

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ՀԱՅՈՑ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՑԵՐ**

3-28
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄԻԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄԻԹՅԱՆ ՀԱՐՅԵՐ
ВОПРОСЫ ИСТОРИИ АРМЕНИИ

ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ
СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ

5

3584
ՄԵՍՐՈԴԱՐՔ. ԱՇԺԵԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԸԱՐ

2

ARCH. MESROB ASHJIAN

BOOK SERIES

2

Signature

ԵՐԵՎԱՆ 2005

Ժողովածուն տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի գիտական
խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ պ.գ.դ., պրոֆ. Ա.Ա. Մելքոնյան

Հ 282 Հայոց պատմության հարցեր /գիտական հոդվածների ժողովածու/,
Եր., ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2005, 181 էջ

«Հայոց պատմության հարցեր» գիտական հոդվածների V
ժողովածուն նվիրված է ժողովրդագրության հարցերին: Այստեղ
ընդգրկված են 2004թ. հունիսի 17-19 տեղի ունեցած «Հայաստանի
պատմական ժողովրդագրության հիմնահարցեր. Հայկական
լեռնաշխարհը հայ էթնոսի բնօրրան» գիտաժողովի նյութերը:

Գրքում ժամանակագրորեն ներկայացված են Հայաստանում տեղի
ունեցած ժողովրդագրական, էթնոկրոնական գործընթացները՝ հին
դարերից մինչև XXI դարի սկիզբ:

Ժողովածուում զետեղված հոդվածները խթան կհանդիսանան
պատմագիտության մեջ համեմատաբար քիչ ուսումնասիրված
Հայաստանի պատմական ժողովրդագրության բնագավառի զարգացման
համար:

Ժողովածուն նախատեսված է հայագետների, պատմաբանների և
ընթերցող լայն հասարակայնության համար:

ԳՄԴ 63 3 (23)

ISBN 99941 – 969 – 0 – 1

ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ

2005

Պատմագիտության բնագավառում ժողովրդագրական
խնդիրներին հատկացվում է առանձնահատուկ տեղ: Այդ
համագամանքը պայմանավորված է ոչ միայն զուտ գիտական, այլ
նաև քաղաքական համագամանքներով: Էթնոժողովրդագրական
հարցերի պարզաբանումը հրամայական խնդիր է այն առումով, որ
ի վերջո հնարավորություն է տալիս պատասխանել այն հարցին,
թե տվյալ տարածաշրջանում կոնկրետ պատմության, մշակույթի և
առհասարակ՝ քաղաքակրթության կրողներն ովքե՞ր են, ի՞նչ
ազգություն ու էթնիկ հանրություն են ներկայացնում: Այդ
տեսակետից ժողովրդագրական հիմնահարցերն
առանձնահատուկ նշանակություն են ձեռք բերում հայ ժողովրդի
համար, որը 1915թ. Հայոց մեծ եղեռնից հետո կորցրեց իր
պատմական հայրենիքի մեծագույն մասը:

Հայաստանի ժողովրդագրության հիմնահարցերը
բազմապիսի են: Դրանք ընդգրկում են Հայոց վաղնջական
ժամանակներից մինչև մեր օրերն ընկած դարաշրջանների
խնդիրները՝ հայ ժողովրդի էթնոգենեզի հարցեր, Հայկական
լեռնաշխարհում առաջին պետական կազմավորումների,
Ուրարտու պետության էթնիկ դիմագծի վերհանում, հին և
միջնադարյան Հայաստանի բնակչության թվաքանակի,
տեղաբաշխման ու տեղաշարժերի լուսաբանում, օտար
տիրապետությունների երկարատև ժամանակաշրջաններում
այլալեզու էթնիկ տարրերի ներթափանցում և ոչ հայանպաստ
էթնոգործընթացներ և այլն:

Հայ պատմաբանների ու ժողովրդագիրների գլխավոր
խնդիրներից մեկը պետք է հանդիսանա նաև այն հարցի
պարզաբանումը, թե թուրքական դժնդակ տիրապետության
շրջանում հայ ժողովուրդը ինչպես է դարեր շարունակ ենթակվել
բռնի ազգածուլման, կրոնափոխության, արտագաղթերի և ի
վերջո, Արևմտյան Հայաստանի մի շարք գավառներում վերածվել է
բնակչության փոքրամասնության, համագամանք, որը մեծապես
պայմանավորել է հայ ազատագրական շարժման
անհաջողությունները և արևմտահայության նկատմամբ
ցեղասպանության երիտթուրքական դիվային ծրագրի
իրագործման հնարավորությունը:

Ելնելով վերոնշյալից՝ ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայի պատմության ինստիտուտը, համապատասխան համապատասխան մասնագետների հետ կարևորում է այդ հարցերին նվիրված ժողովածուի հրատարակումը: Գրքում տեղ գտած հոդվածները նախապես ներկայացվել են մասնագետների ուշադրությանը «Հայաստանի պատմական ժողովրդագրության հիմնահարցեր. Հայկական լեռնաշխարհը հայ էթնոսի բնօրրան» հայագիտական գիտաժողովի /2004թ. հունիսի 17-19/ շրջանակներում:

«Հայոց պատմության հարցեր» հանդեսի սույն համարն իր բնույթով տարբերվում է նախորդ համարներից, այն Հայաստանի պատմական ժողովրդագրությանը նվիրված առաջին ժողովածուն է և համոզված ենք, լուրջ խթան կհանդիսանա պատմագիտության այդ կարևոր բնագավառի հետազա զարգացման համար:

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺՈՂՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ
(Պատմական աշխարհագրության լուսի տակ)

Հայոց պատմության կարևոր բնագավառն է ժողովրդագրությունը: Տարբեր դարաշրջաններում ժողովրդագրության պատկերի վրա ազդել են աշխարհաքաղաքական փոփոխությունները: Հայ իրականության մեջ այս բնագավառում եղած տեղեկություններից, կարելի է ասել, առաջիններից է Դվինի 647⁵ թ. եկեղեցական ժողովի կանոնը, որով կարգավորվում էր ^{այդ ժամանակ} ~~այդ ժամանակ~~ ժողովրդագրության զորքերի ավերիչ արշավանքներից տուժած հայ ընտանիքների ծանր վիճակը:

Պատմագիտական հետազոտությունների հետ մեկտեղ ավելի ընդգրկուն են դառնում ժողովրդագրական ուսումնասիրությունները: Բաջ հայտնի են ժողովրդագրության բաղադրամասերը՝ բնակչության էթնիկական կազմը, սոցիալական ու սեռա-տարիքային կառուցվածքը, ներքին և արտաքին տեղաշարժերը: Պարզ է, որ որքան գնում ենք դարերի և հազարամյակների խորքը, այնքան խնդիրները բարդանում են, քանի որ ժողովրդագրության համար կարևորագույն սկզբնաղբյուրը՝ վիճակագրական տվյալներն են, որոնք հնում, միայն որոշ ժամանակաշրջանից սկսած, հանդես էին գալիս աշխարհագիրների տեսքով:

Ի տարբերություն նոր ժամանակների վիճակագրական տեղեկությունների, հին ժամանակների պատմության առումով ժողովրդագրության առանձին տարրերի մասին պատկերացումներ կարելի է կազմել հնագիտական նյութերի և գրավոր սկզբնաղբյուրների վկայությունների համեմատական համադրության հիման վրա:

Հայոց հին պատմության ուսումնասիրության համար ժողովրդագրությունը մի բնագավառ է, որը հայագիտական որոշակի հայեցակարգային մոտեցմամբ է բնորոշվում: Մինչև վերջին տասնամյակները հայ ժողովրդի եկվորության տեսության պաշտոնական տեսակետի պայմաններում, որքանով կարելի է զարմանալ, ժողովրդագրության չափորոշիչներից գերակայել է միգրացիոն՝ ներգաղթի տեսությունը: Մնացյալը բխեցվել է դրանից, աղավաղելով Հայոց պատմության ժողովրդագրական ողջ պատկերը:

¹ Կանոնագիրը Հայոց, Բ: Աշխատասիրությամբ Վ.Հակոբյանի, Երևան, 1971, էջ 200: Դանիելյան Է.Լ., Հայաստանի քաղաքական պատմությունը և Հայ Առաքելական եկեղեցին (VI-VII դարեր), Երևան, 2000, 178-181:

² Խոջաբեկյան Վ., Հայաստանի բնակչության վերարտադրությունը և տեղաշարժերը XIX-XX դարերում XXI դարի շեմին, Երևան, 2001:

Հայկական լեռնաշխարհում բնակչության տեղաբաշխման մասին տեղեկությունների համադասությունը ըստ հնավայրերի, քաղաքային կենտրոնների և լեռնագրությամբ պայմանավորված բնական գոտականության ժողովրդագրության կարևոր ցուցիչ է: Իսկ այդ ամենը բնորոշվում է հնագիտական մշակութային աշխարհագրությամբ: Ուստի, որքանով ստույգ են կիրառվում պատմա-աշխարհագրական տերմինները, այնքանով ճշգրիտ է ամբողջական ժողովրդագրական պատկերի բնութագրումը:

Անհրաժեշտ է նշել, որ հնագիտական որոշ հրապարակումներում Հայկական լեռնաշխարհի նյութական մշակույթի պատմա-աշխարհագրական պատկերը խաթարվում է տերմինների միտումնավոր աղավաղման և սխալ օգտագործման հետևանքով, ինչը հանգեցնում է մշակութային միջավայրի օտարեցմանը հայոց էթնիկական պատմությունից: Օրինակ՝ Արևմտյան Հայաստանում, Կարին-Երզրումի շրջանում թուրք-ավստրալիական հնագիտական արշավախմբի կողմից կատարվող Սոս հնավայրի պեղումների արդյունքներն ամփոփելիս, այն համարվել է մ.թ.ա. IV հազարամյակի կեսերի բնակավայր, որի բնակիչները, ըստ հեղինակների ոչ ճիշտ ձևակերպման, «անդրկովկասյան» և «Արևելյան Անատոլիայի» «հետքերի խառնուրդին»՝ «կուր արաքսյանին» համապատասխանող մշակութային ավանդույթի կրողներն էին³:

Հնագիտության մեջ կիրառվող «կուր-արաքսյան», երբեմն նաև «անդրկովկասյան», իսկ այժմ նաև «հարավկովկասյան», ինչպես նաև, անհարիր կերպով, որոշ օտար հեղինակների կողմից հակահնագիտական՝ «անատոլիական» տերմինի ներմուծումը Արևմտյան Հայաստանի կապակցությամբ, բացարձակապես չեն բնութագրում Հայկական լեռնաշխարհի էթնո-մշակութային զարգացման շարունակական պատկերը:⁴ Իսկ հնագիտական որոշ հրապարակումներում, անտեսելով Գուգարաց աշխարհի թեղք գավառի անվանումը, օգտագործվում է «թրիալեթյան» ձևը,՝ հյուսիսային Հայաստանի հնագիտական բնութագիրն օտարացնելով հայկական նյութական մշակույթից:

Տերմինների աղավաղումը խոչընդոտում է ժողովրդագրության հատկանիշները ճշգրիտ բնութագրմանը:

Հնագիտական նյութի յուրահատկությունը, համամասնության դրսևորմամբ, հրամայական է դարձնում «Հայկական լեռնաշխարհի

մշակույթ» հնագիտական տերմինի միանշանակ կիրառումը իր առանձին հայկական պատմա-աշխարհագրական անունների դրսևորումներով, այնպես, ինչպես այն արտահայտվում է հայ հնագիտական գրականության մեջ՝ լեռնա-մեծամորյան, կարմիրբերդյան և թեղք-վանաձորյան և այլ մշակութաբանական տերմինների կիրառմամբ: Շրջանակները պետք է լայնացնել և թարգմանաբար մտցնել նաև միջազգային մասնագիտական ոլորտները:

Հայկական լեռնաշխարհը գտնվելով, ըստ համեմատական լեզվաբանության, հնդեվրոպական ընտանիքի նախահայրենիքի կենտրոնական մասում՝ հայ ազգի բնօրրանն է և որպես այդպիսին, իր ակունքներում, առնվազն նոր քարի և պղնձաքարի դարաշրջաններից հնագիտորեն վավերացված մարդու գործունեության որոշակի էթնիկական կնիքն է կրում: Ուստի, կարելի է զարմանալ, որ հնդեվրոպական նախահայրենիքին մվիրված իրենց երկու հատորանոց աշխատությունում Թոմազ Գամկրելիձեն և Վյաչեսլավ Իվանովը գրել են, որ հեշտ է բացատրել հնդեվրոպական էթնիկական խմբերի տեղաշարժերը, «При допущении территории индоевропейской прародины, совпадающей пространственно с областью в пределах восточной Анатолии, Южного Кавказа и Северной Месопотамии V-IV тысячелетий до н.э. ...»⁵ Էթնոհնագիտության խնդիրների ճշգրիտ պայմաններում, անկարելի է խոսել, քանի որ «Արևելյան Անատոլիա», «Հարավային Կովկաս» և «Հյուսիսային Միջագետք» տերմինները, տվյալ ընդգրկմամբ, անհարկի կերպով օգտագործվել են Հայկական լեռնաշխարհ տերմինի փոխարեն: Անհրաժեշտ է նշել, որ նրանք քաջ տեղյակ են Հայկական լեռնաշխարհ տերմինի մասին, քանի որ այն հիշատակել են մի քանի էջ հետո, խոսելով հայ ժողովրդի կազմավորման մասին:⁶ Էթնոհնագիտությունը ևս ենթակա է աղավաղման, քաղաքական նկատառումներով: Ըստ թուրք-ավստրալիական նույն խմբի եզրահանգման Երզրումի նահանգի մոտ գտնվող մի քաղաքում տնային օջախի կրակի՝ խեթական ժամանակներից սերող պաշտամունքի հետքեր են պահպանվել, որի բառիմաստային նշանակությունը հուրիական տարրեր է պարունակում, իսկ, իբրև թե, ներգաղթած հնդեվրոպացիները ծանոթացան այդ պաշտամունքին հուրիների միջոցով: Այսպիսի գիտականորեն չհիմնավորված եզրակացությունը ոչ մի փաստով չի հիմնավորված, այլ ծառայեցված է իր դարը սպառած «ներգաղթի» տեսությամբ:

³ Sagona A., Sagona C., Excavations at Sos Höyük, 1998 to 2000: Fifth Preliminary Report, Ancient Near Eastern Studies, 2000, N 37, p. 67.

⁴ Տես՝ Դանիելյան Է.Լ., Հին Հայաստանի պատմության հայեցակարգային հիմնահարցերը պատմագրության մեջ. - Ձեկուցում կարդացված «Հայագիտության արդի վիճակը և զարգացման հեռանկարները» միջազգային համաժողովում, Երևան, 15-20-ը սեպտեմբերի: ՊԲՀ, N 3, էջ 30-37:

⁵ Гамкрелидзе Т., Иванов Вяч., Индоевропейский язык и индоевропейцы, Тбилиси, 1984, с. 895.

⁶ Там же, с. 913.

Այնինչ, հնդեվրոպական ընդհանրության տրոհմամբ հայ էթնոսը մնաց իր բնօրրանում՝ Հայկական լեռնաշխարհում, իսկ այստեղից հեռացող և հնդկաստանից մինև եվրոպա սփռվող ցեղերի մշակութային կյանքի, հատկապես լեզվամտածողության, առասպելաբանական և հոգևոր ընկալումների վրա իրենց կնիքն էին թողել դեռևս «նախահայրենիքում» սկզբնավորված պատկերացումները: Այստեղ կարևոր է ժողովրդագրական տեսանկյունից ընդհանրական հոգևոր հասկացության *արիականության* խնդիրը: Համեմատական լեզվաբանության մեջ համարվել է, որ *արիականության* տրոհմամբ առաջացել են իրաներենը և հնդկերենը: Սակայն *արիականությունը* հոգևոր վիճակ էր, իսկ հետագայում, հատկապես սկսած միջնադարից, դրա կիրառումը որոշակի փոխակերպությունների է ենթարկվել:

Հնում կարևոր սկզբնաղբյուր է եղել պատգամախոսական գրականությունը, որը պարբերաբար, որոշակի նպատակով, ոչնչացվել է: Պահպանվել են առանձին պատառիկներ: Բերսյան Սիբիլայից պահպանված պատառիկը, ըստ Մովսես Խորենացու. «Բայց ես այժմ ուրախացայց, հաւ առնելով առաջիկայիցս իմոց բանից ի սիրելոյն իմնէ և քան զշատս արդարախօսողէ, ի Բերոսեանն Սիբիլայ: «Յառաջ քան զբուրգն, ասէ, և զբազմաբարբառն լինել ծայնի ազգի մարդկան, և զկնի նաւարկութեանն Քսիսութեայ ի Հայս՝ Զրուանն և Տիտանն և Յապետոսթէ լինին իշխանք երկրի»: Հետո որպէս մեկնություն կարդում ենք. «Որ ինձ թուին Սեմ, Քամ և Յաբթե»: Այնուհետև Սիբիլայից պահպանված տողերի շարունակությունն է. «Եւ ի բաժանեալ սոցա, ասէ, զամենայն տիեզերս ընդ իւրեանց իշխանութեամբ՝ հարստացեալ տիրէ ի վերայ երկոցունցն ևս Զրուանն»: Հետո որպէս մեկնություն կարդում ենք. «Զոր աստ ուրեմն Զրադաշտ մոգ, արքայ Բակտրիացւոց, որ է Մեդաց, սկիզբն և հայր աստուածոցն ասաց լնել»: Այնուհետև Սիբիլայից պահպանված տողերի շարունակությունն է. «Արդ՝ ի բռնամալն, ասէ, Զրուանայ՝ ընդդիմացան նմա Տիտանն և Յապետոսթէ... ի Տիտանացն՝ ապրեցուցանել զայլ մանուկս, և յարևմուտս կոյս յուղարկել ի լեռանն, որ անուանեալ կարդային Դիւցընկեց, իսկ այժմ կոչի Ողիմպոս»: «Արդ՝ զայստիկ այլ ոք թպէտ առասպելս, թպէտ ճշմարտութիւն հաշուեալ համարեսցի՝ *բայց որպէս ես հաւանեալ եմ, բազում ինչ ճշմարիտ է*»: Այստեղ վերջանում է Բերոսյան Սիբիլայից քաղված պատառիկը: Զրվանի հետ Սեմի համադրությունը և ներմուծումը գալիս է Ուլիմպիոդոսից, որի, ըստ Մովսես Խորենացու, չպահպանված պատմության մեջ՝ Քսիսութրոսի Հայաստան գալուց հետո Սեմի դեգերումներն են նկարագրվում Տարոնի կողմերում: Ավարտելով Ուլիմպիոդոսից բերված քաղվածքը Պատմահայրը գրել է. «Բայց... այսօրիկ զորոյց տուտ և կամ թէ արդարև լեալ՝ մեզ չէ ինչ փոյթ»: Այս երկու հատվածներից երկուն է, որ պատգամախոսական շարադրանքում ջրհեղեղից հետո ընկած ժամանակաշրջանի մասին Հայկական լեռնաշխարհի կապակցությամբ

ընդհանրապես սեմական տարրի մասին խոսք չի եղել, այն պատմագրության մեջ ներմուծվել է հետագայում՝ Ուլիմպիոդոսի միջոցով, որին, Մովսես Խորենացին խիստ թեական է մոտեցել: Եթե հիշենք նախորդ բաժնում Նոյի և նրա սերունդների մասին եղած շարադրանքը, ապա կտեսնենք, որ ազգաբանության տեսանկյունից, Պատմահայրը հակված է եղել Քսիսութրոսի հետ կապված շարադրանքում Հայկական լեռնաշխարհում ծագումնաբանորեն տեսնել հնդեվրոպական տարրը:

Ինչ վերաբերում է Հայկ մահապետի հետ կապված շարադրանքում Մովսես Խորենացու տեղեկությանը՝ «Բայց սքանչելի իմն ասէ պատմագիրն, թէ ի յուլով տեղիս գտանէին բնակեալք ի մարդկանէ յերկիրս մերում ցան և ցիր սակաւք յառաջ քան զգալուտս բնիկն մերոյ նախնոյն Հայկայ» (I. ԺԲ), ապա այստեղ ոչ թե ինչ-որ այլացեղ տարրի մասին է, այլ Աստվածաշնչի ազդեցությամբ տեղ գտած ցեղագրական պատկերի բաղադրություն է, ուր նախքան ջրհեղեղի նկարագրությունը կարդում ենք. «Եւ եղել իբրեւ սկսան մարդիկն բազմանալ ի վերայ երկրի» (Ծննդ. 2.1): Պատմահայրը, հավանաբար, հենց այսպիսի ընկալմամբ «մնացորդների» մասին է խոսում, ամենևին էթնիկական իմաստ չդնելով դրա մեջ:

Հայկական էթնիկական հիմքի վրա հին Հայաստանում բարձրացան ցեղային միությունները և վաղ պետական կազմավորումները, որոնք համախթում էին պղնձաքարի և բրոնզի դարաշրջանների Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթի կերտողները: Ուշագրավ է, որ Բ.ժ.ա III հազարամյակից մինչև Բ.ժ.ա II հազ. առաջին քառորդը ընդգրկող ժամանակային կտրվածքով հնագետները Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային շրջաններում պեղել են դամբարանադաշտեր, որոնցում առանձնանում են «արքայական» ծեսին բնորոշ մի շարք հատկանիշներ: Այդ խնդրին են մվիրված Զ.Սիմոնյանի և Պ.Ավետիսյանի զեկուցումները: Սիայն կարելի է ցավել, որ հայ հնագետների համար փակ է Արևմտյան Հայաստանի տարածքում պեղումներ կատարելու հնարավորությունը, քանզի վստահ ենք, որ նման թաղումների գերակայությամբ դամբարանադաշտեր առկա են նաև Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասում:

Գրավոր կերպով հայկական «արքայական» մշակույթի հեռավոր արձագանքը կարելի է համարել դարեր անց Աստվածաշնչում արտացոլված պատկերացումը Արարատյան թագավորությունների մասին («Պատուիդ տուր յինէն Այրարատեան թագավորութեանցն եւ Ասքանազեան զնդին» (Երեմ. ԾԱ. 27): Արարատյան թագավորություններ հասկացությունը միանշանակ վերաբերում է Հայկական լեռնաշխարհի պետական միավորներին, քանզի Ծննդոց Գրքի Արարատյան լեռները նույն Հայկական լեռնաշխարհն է, և այդ, ինչպես նաև դրախտի տեղադրության հարցերին միանշանակ պատասխան է տվել դեռևս

Եղիշեն իր «Արարածոց մեկնությունը» աշխատությունում, քանզի հնուց եկող մերժողական կարծիքներ կային թե դրախտի և թե տապանակիր լեռան Չայաստանում գտնվելու մասին⁷։ Օրինակ, դրախտի այդպիսի տեղադրության մերժողական ջատագովներից էր Փիլոն Եբրայեցին⁸։

Արարատյան թագավորություններ հասկացությունը, որը Աստվածաշնչում կիրառված է Զ.Ժ.ա. VI դարի առումով, իր մեջ ավելի հին բովանդակություն է պարունակում, ընդգրկելով հայոց ցեղային և պետական միավորները, որոնք գոյություն ունեին հնդեվրոպական ընդհանրության տրոհումից հետո։ Մովսես Խորենացին (V դար) պահպանել է Չայկագունների գլխավորած Չայոց ազգաբանության պատմությունը, ինչպես առանձին նախարարական տոհմերի ծագումնաբանության, այնպես էլ նրանց բնական միջավայրի՝ Չայկական լեռնաշխարհի բնութագրմամբ։

Չին Չայոց պատմության, ըստ հնավայրերի, հնագիտական պարբերացման կողքին առաջարկում են մտցնել Չայկագունների արքայատոհմային հաջորդականությանը համապատասխանող պարբերացում Չին (Զ.Ժ.ա. III-ի հազ. սկիզբ), Միջին (Զ.Ժ.ա. IX դարի երկրորդ կեսից Զ.Ժ.ա. III դարի վերջ), որը բաղկացած է երկու ենթափուլերից՝ ա. Չայկագուններից ճյուղավորված Արծրունիների նախնիների և բ. Չայկագունների գլխավոր ճյուղի շառավիղ ի դեմս Արուանդյան կամ Երվանդյան հարստության, և Նոր (Զ.Ժ.ա. II-ի դդ.) ի դեմս Արտաշեսյանների փուլերը։

Արտաքին աշխարհի հետ հարաբերությունները ծավալվում էին ռազմա-քաղաքական և տնտեսական ու մշակութային վաղ դրսևորումների արտահայտությամբ։ Չայկական լեռնաշխարհի հին ժամանակաշրջանի ժողովրդագրությունը աչքի էր ընկնում էթնիկական միատարրությամբ, ինչը բացատրվում է հազարամյակների ընթացքում հայկական էթնիկական հիմքից եկող պետական միավորների հզորությամբ, որոնք իրականացնում էին Չայոց աշխարհի պահպանությունը։

⁷ Խաչիկյան Լ, Եղիշեի «Արարածոց մեկնությունը», Երևան, 1992, էջ 245։

⁸ Փիլոնի Եբրայեցույ Մնացորդը ի Չայս որ են մեկնութիւն Օմնոցոց եւ Ելից, Վնետիկ, 1826, էջ 9։

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԱԾԱՐԺԵՐԸ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ժողովրդագրական նշանակալից տեղաշարժեր Չայկական լեռնաշխարհում նկատելի են դեռևս մ.թ.ա. VI-V դդ.։ Այս կարծիքին հանգել ենք հելլեն պատմահայր Չերոդոտոսի և նրա կրտսեր ժամանակակից մեծանուն Քսենոփոնի համապատասխան հաղորդումներն իրար հետ համեմատելով։ Այսպես, ըստ Չերոդոտոսի հաղորդման (III գիրք, 93-94), պարսիկ Աքեմենյանների գերիշխանության օրոք հայազգի ցեղերը բնակվելիս են եղել երկու՝ XIII և XVIII սատրապություններում, միջնդեռ ակամատես Քսենոփոնի «Անաբասիս» և «Կյուրոպեդիա» երկերում այնպիսի տպավորություն է, որ Չայկական լեռնաշխարհը կազմում էր վարչական մեկ միավոր։

Արտաքինից իրար հակասող այս հաղորդումներից ո՞ր մեկն է ճիշտ։ Ոմանց կարծիքով ճիշտ է Չերոդոտոսը, այլոց կարծիքով՝ Քսենոփոնը։ Մեր համոզումով՝ ճիշտ է և՛ մեկը, և՛ մյուսը, քանի որ երկու պատմիչներն էլ զրանցել են յուրաքանչյուրն իր ժամանակի իրավիճակը։ Բանն այն է, որ նշված հաղորդումների միջև ընկած է մի ամբողջ դարից ավելի ժամանակահատված, որի ընթացքում տեղի էին ունեցել լուրջ տեղաշարժեր։ Բացատրենք։

Ո՞րն էր այս կամ այն երկրամասից սատրապություն կազմելու սկզբունքը։ Նկատի առնվում էր երկու հիմնական սկզբունք՝ բնական-աշխարհագրական որևէ սահման (լեռնազանգված, ծով, գետային պատվար), կամ էթնիկ միասնական հոծ բնակչության զբաղեցրած տարածք։

Չերոդոտոսի նկարագրած փուլում հայերը բնակվում էին երկու տարբեր սատրապություններում։ Ուրեմն, նրա հաղորդածը ճիշտ էր և վերաբերում էր Դարեհ Ա-ի ժամանակին։ Քսենոփոնի հաղորդածը վերաբերում է տասը հազար հույների վերադարձին։ Ուրեմն, արդեն անցել էր 120 և ավելի տարիների մի ժամանակամիջոց, որի ընթացքում հայկական լեռնաշխարհը հիմնականում բնակված էր մեկ էթնիկ տարրով, և այլևս անիմաստ էր երկիրը երկու սատրապության բաժանելը։ Չետևաբար, հայ ժողովրդի կազմավորման փաստը պիտի համարել մ.թ.ա. V դարում ստեղծված իրավիճակը։ Ցարդ ժողովրդագրական այս խոշոր տեղաշարժի վրա պատշաճ ուշադրություն չենք դարձրել։ Չատկապես կարող ենք ասել, որ մ.թ.ա. V դարում հայ հասարակությունն արդեն ուներ նոր որակ և հայալեզու ցեղախմբերի կարգավիճակից բարձրացել էր միասնական ժողովրդի աստիճանին։

Այժմ անցնենք մեր հոդվածի հաջորդ կետին, սինոյկիսմոսի երևույթին, որը նոր դուռ է բացել էթնիկ տեղաշարժերի համար, նոր թափ հաղորդելով վերջինիս։

Սինոյկիսմոս:- Բառս հունարենն է. այն նշանակում է համաքնակեցում, միասին բնակվել, և դարձել է հին աշխարհում անտիկ քաղաքի իրավա-քաղաքական կարգավիճակը բնորոշող եզրերից: Այն հաճախ հանդիպում է Պոլիբիոսի, Դիոդորոսի, Ստրաբոնի, Պլուտարքոսի, Դիոն Կասսիոսի և այլոց պատմագիտական երկերում:

Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումներից հետո Արևելքի երկրներում ստեղծված հելլենիստական միապետություններում անմախքաց բալի է ստանում քաղաքաշինությունը: Նոր քաղաքներ հիմնադրելու հարցը հելլենիստական թագավորների առաջ դժվարին խնդիր էր դնում,- այդ քաղաքները ապահովել անհրաժեշտ բնակչությամբ: Այդ խնդիրը նրանք լուծում էին սինոյկիսմոսի միջոցով: Սինոյկիսմոսը հույներին հայտնի է եղել դեռևս հնագույն ժամանակներից: Աթենքը, օրինակ, առաջացել է մի քանի փոքր համայնքների մի մեծ համայնքի մեջ կամավոր և տարերայնորեն միավորվելու հետևանքով:

Սինոյկիսմոսը տարածված երևույթ էր հատկապես հելլենիստական ժամանակաշրջանում, բայց այն որակապես տարբերվում էր մինչ-հելլենիստական շրջանի սինոյկիսմոսից: Եթե նախկինում սինոյկիսմոսը տեղի էր ունենում տարերայնորեն, ապա հելլենիզմի շրջանում այն կիրառում էին իրենք՝ թագավորները, երբեմն նաև բռնի:

Հելլենիստական թագավորները լայնորեն կիրառում էին սինոյկիսմոսը որպես քաղաքներ հիմնելու և քաղաքային կյանքին զարկ տալու միջոց: Նրանք գերադասում էին մեծ թվով փոքր բնակավայրերի փոխարեն իրենց տիրապետության տակ ունենալ մի քանի խոշոր քաղաքներ, որոնք հանդիսանային իրենց համար ոչ միայն սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և ռազմական հենարան, այլև նպաստեին իրականացնելու տնտեսական վերահսկողությունը ագրարային այն տարածքի, որի վարչական կենտրոնն էր տվյալ քաղաքը:

Սինոյկիսմոսի միջոցով թագավորները հետամտում էին հիմնականում տնտեսական նպատակներ: Փոքր քաղաքներն իրենց սահմանափակ նյութական միջոցներով տառապում էին մշտական տնտեսական ճգնաժամով և ի վիճակի չէին թագավորի համար ապահովել կայուն տնտեսական բազա:

Բնակչության բռնի և զանգվածային գաղթեցման և նոր քաղաքում վերաբնակեցման միջոցով կատարվող սինոյկիսմոսը կիրառվում էր դեռևս Ալեքսանդր Մակեդոնացու օրոք: Բուն Հունաստանում բնակչության բռնագաղթի անմիջական նպատակն էր նոր քաղաքի հիմնադրումը կամ էլ հնի ընդարձակումը: Արևելքում Ալեքսանդրը և նրա հետնորդները սինոյկիսմոսը նույնպես կիրառում էին Արևելքի ժողովուրդներին և հունա-մակեդոնական գաղութարարներին միաձուլելու նպատակով: Սինոյկիսմոսը չէր նշանակում նոր կենտրոն տեղափոխված բնակավայրերի ֆիզիկական ոչնչացում. դրանք սոսկ անկում էին ապրում, կորցնելով իրենց քաղաքական

ինքնուրույնությունը, և երբեմն վերածվում էին գյուղական վայրերի (А.Б.Ранович, Эллинизм и его историческая роль, М.-Л., 1950, ст. 99):

Հայաստանում ևս նոր քաղաքներ կառուցելը հայ թագավորներին կանգնեցնում էր այդ քաղաքները անհրաժեշտ բնակչությամբ ապահովելու խնդրի առաջ: Հանգամանքների բերումով նրանք երկու կարգի հնարավորություններ ունեին այդ խնդիրը լուծելու. 1/ հարևան, անգամ հեռավոր, երկրներ արշավելով, այնտեղից բնակիչներին բռնի տեղափոխել Հայաստան և բնակեցնել նորակառույց քաղաքում: 2/ երկրի ներսում բնակիչներին նախկին բնակավայրերից տեղափոխել նոր քաղաքներ:

Եթե քաղաքները նոր բնակչությամբ ապահովելու այս եղանակներից առաջինը բնորոշ էր հայկական թագավորության սկզբնական շրջանի համար (Երվանդունիներ, Արտաշեսյաններ), ապա երկրորդ եղանակը՝ Արշակունյաց ժամանակաշրջանի համար: Արտաշեսյանների օրոք հայոց թագավորների համար ստեղծվեցին միջազգային բարենպաստ պայմաններ արտաքին նվաճումների միջոցով ընդարձակելու իրենց տերության սահմանները: Հռոմը, ծանր հարված հասցնելով Սելևկյան տերությանը, նրան դուրս էր մղել Փոքր Ասիայից, իսկ ինքը դեռևս հաստատուն ոտքերով չէր կանգնել այն երկրում, որտեղ դուրս էին մղվել Սելևկյանները: Դրանով իսկ հնարավորություն էր ստեղծվել Մերձավոր Արևելքի երկրների տիրակալների համար փորձել իրենց տիրույթներն ընդարձակելու: Այդ շրջանում էր, որ Արտաշեսյանները օգտվելով հարմար առիթից, արշավանքներ են ձեռնարկում հարևան երկրներ և բնակիչներին գերակարելով, բնակեցնում Հայաստանի նորակառույց քաղաքներում: Հետագայում հայ Արշակունիները սեղմված լինելով մի կողմից հզոր Հռոմի, մյուս կողմից՝ օր-օրի բարձրացող Պարթևական (հետագայում Սասանյան) պետության միջև, հրաժարվեցին արտաքին նվաճումներից և, նոր քաղաքներ կառուցելիս, ստիպված էին օգտագործել երկրի ներքին հնարավորությունները: Դրանով պիտի բացատրել այն փաստը, որ Արշակունիներն առանձնապես չփայլեցին որպես քաղաքաշինարարներ:

Սինոյկիսմոսը Հայաստանում կիրառվել է դեռևս Արտաշես Ա-ի ժամանակ: Ստրաբոնը նշում է, որ Արտաշեսը, Մեծ Հայքի թագավոր հռչակվելուց հետո, հայկական հողերը միավորելով, ընդարձակեց իր տերության սահմանները: Նորաստեղծ թագավորության համար անհրաժեշտ էր նորակառույց մայրաքաղաք: Արմավիրը կորցրել էր իր փայլը, իսկ նորակերտ Երվանդաշատը, Արտաշեսի թշնամի Երվանդի ձեռակերտը, դեռևս չուներ հզոր տերության գահանիստին վայել շքեղություն: Ուստի Արտաշեսը հելլենիստական, թագավորների օրինակով, կառուցում է Արտաշատ մայրաքաղաքը, ինչը կստեղծեր վարչա-տնտեսական ամուր հենարան երկրի ներսում և միաժամանակ

կբարձրացներ հայոց թագավորի հեղինակությունը միջազգային ասպարեզում:

Ստրաբոնը. Պլուտարքոսը և Խորենացին իրար համեմաշխ են այն բանում, որ քաղաքը կառուցվել էր անբնակ վայրում: Բնորոշ է, որ Ստրաբոնը քաղաքի բնակեցման մասին խոսելիս օգտագործում է *συνωκ4Φμév0 ka8φH-* «լավ բնակեցված, զեղակառույց» արտահայտությունը: Հավանաբար, Արտաշեսն այնտեղ բնակեցրեց իր տերությանը միացրած նոր երկրների բնակիչների մի մասին: Խորենացին պատմում է, թե քաղաքը կառուցելուց հետո Արտաշեսը «կանկզն էլ նմա մեհեան և փոխ է բազարանե զպատկերն Արտեմիտայ և զամենայն կուռս հայրենիս»: Նշանակում է, այնտեղ բնակվեցին առաջին հերթին քրմերն ու տաճարների սպասավորները: Շարունակելով, պատմահայրը հաղորդում է, որ Արտաշեսը «յարուցանե ի քաղաքն Երուսնդայ զգերութիւն հրէիցն, որ փոխեալ էին անդ յԱրմաւրայ, և նստուցանե զնոսա յԱրտաշատ» (Խորենացի, Բ, խթ): Այստեղ անախրոնիզմը ակնհայտ է: Հրեաներին Հայաստան բերել է Տիգրան Մեծը, Երվանդ Վերջինից և Արտաշեսից հետո, այսինքն՝ Երվանդաշատի և Արտաշատի կառուցումից հետո: Հետևաբար, հնարավոր է երկու ենթադրություն,- կամ Արտաշատ փոխադրվածները հրեաներ չէին, կամ էլ նրանք փոխադրվել են ավելի ուշ, ասենք, քաղաքը Կորբուլունի կողմից ավերվելուց հետո Տրդատ Ա-ի ձեռքով վերակառուցվելու կապակցությամբ: Այս ենթադրությունը մեզ ավելի հավանական է թվում, քանի որ մեծ թվով հրեաների գոյությունը Արտաշատում անմիջապես փաստ է: Տվյալ դեպքում մեզ համար կարևոր է ոչ թե բնակիչների թնիկ կազմը որոշելը, այլ նրանց տեղափոխման փաստը ինքնին:

Ինչպես Փոքր Ասիայի հելլենիստական երկրներում սինոյկիսմոսի դեպքում վերաբնակիչներն ստանում էին թագավորից որոշակի առանձնաշնորհումներ, այդպես էլ, հավանաբար, Արտաշեսը Արտաշատ վերաբնակվողներին շնորհում էր զանազան արտոնություններ, նրանց դեպի նորակառույց քաղաք հրապուրելու համար: Խորենացին (Բ, խթ) վկայում է, որ Արտաշեսն իր քաղաքն արագ կառուցեց և այդ վերագրում է այն բանին, որ «ձեռնտու լինի նմա և Երասխ փայտիւք մայրից, վասն որոյ անաշխատ և երազ շինեալ...»: Քաղաքի արագ կառուցման կարող էին նպաստել վերաբնակվողներին թագավորի շնորհած արտոնությունները (վարելահող տրամադրել, հարկերից ազատել և այլն): Պիտի ենթադրել, որ թագավորը, ում սեփականությունն էին անտառները, թույլ էր տվել վերաբնակվողներին նոր քաղաքի կառուցման համար անարգել օգտվել անտառանյութից, որը փոխադրվում էր Արաքսի վրայով:

Արտաշատի դարեր հարատևած կենսունակությունը պիտի բացատրել նրա բնակիչների վայելած արտոնություններով, որոնց

համար բնակիչները սիրում էին իրենց քաղաքը և ամեն գնով պաշտպանում այն: Մի քանի փաստ:

Պատմելով Տիգրան Մեծի դեմ նրա որդու, Տիգրան Կրտսերի բարձրացրած խռովության մասին, Ղիոն Կասիոսը (36, 51, 2) հաղորդում է, որ մինչ Պոմպեոսը զբաղված էր Միհրդատի դեմ Պոնտոսում կռվելով, պարթևների թագավոր Հրաիատ III-ը Տիգրան Կրտսերի և սրան հարած խռովարար հայ մախարարների ուղեկցությամբ ներխուժել էր Հայաստան և հասել մինչև մայրաքաղաք: Հանկարծակիի եկած Տիգրան արքան ստիպված հեռանում է երկրի լեռնային շրջանները: Բայց Արտաշատի բնակչությունը մինչև վերջ հավատարիմ մնալով իր թագավորին, հաջող կերպով դիմադրեց քաղաքը պաշարողներին: Տակիտոսը (Annal., 13, 41) վկայում էր, որ հռոմեացի զորավար Կորբուլոնը հիմնահատակ ավերեց Արտաշատը, բայց, չանցած մեկ տասնամյակ, այն նորից վերականգնվեց որպես հայոց մայրաքաղաք: Մեր ենթադրության օգտին նշենք նաև հետևյալ փաստը: Երբ II դարի 60-ական թթ. հայերը, հատկապես Արտաշատի բնակիչները, ապստամբեցին երկրում հաստատված հռոմեական կայազորների դեմ, հռոմեացի զորավար Մարտինոս Վերոսը, ապստամբությունը ճնշելուց հետո, երկրի քաղաքամայր հռչակեց Վաղարշապատը: Կ.Վ.Տրևերը (Очерки по истории культуры древней Армении, М.-Л., 1953, ст. 232) ենթադրում է, որ հռոմեացիներն այդ քայլին դիմեցին ջնջելու համար հայոց գիտակցությունից Արտաշատի, որպես հայկական ինքնուրույն թագավորության կենտրոնի մասին հիշողությունը: Մեզ ավելի հավանական է թվում, որ հռոմեացիները Վաղարշապատը մայրաքաղաք հայտարարեցին Արտաշատի բնակիչներին պատժելու նպատակով, քանի որ նրանք, իբրև մայրաքաղաքի բնակիչներ, վայելում էին որոշ արտոնություններ, իսկ այժմ կզրկվեին դրանցից:

Արտաշեսյանների տերությունը քանի դեռ պարփակված էր Մեծ Հայքի սահմանների մեջ, Արտաշատը մնում էր որպես երկրի միակ վարչա-տնտեսական և քաղաքական կենտրոնը և կարիք չէր զգացվում մի երկրորդ, զուգահեռ կենտրոն ստեղծելու: Տիգրան Մեծի նվաճումներով հայկական թագավորությունը դուրս եկավ իր բնական աշխարհագրական սահմաններից, հասնելով մինչև Կիլիկիա, Միջերկրական ծով և Պաղեստին: Այս պայմաններում Տիգրան Մեծի համար պարզ է դառնում, որ մայրաքաղաք Արտաշատը, մնալով լայնատարած պետության հյուսիս-արևելյան ծայրամասում, չէր կարող ընդարձակ տերության վարչա-տնտեսական կենտրոնին առաջարկվող դերը լիովին կատարել: Արշավանքների ընթացքում Տիգրանը տիրացավ Ասորիքի խոշորագույն քաղաքին, Սելևկյանների մայրաքաղաք Անտիոքին: Թվում էր, թե Անտիոքը նվաճելուց հետո Տիգրանն այստեղ կփոխադրեր իր տերության մայրաքաղաքը: Բայց այդպես չարեց: Անտիոքը ևս, Արտաշատի նման, աշխարհագրական տեսակետից չէր

գտնվում տերության կենտրոնում: Այն ուներ մեկ ուրիշ թերություն ևս, որ չունեի Արտաշատը.- բնակչությունն օտար էր, ոչ հայ, ուստիև Հայաստանից կտրված լինելու պայմաններում այն չէր կարող հենարան դառնալ հայոց արքային:

Նոր մայրաքաղաքի հարցը լուծելու համար Տիգրանին մնում էր մեկ ճանապարհ.- հարմարագույն վայրում կառուցել մի նոր քաղաք և այն դարձնել իր տերության վարչա-տնտեսական ու մշակութային կենտրոնը: Նա այդպես էլ արեց, քանի որ դրա համար նա արդեն ուներ անհրաժեշտ բոլոր միջոցները.- կառուցող վարպետներ, դրամ և քաղաքային բավարար բնակչություն: Այս ամենը Տիգրանը ձեռք էր բերել իր արշավանքների ընթացքում նախքան կսկսեր քաղաքի կառուցումը: Որպես շինարարական գործի վարպետների նա օգտագործեց Կորդուքի բնակիչներին, որոնց մասին Ստրաբոնը (XVI, 1, 24) վկայում է, որ «համարվում էին լավագույն ճարտարապետներ և պաշարողական գործիքների լավագույն շինողներ: Ուստի նրանց հենց այդպիսի գործերի համար էլ օգտագործում էր Տիգրանը»: Դրամ և այլ միջոցներ նա ձեռք էր բերել ոչ միայն Ասորիք, Կիլիկիա և Պաղեստին կատարած իր արշավանքների միջոցով, այլև Միհրդատ Եվպատորի հետ համատեղ Կապադովկիա արշավանքի ժամանակ, որի մասին Յուստինոսը (38, 3, 1-5) հաղորդում է, թե երկու թագավորները «պայմանավորվել էին իրար հետ, որ քաղաքները և հողերը պատկանելու են Միհրդատին, իսկ մարդիկ և ինչ որ հնարավոր է տանել՝ Տիգրանին»:

Ունենալով այս բոլոր միջոցները՝ Տիգրանը ձեռնամուխ է լինում նոր մայրաքաղաքի կառուցմանը:

Տիգրանակերտի կառուցման վերաբերյալ սկզբնաղբյուրներում պահպանված տվյալների մանրախույզ քննարկումը մեզ բերում է այն եզրակացության, որ Տիգրանի նոր քաղաքը կառուցվել է նույն եղանակով, ինչ Փոքր Ասիայի հելլենիստական շատ քաղաքներ, այն է՝ սինոյկիսմոսի, այս և այն բնակավայրի բնակիչներին նոր քաղաք բռնի տեղափոխելու եղանակով: Սկսեց Ստրաբոնի (XI, 14, 15) վկայություններից: «Չորեղանալով այդքան, Տիգրանը Օլիբերիայի մոտ կառուցեց քաղաք, որն անվանեց Տիգրանակերտ, քշել բերելով այնտեղ մարդիկ իր կողմից ավերված հելլենական 12 քաղաքներից»: Կապադովկիայի Մաժակ քաղաքի մասին պատմելիս, Ստրաբոնը (XII, 2, 9) դարձյալ գրում է. «Վատ վերաբերվեց Տիգրան Արմենը, երբ արշավեց Կապադովկիա: Նա բոլորին տեղափոխեց Միջագետք և Տիգրանակերտը մեծ մասամբ բնակեցրեց նրանցով»:

Սեզ թվում է, որ Ստրաբոնը գիտի Տիգրանի երկու տարբեր արշավանքների մասին: Առաջինը, որի ընթացքում նա ավերել էր հելլենական 12 քաղաք, տեղի էր ունեցել նախքան հայ-պոնտական դաշինքի կնքելը և Միհրդատյան պատերազմները: Տիգրանի երկրորդ արշավանքը Կապադովկիա, որի ժամանակ նա ավերել էր Մաժաքը,

տեղի էր ունեցել Միհրդատյան երկրորդ պատերազմի ընթացքում, որի մասին Ապպիանոսը (Mithr., 67) մանրամասն խոսելիս, հաստատում է Ստրաբոնի վկայությունը գրելով. «Իսկ Արմենը գերեվարելով Կապադովկիան, մոտ 30 բյուր մարդկանց տեղահանելով բնակեցնում է (ՓԱ<T64.,<) նրանց այլոց հետ այն վայրում, ուր առաջին անգամ իր գլխին դրեց Հայաստանի թագը և որը իր անունով կոչեց Տիգրանակերտ»:

Նույնը հաստատում է և Պլուտարքոսը (Lucull., 26) նշելով, որ Տիգրանակերտում «ապրում էին շատ հույներ, որոնք բռնի տեղահանվել էին Կիլիկիայից, ինչպես և բնիկներ, ասորիներ, կորդուքներ, կապադովկացիներ: Արքան ավերեց նրանց քաղաքները, իսկ բնակիչներին իր հետ բերելով ստիպեց ապրել այստեղ»: Այս վկայություններին համերաշխ է նաև Դիոն Կասիոսը (36, 2): Խոսելով Լուկուլլոսի կողմից Տիգրանակերտի գրավման մասին, նա այդ կապում է առավելապես այն այլազգիների խռովության հետ, որոնք բերվել ու բնակեցվել էին այնտեղ:

Հետաքրքիր է անտիկ հեղինակների տերմինաբանությունը Տիգրանակերտի բնակեցման մասին գրելիս: Այսպես, Ստրաբոնը և Ապպիանոսը օգտագործում են ՓԱ<φ64Φ, (բնակեցրեց սինոյկիսմոսի միջոցով) բայը, իսկ Դիոն Կասիոսը նույն բայի դերբայական ձևը (ՓԱ<≡46≡β<9T<): Այս փաստը պերճախոս վկայություն է այն մասին, որ Տիգրանակերտը հիմնադրվել և բնակեցվել է սինոյկիսմոսի եղանակով, ինչպես հելլենիստական շատ քաղաքներ:

Հայկական աղբյուրներում Տիգրանակերտի հիմնադրման և կառուցման մասին տվյալներ գրեթե չկան: Սակայն մեր պատմիչները խոսում են նվաճված երկրներից Տիգրանի Հայաստան բերած գաղթականների և նրանց բնակեցման մասին: Նրանք չգիտեն փոքրասիական երկրներից Տիգրանի բերած գաղթականության մասին: Միայն Խորենացին (Բ, ԺԳ) մեկ անգամ հիշատակում է Տիգրանի բերած հունական աստվածների և քրմերի մասին, «որ եկել էին ի Յունաց»։ Այստեղ խոսքը վերաբերում է ոչ թե բուն Հունաստանին, այլ Փոքր Ասիայի հելլենիստական քաղաքներին: Շարունակելով, Խորենացին Տիգրանի մասին վկայում է, որ «առեալ գերի բազում և ի հրեիցն, նստի շուրջ Պտղոմայիդ քաղաքաւ»։ Այնուհետև պատմահայրը (Բ, ԺԶ) ուղղակի գրում է Հրեաստանից բերված գերիներին Հայաստանի քաղաքներում բնակեցնելու մասին: «Իսկ թագաւորն հայոց Տիգրան զգերութիւն հրեիցն նստուցեալ ի յկրմաւիր և ի յաւանին Վարդգէսի, որ ի վերայ Քասախ գետոյ»։ Դարձյալ (Բ, ԺԹ) «և զՀիւրկանոս կապելով ածեն Տիգրանայ հանդերձ գերութեամբն, և Տիգրան հրաման տայ Բարդափրանայ նստուցեալ զգերին հրեից... ի քաղաքն Շամիրամայ»։

Փավստոսը ևս (Գ, ԺԷ) Շապուհի Հայաստան կատարած ավերիչ արշավանքները նկարագրելիս, խոսում է հայկական քաղաքներից գերի

տարված մեծ թվով հրեաների մասին և ավելացնում. «Ձայս ամենայն բազմութիւն հրէից, զոր գերեցին տարան...», ասեալ էր երկրէն պաղեստինայոց մեծի թագաւորին հայոց Տիգրանայ...: Եւ էա՞ծ մեծ արքայն Տիգրան զամենայն զհրէութիւնն զայն՝ բնակեցուց ի քաղաքն հայոց յիւրում դարուն ի ժամանակին»:

Տիգրանակերտի կառուցման և բազմահազար գերիների Չայաստան փոխադրման ու բնակեցման մասին ամտիկ աղբյուրների հաղորդումները մեր մատենագիրների վկայություններին հետ համեմատելիս, աչքի է զարկում այն, որ հունական աղբյուրները խոսում են առավելապես Տիգրանի կողմից հելլենական քաղաքների նվաճման և ավերման մասին, մինչդեռ մեր պատմիչները խոսում են բացառապես Պաղեստինից բերված գերիների մասին: Այդ երկու կարգի աղբյուրների տվյալների համադրումով կարող ենք ստանալ այդ դեպքերի ճիշտ պատկերը: Եւ այն, որ Տիգրանը գերիներ բերել էր Չայաստան և Փոքր Ասիայի հելլենական քաղաքներից, և՛ Պաղեստինից ու Ասորիքից: Իրավացի են նրանք, որ գտնում են, թե հունական աղբյուրների վկայությունը, որ իբր այդ գերիներին Տիգրանն ամբողջովին բերել ու բնակեցրել է Տիգրանակերտում, չի համապատասխանում իրականությանը: Ավելի ճիշտ են հայկական աղբյուրները, որոնց համաձայն գաղթականների այդ հսկա զանգվածը բնակեցվել է Չայաստանի մի շարք քաղաքներում, ինչպիսիք էին Տիգրանակերտը, Արտաշատը, Արմավիրը, Վանը և այլն:

Իր նոր մայրաքաղաքը կառուցելիս և բնակեցնելիս, դիմելով հելլենական և սեմական տարրերին այնտեղ վերաբնակեցնելու միջոցին, այդուհանդերձ չէր կարող անտեսել Չայաստանի ընծեռած ներքին հնարավորությունները ևս: Բացառապես օտարներով բնակեցված քաղաքը չէր կարող հուսալի հենարան դառնալ հայոց թագավորին: Ուստի, նա քաղաքի կառուցման և բնակեցման գործին մասնակից դարձրեց նաև ազգային ուժերին, ինչպես հասարակ ռազմիկներին, այնպես էլ ավագանու ներկայացուցիչներին: Ապպիանոսը (Mithr., 84) հստակ գրում է. «Այստեղ նա հավաքեց իր տերության ամենահայտնի մարդկանց, սպառնալով նրանց, որ այն, ինչ չեն վերցնի իրենց հետ, կբռնագրավվի»: Իսկ Պլուտարքոսը (Lucull., XXV) գրում է, որ «ինչպես քաղաքի հասարակ մարդիկ, այնպես և մեծամեծերը, թագավորին հաճոյանալու միտումով մրցակցում էին քաղաքի կառուցման և ընդարձակման համար»: Տիգրանի այս ձեռնարկումն ուներ ռազմաքաղաքական խոշոր նշանակություն: Չայերին ևս բնակեցնելով նոր մայրաքաղաքում, իր համար իր իսկ ժողովրդից հենարան էր ստեղծում այնտեղ. հենարան, որն, ի դեպ, հավատարիմ մնաց իրեն: Մեր այս եզրակացության որպես հիմք բերենք Դիոն Կասիոսի (36, 1) հետևյալ վկայությունը. «Պաշարեց (Լուկուլլոսը) Տիգրանակերտը: Նրան խիստ նեղեցին բարբարոսները (իմա՝ հայերը - Ս.Կ.) և՛ նետահարությամբ, և՛

պաշարողական մեքենաների վրա նավթ թափելով»: Դրան հակառակ, Փոքր Ասիայի քաղաքներից բռնագաղթվածները վճռական պահին դավաճանեցին և քաղաքը հանձնեցին Լուկուլլոսին: Մյուս կողմից, հայ մեծամեծերին ստիպելով հաստատվել Տիգրանակերտում և ապրել իր հետ, նա ավելի հեշտությամբ կկարողանար վերահսկել նրանց գործունեությունը և ամմիջապես կանխել նրանց կողմից հավանական խռովությունն իր դեմ: Եվ վերջապես, նա դրանով հնարավորություն էր ստանում մեծամեծների նյութական միջոցները ևս ներդնելու նոր քաղաքի կառուցման գործում:

Արտաշատի և Տիգրանակերտի բնակեցման օրինակով մենք փորձեցինք ցույց տալ, որ Չայաստանում կիրառված սինոյկիսմոսը շատ բանով նման էր եղել հելլենիստական աշխարհում կիրառվող սինոյկիսմոսին: Սակայն դրանց միջև կար մի էական տարբերություն: Հելլենականացած երկրներում, ուր զարգացած էր քաղաքային կյանքը, սինոյկիսմոսն ուներ տեղական բնույթ և կիրառվում էր տեղական հիման վրա, մինչդեռ Չայաստանում այն ընդգրկում էր հեռավոր երկրների բնակիչներին: Փոքր Ասիայում զարգացած քաղաքային կյանքը և մեծաթիվ քաղաքային բնակչությունը հնարավորություն էր տալիս տեղում լուծելու նոր քաղաքը բնակեցնելու հարցը: Չայաստանում դեռևս չկար քաղաքային համապատասխան բնակչություն: Հայոց թագավորներն ստիպված էին այդ բնակչությունը համալրել այլ երկրներից:

Այսպիսով, հելլենիստական աշխարհում սինոյկիսմոսի եղանակով նոր քաղաքների հիմնադրման պատմության ընդհանուր ֆոնի վրա հայկական հնագույն քաղաքների առաջացմանը վերաբերող աղբյուրներում եղած տվյալների քննարկումը մեզ հանգեցնում է այն եզրակացության, որ հելլենիստական աշխարհում ընթացած քաղաքաշինության և ժողովրդագրական հուժկու գործընթացներն ընդգրկել էին նաև հայոց աշխարհը, և քաղաքների առաջացումը և բուռն զարգացումը այդ պատմական գործընթացների կարևոր օղակն էր:

ԳՆԵԼ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՆՈՐ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԻ ՀԻՄՆՈՒՄՆ ՈՒ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՈՒՄԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Միջնադարյան Հայաստանի բնակչության հիմնական զանգվածն ապրում էր գյուղերում կամ գյուղական տիպի բնակավայրերում: Հմագույն ժամանակներից ի վեր Հայաստանում գյուղերի առկայությունն անժխտելի իրողություն է:

Օտար նվաճողների արշավանքների ու ասպատակությունների հետևանքով Հայաստանի քաղաքները, ավանները, ամրոցներն ու գյուղերն ավերվում, դաշտերն ու մշակելի տարածքներն ամայանում էին, իսկ բնակչության մի մասն սպանվում կամ գերեվարվում էր: Մարդկանց պակաս վնաս չէին պատճառում տարերային աղետներն ու համաճարակները, որոնց հետևանքով նրանք հարկադրված փոխում էին իրենց բնակության վայրը կամ էլ հարմարվում նոր պայմաններին:

Միայն ժամանակի ընթացքում և քաղաքական նպաստավոր պայմանների դեպքում էր հնարավոր լինում դժվարին ու երկարատև աշխատանքով վերականգնել հին բնակավայրերը կամ էլ հիմնել նորերը: Նոր բնակավայրերի երևան գալը պայմանավորված էր տարաբնույթ գործոններով:

Միջնադարյան Հայաստանի նոր բնակավայրերի հիմնադրումն ու բնակչության վերաբնակեցումն իր մեջ է ընդգրկում բազմաբնույթ, միմյանց լրացնող ու փոխկապակցված հարցերի մի ամբողջ շարք: Դրանք բնակչության տեղաշարժերի, տարբեր բնական գոտիներում տեղի ունեցած բնապատկերների փոփոխությունների՝ ամայի ու անմշակ հողատարածքների յուրացման, ջրային տարբեր մակերեսների չորացման, անտառների հատման, ջրանցքների, կամուրջների ու հաղորդակցության այլ ուղիների կառուցման, այգիների հիմնման և բնության հետ մարդու կապերի այլ ձևերի ու եղանակների վերաբերյալ տվյալներ են: Թվարկվածների հետ սերտորեն աղերսվում են նաև խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում առաջին վերաբնակեցումների, դրանց շեշտակի դառնալու կամ թուլանալու պատմական հանգամանքները, որևէ տեղում առավել տարածվելու, պատճառահետևանքային կապերի երևան հանումն, այդ գործընթացներում ավատական հաստատությունների ու հասարակաշերտերի խաղացած դերի բացահայտումն և այլ հարցեր:

Թվարկված հիմնահարցերը մեզանում հատուկ քննության նյութ չեն դարձել: Միայն նրանցից մի քանիսը որոշ չափով ներկայացվել են ընդհանուր բնույթ կրող՝ Հայաստանի ոռոգման համակարգերին,

հողամշակման գոտիներին, վանական տնտեսություններին նվիրված աշխատություններում:

Թեև մեր սկզբնաղբյուրները հնարավորություն չեն տալիս մատնանշված հարցերի մեծ խումբ լուսաբանել, այդուհանդերձ, դրանց մի մասի առաջադրումն իսկ կարևոր նպաստ կարող է բերել ցարդ անտեսված որոշ հարցերի պարզաբանմանը:

Ներկայացվող թեմայի ժամանակագրական շրջանակներն ընդգրկում են VII-XIII դդ., երբ Հայաստանում տեղի էին ունենում եթնոքաղաքական ու տնտեսական ուշագրավ տեղաշարժեր:

Ինչպես արդեն ասվեց, սկզբնաղբյուրների մատուցած նյութերը սակավ են: Դրանք հիմնականում VII-XIII դդ. հայ մատենագիրների երկերն են ու վիճագիր արձանագրությունների տվյալները: Մեր տեղեկություններն որոշ չափով հարստանում են կողմնակի փաստերով՝ բնակավայրերի կամ դրանց հիմնադիրների անուններով, բնակատեղերի տեղագրությամբ և ուրիշ տվյալներով:

Գյուղական նախկին բնակավայրերի վերականգնումն ու նորերի հիմնումն ընդունված իրողություն էր, որովհետև դրանց վերաբերյալ մշակվել էին որոշակի սկզբունքներ: Վերջիններս իրավական նորմի ուժ էին ձեռք բերել: Միջնադարյան հայ իրավունքի մշանավոր հուշարձաններից մեկում Մխիթար Գոշի «Գիրք դատաստանի» երկում ուշադրություն է դարձվում նոր գյուղեր հիմնելու պարագայում հողային և բնական այլ արժեքները գյուղական համայնքի անդամների միջև բաժանելու հետևյալ սկզբունքներին՝

ա) Նոր գյուղեր հիմնելիս անհրաժեշտ թվով բնակչության առկայության դեպքում էր միայն հնարավոր հողը, ջուրը և բնական այլ միջոցները համայնքի անդամների միջև համարել վերջնականապես բաժանված:

բ) Ոչ հեռավոր անցյալում ավերակ դարձած գյուղերը վերականգնելիս, նրանց նախկին բնակիչները կարող էին վերստին տիրել իրենց կալվածքներին, իսկ եթե դրանք ավերվել էին շատ ավելի վաղ, ու նրանց սահմաններն անճանաչելի էին դարձել, կամ տերերը փոխվել էին, այդ դեպքում թույլատրվում էր բաժանումը կատարել հավասար սկզբունքով:

գ) Տիրույթները բաժանելիս առաջին հատկացումը սահմանվում էր եկեղեցուն, իսկ գյուղի ավագին առաջարկվում էր տալ մեկ բաժին հավելյալ տիրույթ, քանի որ նա հոգում էր այլոց հոգսերը¹:

Նոր բնակավայրեր հիմնելու և բնակչության վերաբնակեցման հարցերը հայոց թագավորների, իշխանական տոհմերի առաջնորդների,

¹ Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, աշխատասիրությամբ Խոսրով Թորոսյանի, Երևան, 1975, էջ 127:

բարձրաստիճան հոգևորականների, եկեղեցիների ու վանքերի, ինչպես նաև գյուղական համայնքների իրավասության ներքո էին:

640թ. աշնանը արաբական զորքերը Յուսիսային Միջագետքին տիրելուց հետո մտան Չայաստան: Չոկտեմբերի 6-ին նրանք պաշարեցին Դվին մայրաքաղաքը: Չայ իշխաններից Թեոդորոս Վահուկին, խաչեան Առավելյանը և Շապուհ Ամատունին փորձեցին հայոց ցրված ուժերը համախմբել և դեպի Դվին թշնամու առաջխաղացումը կանխելու համար քանդեցին Մեծամոր գետի վրա կառուցված կամուրջը: Այնուհետև նրանք քաղաքի բնակչությանը պատսպարեցին նրա ամրոցում: Դվինում աշնան այդ օրերին բացի տեղաբնիկներից հավաքվել էին նաև Չայաստանի լեռնային ու նախալեռնային շրջաններից եկած մարդիկ, ովքեր վարձակալությամբ մասնակցում էին այգեկութին²: Նշենք, որ լեռնային ու նախալեռնային շրջանների բնակչությունը Արարատյան դաշտում վարձակալությամբ այգեկութին մասնակցելով չէր սահմանափակվում: Նրանք նաև մասնակցում էին խաղողի այգեթաղին, իսկ գարնանը՝ այգեբացին: Սա հնամենի մի սովորույթ էր, որը սկիզբ էր առել վաղնջական ժամանակներից և շարունակվում էր մինչև վերջերս:

Թշնամու հարձակումը կանխելու կամ նրա սրընթաց գրոհը թուլացնելու նպատակով մայրաքաղաքից ոչ հեռու գտնվող երկրի կարևոր հաղորդակցության միջոցներից մեկի՝ Մեծամորի կամրջի հարկադրական ավերումը թեև եզակի է, բայց կողմնակի փաստերը նույնպես ցույց են տալիս եկվորների կողմից Չայաստանի բնական միջոցներին պատճառած վնասները:

Սեբեոսի տեղեկությամբ մինչև Դվինի գրավումը արաբները հաստատվեցին Խոսրովակերտ անտառի մերձակայքում³: Նրանք քաղաքը գրավեցին՝ շուրջը կրակ վառելով, որի ծխից պարսպի պահապանները չկարողացան հակառակորդին լրջորեն դիմադրել: Կարծում ենք, որ Դվինի նման մեծ քաղաքի պարիսպների շուրջը կրակ վառելն ու ծխով պատելը կարող էր կատարվել ի. հաշիվ Խոսրովակերտի անտառի փայտի:

Մեծ էր նաև թշնամու հասցրած վնասը քաղաքի բնակչությանը: Աղբյուրների հավաստմամբ առաջին արշավանքի ժամանակ Դվինում

արաբների կողմից սրածվածների թիվը հասնում էր 12 հազարի⁴, իսկ գերեվարվածներինը՝ 35 հազարի⁵:

Արաբական ներխուժումների հետևանքով հայ բնակչության տեղահանություններն ու գերեվարումներն այնքան տարածված էին, որ Ներսես Տայեցի կաթողիկոսը (641-661) 645թ. Դվինում եկեղեցական ժողով գումարեց, որի քննության առած առանցքային հարցերից մեկը վերաբերում էր գերեվարվածների ընտանիքներին: Ժողովի ընդունած 7-րդ կանոնը գերության քվածների ամուսիններին արգելում էր ուրիշների հետ ամուսնանալ: Ժողովը նրանցից պահանջում էր սպասել 7 տարի, եթե նրանք գերությունից չվերադառնային, նոր միայն կարող էին ամուսնանալ: Եկեղեցաժողովը հիշյալ կարգը զանց առածների ամուսնությունը դիտում էր ապօրինի, պոռնկություն և անիրաժեշտ համարում նրանց բաժանել, իսկ ունեցվածքն աղքատներին տալ: Պարտադրվում էր նաև գերեվարվածների վերադարձից հետո վերականգնել նրանց նախկին ամուսնությունը⁶:

Ինչպես տեսնում ենք, Դվինի ժողովի կանոնադրական նշված որոշումը մի փորձ էր կանոնակարգել քաղաքական պայմանների փոփոխության հետևանքով հայկական ընտանիքի ներսում տեղի ունեցած ձևախեղումը: Եկեղեցական ժողովն ամուսնալուծության համար խոչընդոտներ էր հարուցելով ու երկրորդ ամուսնությունն արգելելով հավատարիմ էր մնում քրիստոնեական եկեղեցու բարոյական ոգուն: Չայոց եկեղեցին ընտանիքը դիտում էր ավատական հասարակարգի սոցիալական կարևորագույն բջիջ և ձգտում էր դրանով ամրապնդել այդ հասարակարգի հիմքերը:

Ներսես Գ-ի կողմից կյանքի կոչված հաջորդ ձեռնարկն ևս առնչվում է մեր շոշափած հարցերին:

Սեբեոսի տեղեկացմամբ Ներսես Գ-ը Վաղարշապատի եկեղեցիների մերձակայքում, այն ճանապարհին ուր հայոց թագավոր Տրդատ Գ-ը (298-330) դիմավորել էր Գրիգոր Լուսավորչին, կառուցեց Ձվարթնոց եկեղեցին: Այն աչքի էր ընկել իր բարձր շինությամբ: Եկեղեցու կողքին կաթողիկոսը հիմնադրել էր այլ կառույցներ: Նրա անցկացրած կամ վերականգնած ջրանցքով տաճարի հարևանությամբ

⁴ Stb Chronique de Denys de Tell Mahré, pub. et trad. par J.B.Chabot, Paris, 1895, p.6, Մանանդյան Յ., Արաբական արշավանքները Չայաստանում, Երևան, Բ, Երևան 1978, էջ 514-515:

⁵ Սեբեոս, էջ 138: Ռիսունմասիրողները մի դեպքում Դվինից գերեվարվածների հիշյալ թիվը կասկածելի են համարել (Stb Тер-Гевондян А., Армения и Арабский Халифат, Ереван, 1977, с.26), մեկ ուրիշ դեպքում հավաստի (Stb Большаков О.Г., Рабство в Халифате, В книге Рабство в средние века, Москва, 1988, с.429):

⁶ Կանոնագիրք Չայոց, Բ, աշխատասիրությամբ Վազգեն Յակոբյանի, Երևան, 1971, էջ 205-206:

² Պատմություն Սեբեոսի, աշխատասիրությամբ Գ.Վ.Աբգարյանի, Երևան, 1979, էջ 138:

³ Նույն տեղում:

գտնվող առապար վայրը դարձել էր մշակելի, հիմնել էր խաղողի և այլ պտղատու ընդարձակ այգիներ⁷:

Զվարթնոցի շինությունների և այգեգործական տնտեսության վերաբերյալ հավելյալ տեղեկություններ ենք կորզում այնտեղ կատարված հնագիտական պեղումների արդյունքներից, որոնք 1900 թվականից սկսել էր խաչիկ վարդապետ Դադյանը, ապա այն շարունակել էր Թորոս Թորամանյանը, իսկ 1950-ական թթ.՝ Վարազդատ Դարոյանյանը⁸: Պեղումներն ի հայտ են բերել երեսունից ավելի սենյակներ ու դահլիճներ, կաթողիկոսական պալատ, բազիլիկ ոճի եկեղեցի, խաղողի մշակման արտադրական ձեռնարկություն՝ հնձանի համալիրով, ընդ որում վերջինս կառուցվել էր տարբեր ժամանակներում: Սկզբում կառուցվել էր հարավայինը, իսկ հետո՝ նրան կցվել էր հյուսիսայինը, որի հավելումը բացատրվում է խաղողի մշակության ընդլայնումով: Հնձանն ուղղանկյունաձև ընդարձակ մի կառույց էր 620 մ² մակերեսով: Միայն հարավային կողմի հնձանում եղած տաքարներում, ինչպես ցույց են տվել հաշվումները, հնարավոր է եղել տեղավորել 10 հազար լիտր քաղցու, իսկ հյուսիսային շարքի տաքարների ընդհանուր տարողությունը եղել է 12,300 լիտր: Բացի նշված հնձանից, կաթողիկոսական պալատի ներքնահարկում հայտնաբերվել են գինու կարասներ⁹:

Զվարթնոցին վերաբերող հաջորդ տվյալները քաղում ենք Հովհաննես Դրասխանակերտցուց, որը նրա կառուցումը և տեղում բնակավայր հիմնելը նկարագրելիս թեև օգտվում է Սեբեոսի երկից, և որոշ դեպքերում կրկնում է նրան, այդուհանդերձ, իր մախորդի վկայությունների համեմատ կատարում է հետևյալ էական լրացումները: Նրա ասելով Ներսես Գ-ը առապարի դաշտը ջրարբի էր դարձրել Քասաղ գետից անցկացրած ջրանցքով, բացի պտղատու այգիներից հիմնել էր նաև պարտեզներ: Եվ ամենակարևորը, որ անուշադրության էր մատնել Սեբեոսը, Ներսես Գ-ը «Այլ և կարգեալ կացուցանել ի նմա ամբոխութիւնս երդումարդաց ըստ պայմանի քաղաքականաց»¹⁰:

Մեջբերված կապակցությունը տարբեր կերպ է մեկնաբանվել: Այն դիտվել է իբրև ուխտավորների հյուրանոցներ¹¹, կամ ամբողջ մեջբերումը թարգմանվել է. «Այլև կարգում և բնակեցնում էր այնտեղ շինականների

բազմություն՝ աշխարհը բարեկարգելու (կամ աշխարհավարական) կանոնների համաձայն»¹²: Հիշյալ մեկնության աշխարհը բարեկարգելու կանոնների համաձայն արտահայտությունը ճիշտ չի ներկայացնում Հովհաննես Դրասխանակերտցու մտքի իմաստը: Այժմ ընդունելի է համարվում տվյալ հատվածի՝ Հ.Մանանյանի բացատրությունը, ըստ որի խոսքը վերաբերվում է Ներսես Գ-ի կողմից Զվարթնոցում վերաբնակեցված անձանց արտոնյալ կարգավիճակ տալուն, այսինքն՝ նրանք համահավասարեցվել էին քաղաքային բնակչության կարգավիճակին¹³: Ներսես Գ-ի կողմից Արարատյան դաշտում խաղողագործական ու գինեգործական համալիր տնտեսության հիմնումն ու զարգացումը ենթադրում էին մեծ ծավալի աշխատանքների իրականացում: Դրանք կարող էին կյանքի կոչվել միայն մարդկային հոծ զանգվածների ընդգրկումով: Հայտնի է նաև, որ գյուղատնտեսության հիշյալ ճյուղը և՛ աշխատատար էր, և՛ կապվում էր ֆիզիկական ծանր աշխատանքների հետ (այգեթաղ, այգեբաց, էտ և այլն): Բացի նշվածից, խաղողագործությունը՝ գինեգործությունը, պահանջում էին ոչ միայն ֆիզիկական աշխատանքի ներդրում, այլև՝ մասնագիտական նրբին գիտելիքներ: Հետևաբար, Զվարթնոցում վերաբնակվածներն այդ ունակություններով օժտված անձինք պետք է լինեին կամ եթե այդպիսիք չէին, ապա այսօրվա ըմբռնումով պետք է վերամասնագիտանային:

Կարևոր նշանակություն ուներ նաև Ներսես Գ-ի հիմնած տնտեսությունում աշխատող անձանց անձնական ազատությունն ու նյութական շահագրգռվածությունը, մի բան, որ հստակորեն նկատելի է նրանց կարգավիճակից:

Արդ, բնակավայրերի ո՞ր տիպերին կարելի է վերագրել Ներսես Գ-ի հիմնադրածը: Այն գյուղ էր, ավա՞ն, դաստակե՞րտ, թե՞ մեկ ուրիշ բնակավայր: Նշենք, որ և՛ Սեբեոսը, և՛ Հովհաննես Դրասխանակերտցին այս հարցի պատասխանը չեն տալիս: Թ.Ավդալբեգյանը հակված է կարծելու, թե Զվարթնոցի շուրջը եղել է գյուղ, ուր նրա հիմնադիրը ոչ միայն խմբել է կրոնավորների, այլև՝ շինականների երդեր, որպեսզի վերջիններս նրանց համար «վար ու ցանք և կալ ու կուտ անեին» նրանց հացիւ ապրեցնելու համար»¹⁴: Նա նշում է նաև այդ գյուղի անունը՝

⁷ Սեբեոս, էջ 147:

⁸ Դարոյանյան Վ., Զվարթնոցի պալատն ու հարակից շենքերը, ՀԽՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1962, № 12, էջ 57-59:

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ Հովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 88:

¹¹ Օրմանյան Մ., Ազգապատում, հ.Ա, Ս.Էջմիածին, 2001, սյունակ 858:

¹² Ավդալբեգյան Թ., Զվարթնոցի շուրջը, «Հայագիտական հետազոտություններ», Երևան, 1969, էջ 156-158:

¹³ Манандян Я., Проблема общественного строя доаршакидской Армении, Еրևан, 1981, էջ 451, հմմտ. Еремян С.Т., О рабстве и рабовладении в древней Армении, ВДИ, 1950, № 1, с. 19. Սարգսյան Գ.Խ., Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղիների մասին, Երևան, 1962, էջ 27, ծանոթ. 1:

¹⁴ Ավդալբեգյան Թ., էջ 158:

Ա.Գրիգոր, հերքելով Յովհ.Շահխաթունյանցի տեսակետը, որը նկատի առնելով Փարպիի Ա.Գրիգոր փոքրիկ մեմաստանը, գյուղը՝ Փարպին նույնացնում է Ա.Գրիգորի հետ¹⁵:

Թեև Սեբեոսը և Յովհաննես Դրասխանակերտցին չեն նշում Ձվարթնոց բնակավայրի բնույթը, բայց Յ.Մանանդյանն իրավացի է, երբ այն համարում է կալվածատուն-դաստակերտ: Վերջիններս, նրա կարծիքով, թագավորական, մախարարական և եկեղեցական վիլլաներ ու կալվածատներ էին: Հավելենք, որ հակառակ որոշ ուսումնասիրողների, Յ.Մանանդյանը դրանք չի դիտում ստրկատիրական տնտեսություններ¹⁶:

Գ.Սարգսյանը ստրկատիրական տնտեսությանը բնորոշ բնակչության կազմակերպման ձևերի փոփոխության հետևանք է համարում Ձվարթնոցի վերաբերյալ Սեբեոսի և Յովհաննես Դրասխանակերտցու հիշյալ դիտարկումը, որը հետևանք էր բնակչության կազմակերպման նոր՝ ավատատիրական ձևերի, երբ եզրույթները (դաստակերտ, ագարակ և այլն) փոխում են իրենց բովանդակությունը կամ էլ նոր երանգ ստանում¹⁷: Բայց Գ.Սարգսյանն անպատասխան է թողնում այն հարցը, թե նոր պայմաններում դրանք ինչ բովանդակություն կամ երանգ ստացան:

Այնուհետև, Սեբեոսը կարևոր տվյալներ է հաղորդում մեզ հետաքրքրող հարցի կապակցությամբ: Նա անդրադառնում է Աղթամար կղզում իրականացված բնական պայմանների փոփոխությունների և այնտեղ հայերի, իսկ հարևան գավառներում՝ օտարների վերաբնակեցումների մասին: Ըստ պատմիչի, Թեոդորոս Ռշտունին մտահոգված սեփական երկրի անվտանգությամբ, իր ուժերը մշտապես պատրաստի վիճակում էր պահում՝ հարկ եղած դեպքում հակահարված տալով հակառակորդին: Իշխանը բարեկարգեց ու բնակեցրեց Աղթամարը և փրկեց շատ գավառներ¹⁸: Կղզու բնակեցումը ենթադրում է այնտեղ նոր բնակավայրերի հիմնում:

Բայց քաղաքական կուրսի կտրուկ փոփոխությունից և Արաբական խալիֆայության հետ 652թ. պայմանագիր կնքելուց հետո, Հայոց իշխանը հարկադրված էր երկրի պաշտպանության համար Ասորիքի արաբ կառավարիչ Մուավիայից պահանջել 7 հազար արաբ օգնական զինվորներ, որոնց նա բնակեցրեց Վանա լճի մերձակայքում՝

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Манандян Я., с. 450-451.

¹⁷ Սարգսյան Գ.Խ., էջ 27, ծանոթ.1, նույնի "О двух значениях термина дастакерт в ранних армянских источниках" Эллинистический Ближний Восток, Византия и Иран. История и филология. Сборник в честь семидесятилетия члена-корреспондента АН СССР Н.В.Пигулевской, М., 1967, с. 101, прим. 12.

¹⁸ Սեբեոս, էջ 134:

Աղիովիտ ու Բզնունիք գավառներում¹⁹: Սա Հայաստանում արաբների հիմնավորվելու առաջին փաստերից մեկն է:

Եթե նշված համեմատաբար սահմանափակ թվով արաբ զինվորների հաստատումը Հայաստանում ինչ որ չափով թելադրված էր բյուզանդացիներից երկրի անվտանգությունն ապահովելու հանգամանքով, ապա հետագայում նրանց զանգվածաբար ներթափանցումը Հայաստան կապվում էր վերջինիս նվաճման ու հնազանդ պահելու, ինչպես նաև՝ արաբաբյուզանդական ու արաբախազարական զինված բախումների ժամանակ ռազմական գործողությունների թատերաբեմ դարձած Հայաստանում հուսալի նեցուկ ունենալու անհրաժեշտության հետ²⁰:

Հայաստան գաղթեցված արաբական ցեղերի տարածման աշխարհագրությունը հետևյալ պատկերն էր ներկայացնում: Ապահունիքում հաստատվել էին Սուլամի ցեղին պատկանող Ջահհաֆյանները, որոնք որոշ ժամանակ տիրում էին Արշարունիքին ու Ղվինին: Աղծնիքը Շայբանիների ձեռքում էր, Ապահունիքն անցավ Կայսիկներին, Բերկրին՝ Ռեթմանիկներին: Արաբները տիրում էին Հայաստանի ռազմատնտեսական կենտրոններ Ղվինին, Նախճավանին, Կարնո քաղաքին, Մանազկերտին, Խլաթին, Բաղեշին, Աշնուշատին և ուրիշ բնակավայրերի²¹: Կարևոր էր նաև ռազմավարական ճանապարհների վրա նրանց հաստատած հսկողությունը:

705թ. Նախճավանում և Խրամում հայ ազնվականության դեմ կազմակերպված սպանդից հետո Հայոց իշխան Սմբատ Բագրատունին (693-726) հարկադրված էր հեռանալ Բյուզանդիայի սահմանները և հաստատվել Սև ծովի ափամերձ շրջանում՝ Փոթիում²²:

Հայերի արտագաղթն ավելի ծավալվեց, երբ 774-775թթ. ապստամբությունը ճնշվեց արաբական ուժերի կողմից: Շապուհ Ամատունու ու նրա որդու՝ Համամի առաջնորդությամբ 12 հազարանոց հայ զաղթականների հեռանալը²³ տվյալ ժամանակաշրջանում հանգեցնելու էր բնակչության կազմում որոշ տատանումների: Այս երևույթն առավել նկատելի եղավ Մամիկոնյան մախարարական տոհմի Բյուզանդիա կամ Վրաստան անցնելու օրինակով: Զրկվելով իրենց նախկին տերերից, Մամիկոնյանների կալվածքներին տեղ դառնալու

¹⁹ Նույն տեղում:

²⁰ Տես Տեր-Ղևոնդյան Ա., Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 59:

²¹ J.Laurent, L'Arménie entre Byzance et L'Islam. Nouvelle ed., revue et mise à jour par M.Canard, Lisbonne, 1980, p. 382-394, հմմտ. Տեր-Ղևոնդյան Ա., Արաբական ամիրայությունները, էջ 66-86, 96-120:

²² Ղևոնդ, էջ 35:

²³ Ղևոնդ, էջ 168:

փորձեր կատարեցին եկվոր արաբները: Բագրևանդի ճակատամարտում (775) զոհված Մուշեղ Մամիկոնյանի դուստրն, օրինակ, ամուսնացել էր արաբ Ջահհաֆյանի հետ: Վերջինս տիրել էր Արշարունիքի մի մասին և փորձում էր ձեռք բերել նրա մյուս մասը ևս²⁴:

Երկրի բնիկ տերերը հայրենիքի սահմանները լքելուց բացի հարկադրված էին փոխել իրենց բնակության վայրերը երկրի ներսում: Այս երևույթն ակնհայտ է դառնում Գնունիների օրինակով: Աղիովիտ գավառին տիրող նշանավոր տոհմի ներկայացուցիչներն ի վիճակի չլինելով հակազդել Վանա լճի հյուսիսային շրջաններում հաստատված արաբներին, դիմեցին հայոց իշխան Աշոտ Մսակերին (մոտ 790-826): Վերջինս հազար հոգուց բաղկացած իր մարդկանցով նրանց գաղթեցրեց ու վերաբնակեցրեց Տայքում²⁵: Տայքը, տվյալ ժամանակաշրջանում, իրոք, ապահով տեղ էր: Այն արաբներից մաքրել էր Աշոտ Մսակերը, այնտեղ կառուցել էր Կամախ ամրոցը, ուր հաստատել էր իր ընտանիքը²⁶:

Հայաստանի արաբ գաղթականներն ակտիվացան երբ IX դ. կեսին սկսված ապստամբությունը ճնշելու համար Աբասյան ալ-Մուտավաբիլ արուլ Ֆադլ Ջաֆար Մուհամմադ (847-861) խալիֆն այստեղ ուղարկեց պատժիչ մի զորախումբ՝ ազգությամբ թուրք Բուդա ալ-Կաբիրի գլխավորությամբ: Դրանից հետո տեղի արաբներն այնքան անկաշկանդ ու համարձակ դարձան, որ ամենուրեք առաջնորդում էին Բուդային՝ ի մոտ և ելս աշխարհիս²⁷: Բուդայի արշավանքը նպաստեց Հայաստանում արաբ տարրի նոր ալիքի տարածվելուն: Նրանք, «որ ելեալ էին գիետ նորա ընտանեօք իւրեանց, և ձեռնամուխ եղեն բաժանել գերկիրն յինքեանս. և արկանէին վիճակս և լարս ձգէին ի վերայ սահմանաց և բնակէին յամուրս աշխարհիս աներկիւս...»²⁸:

VII դ. Հայաստանի տնտեսական ու քաղաքական կյանքի բնականոն ընթացքը կաշկանդում էին ոչ միայն արաբների տիրապետության հետ կապված իրադարձությունները: Դրանցից բացի զգալի էր նաև խազարական գործոնը: Հյուսիսկովկասյան ռազմատենչ այս ցեղերը երբեմն խուժում էին Հայաստանի սահմանները, երկիրն ու բնակչությանը ենթարկում ասպատակությունների ու նորանոր փորձությունների: Ի պատասխան դրանց՝ արաբները խազարների դեմ

ռազմերթեր էին կազմակերպում, որոնց մասնակցում էին հայկական ուժերը կատարելով զինվորական ծառայության որոշակի պարտիք, որոնցից նրանք քիչ չէին տուժում:

Արաբական իշխանություններն երկրի բնական հարստությունների շահագործումը դարձրել էին իրենց մենաշնորհը և դրանցից օգտվում էին անխնայաբար:

Արաբ պատմիչ Իբն ալ-Ասիրն անդրադառնալով VII դ. 90-ական թվականների սկզբներին Մուհամմադ իբն Մարուանի՝ Ջազիրայի և Հայաստանի կառավարիչ նշանակելուն, հայտնում է, որ մինչև նրա արշավանքը Տառնիսի (Թիրիսի) լիճը ձկնորսության համար ազատ է եղել, բայց Մարուանը արգելել է ձկան որսը և դրա համար նշանակել հատուկ պաշտոնյա, որը զբաղվել է նրա որսով և վաճառքով²⁹: Այնուհետև նա շարունակում է. «Այս տառնիսը (թիրիսի) աշխարհի հրաշալիքներից է, քանզի փոքր ծուկ է, որը տարվա որոշ եղանակին է երևան գալիս լճում: Առաջանում է մի գետի մեջ, որը թափվում է լիճը, այնքան շատ, որ կարելի է ձեռքով որսալ և մանավանդ հատուկ պատրաստված գործիքների միջոցով: Երբ այդ եղանակը վերջանում է, այլևս ոչինչ չի մնում»³⁰: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ խոսքը Վանա լճի և նրանում բազմացող տառնիս ձկան մասին է, իսկ գետը նույնանում է լիճը թափվող Առեստի հետ: Հիշյալ գետի ափին էր գտնվել Առեստավանը, որը Արշակունիների օրոք արքունական ձկնորսարան էր³¹: Տառնիս ծուկը, ըստ Մ. Գ. Գրիգորյանի, արաբ աշխարհագետ Իբն Հաուկադի, արդյունաբերական նշանակություն է ունեցել: Այն աղվել է, չորացվել և արդյունահանվել շատ երկրներ, որոնց թվում Մոսուլ, Ջազիրա, Իրաք և Ասորիք³²:

Տառնիսի իբրև Հայաստանից գանձվող բնահարկի մի տեսակի մասին վկայություն ենք գտնում X դարի մեկ ուրիշ արաբ հեղինակի՝ Ջահիզարիի հարկային ցուցակում, որի տվյալները վերաբերում են Դարուն ալ-Ռաշիդ խալիֆայի (785-809) ժամանակաշրջանին: Այս հարկացուցակի համաձայն Հայաստանը արաբներին տարեկան տվել է

²⁴ Մեծին Վարդանյա Բարձրբերդեցույ Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 105:

²⁵ Վարդան, էջ 106:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 105:

²⁷ Թովմայի վարդապետի Արժրունույ Պատմութիւն տանն Արժրունեաց, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 131:

²⁸ Նույն տեղում, էջ 152:

²⁹ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 11, Արաբական աղբյուրներ, Բ. Իբն ալ-Ասիր, քարգանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ, Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1981, էջ 62:

³⁰ Իբն ալ-Ասիր, էջ 62:

³¹ Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի» Երևան, 1963, էջ 37, 50, 98, 99, 109:

³² Տես Տեր-Ղևոնդյան Ս., Հայաստանի բնահարկը արաբական ժամանակաշրջանում, «Հոգվածների ժողովածու», Երևան, 2004, էջ 202:

10 հազար ռաթլ (լիտր) տառեխ³³։ Բացի վերջինից հիշյալ հարկացուցակում նշվել է նաև նույն չափի աղած՝ մշակված ձուկ։

Ջահիշարիի հարկացուցակը կրկնում է 14-15-րդ դդ. հեղինակ Իբն Խալդունը, որի հարկացուցակում Ջահիշարիի կողմից նշված «աղած, մշակված ձուկ» տաս հազար ռաթլ» արտահայտության փոխարեն գտնում ենք «աղած սուրմահի տաս հազար ռաթլ» կապակցությունը։ Սուրմահի կամ շուրմահի պարսկերեն է, որը նշանակում է աղած ձուկ։ Այս բառը հիշատակվում է IX դ. աշխարհագետ Իբն ալ-Ֆակիհի կողմից, երբ նա նշում է Արաքս գետի մեջ եղող շուրմահի մասին, որը միայն այդ տեղում է լինում՝ տարվա որոշ եղանակի։ Իբն ալ-Ֆակիհը այնուհետև նշում է ձկան այս տեսակի համեղ ու փափուկ լինելը³⁴։

Ձկան պաշարներից բացի երկրի բնական հարստությունները գիշատչորեն օգտագործելու վերաբերյալ առավել հատկանշական կարող է լինել ընդերքի հարստություններից արծաթի հանույթի սպառման փաստը։ Այս երևույթն այնքան տարածում էր գտել, որ Ղևոնդ պատմիչը եզրից իբն Ռեսայդ ալ-Սուլամիի VIIIդ. երկրորդ կեսի (759-769) և Հասան Իբն Կահթաբայի (771-775) ոստիկանության երկրորդ շրջանների կապակցությամբ պարզորոշ գրում է. «զի վախճանեաց զգիտ արծաթոյ ի յերկրես»³⁵ կամ «քանզի ամենկին նուազեալ էր զգիտ արծաթոյ յաշխարհես հայոց»³⁶։

Հայաստանի բնական հարստությունները մեծ չափերով օգտագործելու վերաբերյալ կան ուրիշ փաստեր ևս։ Հայաստանը ընդհանրապես համարվում էր «որդան կարմիրի» հիմնական մատակարարը։ Այս արծեքավոր հումքը հասնում էր մինչև Հնդկաստան, իսկ Վանա լճից արդյունահանվող բորակն օգտագործվում էր արաբական երկրներում հրուշակեղենի արտադրության մեջ³⁷։

Երկրից դուրս տարվող բնական միջոցների որոշ մասը տեղափոխվում էր Տիգրիս և Եփրատ գետերով։ Ձանգվածային բնույթ էր կրում Հայաստանի հարավային լեռնային անտառապատ գոտուց հատված շինափայտի տեղափոխումը Եփրատ գետով։ Տիգրիսը ևս ծառայում էր իբրև նավագնացության հարմար միջոց։ Նրանով Հայաստանից ապրանքները հասնում էին Մոսուլ³⁸։

³³ Իրաքում այս կշռաչափը հավասար էր 406,25 գրամի (Stu Хинц В., Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему, Перевод с немецкого Ю.Э.Брегеля, Москва, 1979, с. 37.)։

³⁴ Տեր-Ղևոնդյան Ա., Հայաստանի բնահարկը, էջ 202։

³⁵ Ղևոնդ, էջ 135։

³⁶ Նույն տեղում, էջ 139։

³⁷ Stu Мец А., Мусульманский ренессанс, Москва, 1966, с. 342.

³⁸ Նույն տեղում, էջ 377-378։

Բայց եղան երկիրը տնտեսական փլուզման ուղիով տանելու ուրիշ եղանակներ, որոնք կյանքի կոչվեցին Եզիդ Բ խալիֆայի կողմից (720-724), երբ հսկայական վնաս հասցվեց անասնապահությանը։ Նրա հրամանով ոչնչացվեցին խոզերը³⁹։ Այս քայլի դրդապատճառները մութ են մնում։ Խոզերից բացի ոչնչացվել են նաև ուրիշ կենդանիներ⁴⁰։

IX դարից լայն թափ ընդունեցին նոր բնակեցումներն ու մշակելի տարածքների յուրացումը, որոնք համընկան երկրի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կյանքում տեղի ունեցած հիրավի վիթխարի վերափոխումների հետ։

Բագրատունի ինքնակալների գիտակցական քաղաքականությունը նպատակամղված էր երկրի քաղաքական և սոցիալ տնտեսական վերելքի ապահովմանը։ Այս մասին մեզ ուղղակի տեղեկություններ է փոխանցում Հովհաննես Դրասխանակերտցին։ Ի թիվս երկրի քարեշինության, տնտեսական վերելքի ու բնակչության կենսամակարդակի բարձրացման վերաբերյալ թափանցիկ ակնարկների, նա շեշտադրում է նաև Բագրատունի թագավորների կողմից իրագործած լայնամասշտաբ բնակեցումներն ու նոր ընդարձակ տարածքների յուրացումը⁴¹։

Նույն գործընթացը տեսանելի էր դառնում Հայաստանի մյուս շրջաններում, անշուշտ, արդեն տեղական ավագանու նախաձեռնությամբ ու տարբեր գործոնների ազդեցությամբ։

Վասպուրականում Թովմա Արծրունու հաղորդմամբ իշխան Գագիկ Արծրունին Օծ կոչված ծորի գլխին Մգ. սկզբին տեղափոխեց գյուղեր, որոշեց դրանց սահմանները և իր անունով բնակավայր կառուցեց։ Այսպիսով Գագիկներտը իշխանանիստ ամրացված բնակավայր էր, որի շուրջը սփռված էին նորաշեն գյուղերը⁴²։

Մգ. կեսերից հայկական տարածքները բռնակցելուց, իսկ XI դարի կեսից Հայաստանի անկախությունը կորստի մատնելուց հետո, Բյուզանդիան հայ բնակչությանը կամովին թե ակամա գաղթեցնում էր ոչ միայն իր սահմանները, այլև իրականացնում էր այս գործընթացին միանգամայն հակառակ գործողություն՝ Հայաստանում հաստատելով Բյուզանդացի վերաբնակիչների։ Կայսրությունն հիշյալ եղանակով փորձում էր նվաճված Հայաստանում ստեղծել հուսալի հենակետ։ Բյուզանդական տարրի Հայաստանում հիմնավորվելու վերաբերյալ ունենք եզակի վկայություն։ Դա նահանգային ազնվականության ներկայացուցիչ Եվստաթիոս Բոյիլասի 1059թ. կազմած կտակն է։ Նշված

³⁹ Ղևոնդ, էջ 100։

⁴⁰ Chronique de Denys de Tell Mahre', p.17.

⁴¹ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 139։

⁴² Թովմա Արծրունի, էջ 256։

վավերագիրն ու նրա հեղինակն արժանացել են հետազոտողների ուշադրությանը⁴³։ Մասնավորապես նրանք կանգ են առել Եվստափոս Բոյիլասի հայրենի Կապադովկիայից գաղթելու և նոր բնակավայրում հաստատվելու մանրամասներին՝ իբրև նրա վերջնական հանգրվան մատնանշելով տարբեր վայրեր։ Ուշադրություն է դարձվել Եվստափոս Բոյիլասի տիրույթների տեղագրությանը, սեփականության ձևերին, եկամտի աղբյուրներին, նրա հովանավորներին, հպատակներին և կտակի ուսումնասիրության պատմությանը։

Բոյիլասը Կ.Պոլսի արքունիքում գրավում էր բարձր դիրք։ Դա է հաստատում մայրաքաղաքի «Ոսկե պալատ»ում նրա ունեցած պրոտոսպաթար աստիճանն ու հյուպատոս տիտղոսը։ Նա ծնունդով Կապադովկիայից էր, որտեղից մեկ և կես շաբաթվա ճանապարհ անցնելուց հետո հաստատվել էր Կղարջքում, ավելի ստույգ՝ Արտամուշում, ուր տեղ էր դարձել մի շարք կալվածքների։ Ենթադրվում է, թե այս տիրույթները նա ստացել էր բյուզանդական կառավարությունից⁴⁴, թեև հիշյալ վարկածը միանշանակ չի ընդունվել⁴⁵։

Բոյիլասը բնակվել էր հայերի միջավայրում «այլ հավատք պաշտող ու այլ լեզվով խոսող ժողովուրդների մեջ»։ Նա առանձնապես համակրանքով չի խոսում նրանց մասին։ Բոյիլասն անուն առ անուն հիշատակում է բոլոր այն տասնմեկ տիրույթները, որոնք նոր բնակավայրում իրեն էին պատկանել։ Դրանք էին Բուզինան, Եսայասը, Տանձուտ-Չալիման, Ուզկիկ գյուղը, Կոպտերիոնը, Խոսպակրատը, Օփիդոբունին, Կուսներին, Կալմուխը, Վարդան և Պարաբունին։

Ինչպես նշվեց, հիշյալ բնակավայրերը հայկական էին։ Այդ են հաստատում ոչ միայն Բոյիլասի հաղորդումը, այլև դրանց մի մասի դեռևս պահպանված հայերեն անվանումները (Բուզինա-Վժան, Կալմուխի-Կամախ, Տանձուտ-Չալիմա), իսկ մյուսները կամ հայերենի աղավաղումներ են կամ էլ հայերենից ուղղակի թարգմանություններ (Վարդա, Խոսպակրատ-խոզաբիր-խոտաբարտ, Օփիդոբունի= Օծերի լեռ)։

Կտակում Բոյիլասը նշված ստացվածքները հիշատակում է տարբեր տերմիններով՝ գյուղ, պրոաստիոն, կալվածք։ Բուզինան,

օրինակ, հիշվում է կալվածք (հունարեն՝ Κτήμα)։ Կալվածքը և գյուղը (χωριον) թեև նույնական են, այսինքն նրանք գյուղական բնակավայրեր են, բայց ունեն նաև տարբերակիչ գծեր։ Գյուղերում տները միմյանց մոտիկ են, մինչդեռ կալվածքներում դրանք միմյանցից զգալիորեն հեռու են և յուրաքանչյուրը կառուցված է առանձին հողակտորի վրա⁴⁶։ Վարդան հիշատակվում է իբրև պրոաստիոն (προαστείον), իր նախնական իմաստով պրոաստիոնը քաղաքի արվարձանն էր, բայց միջնադարյան Բյուզանդիայում այն նոր բովանդակություն էր ստացել և ցույց էր տալիս կալվածատիրոջ հողերը մշակողների բնակության վայր։ Հարկ է նշել, որ այս համատեքստում նկատվում է տերմինի երկու իմաստներից շեղում Տանձուտ-Սալիմ պրոաստիոնը, իր կալվածատիրոջ՝ Եվստափոս Բոյիլասի բնակության վայրն էր դարձել։ Պրոաստիոնում կային հողային տարբեր տիրույթներ՝ մշակելի տարածքներ, պրոտավայրեր, անտառապատ շերտեր և այլ նշանակության զանգվածներ⁴⁷։

Նկարագրելով իր նոր բնակավայրը, Եվստափոս Բոյիլասը դիտել է տալիս նրա ամբարեկարգ և բնակության համար ոչ պիտանի լինելը։ Դա գարշահոտ, անտանելի տեղ էր, օծերի, կարիճների ու վայրի գազանների բույն, որը հանգիստ չէր տվել դիմացում ապրող հայերին, որոնք սարսափահար էին եղել։ Այդ վայրը նա սրով ու հրով մոխրի էր վերածել⁴⁸։ Կտակի այս հատվածը Հ.Բարթիկյանը մեկնաբանել է այլաբանորեն՝ օծերին, կարիճներին ու վայրի գազաններին դիտելով թոնդրակեցի աղանդավորներ⁴⁹։ Հ.Բարթիկյանի ենթադրությունը Գ.Գ.Լիտավրինը իրավացիորեն պակաս հավանական է դիտել։ Կտակում տեղ գտած արտահայտության հիշյալ ձևը, ըստ նրա, բնորոշ է բյուզանդական, մասնավորապես, վարքագրական գրականությանը։ Բոյիլասի տվյալ հաղորդումը նա դիտում է չափազանցություն, որը բնորոշ է կտիտորին կամ վերաբնակիչին և միայն այդքանը։ Գ.Գ.Լիտավրինի եզրահանգմամբ տվյալ արտահայտությունը պետք է ուղղակի իմաստով հասկանալ։ Այդ է հաստատում ըստ նրա նաև Օփիդոբունի տեղանունը, որը թարգմանվում է «Օծերի լեռ»⁵⁰։

Եթե հավատանք Եվստափոս Բոյիլասի խոսքերին, ապա նոր բնակավայրում նրա գործունեությունն ընթացել է հիմնականում երկու ուղղությամբ՝ մի կողմից նոր տարածքների յուրացում, մյուս կողմից շինարարության ու վերակառուցողական աշխատանքների ծավալում։ Նա կարգի է բերել արոտավայրերն ու ագարակները, հիմնել անտառներ,

⁴³ Այս մասին տես Բարթիկյան Հ., Եվստափոս Բոյիլասի կտակը (1059թ.) որպես Հայաստանի և Վրաստանի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր, «Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ», հ.առաջին, Երևան, 2002, էջ 57-94, նույնի Критические заметки о завещании Евстафия Воилы (1059), նույն ժողովածուի երկրորդ հատորում, էջ 63-74, Литаврин Г.Г., Относительные размеры и состав имущества провинциальной византийской аристократии во второй половине XI в. (По материалам завещаний), Византийские очерки, Москва, 1971, с. 152-168.

⁴⁴ Բարթիկյան Հ., Եվստափոս Բոյիլասի կտակը, էջ 398։

⁴⁵ Литаврин Г.Г., Относительные размеры, с. 160.

⁴⁶ Բարթիկյան Հ., Եվստափոս Բոյիլասի կտակը, էջ 85, ծանր.15։

⁴⁷ Տես նույն տեղում, էջ 85-86, ծանր. 19։

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 76-77։

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 71։

⁵⁰ Литаврин Г.Г., Относительные размеры, с.160, прим.22.

այգիներ ու պարտեզներ, իրականացրել ջրաշինարարություն, կառուցել ջրաղացներ, բնակարան, հիմնել վանք և իրագործել այլ ձեռնարկումներ:

Վերը նշված տիրույթների մեծ մասը եղել են լքված ու անմարդաբնակ: Բոյիլասի հավաստումով ինքը դրանցում կատարել է վերականգնողական աշխատանքներ՝ ծախսելով զգալի միջոցներ⁵¹:

Բոյիլասի վկայությամբ նշված կալվածքները տարբեր միջոցներով դուրս էին եկել իր իրավասությունից: Չորս կալվածք վաճառքի կամ օգտագործման պայմանով փաստորեն բռնագրավել էին նրա «տերերը»՝ բանակաթեմի դուքս Միքայելը, և նրա որդի մագիստրոս Վասիլիոսը, իսկ երեքը նա կտակել էր տարբեր անձանց: Նրա տնօրինության տակ եղած տասնմեկ տիրույթներից միայն չորսն էին մնացել՝ Տանձուտ-Սալիմը, Բուզինան, Պարաբունիոնը և Եսայասը: Վերջինս էլ հինգ լիտր ոսկով նա կտակել էր իր փեսային՝ Միքայելին: Այստեղ փաստորեն առկա է սովորական առջ ու վաճառքի գործառույթ⁵²:

Վերը տեսանք, որ Բոյիլասը տեղեկացնում է շրջապատում բնակվող հայերի մասին: Նա նաև ցույց է տալիս բնակավայրերից շատերի լքյալ, անմարդաբնակ ու ամայի լինելը, որոնք իր ջանքերով բարեկարգվել են: Եթե վերջինս արդյունք չէ ցանկալին իրական ներկայացնելու նրա ջանքերի, ապա լքյալ բնակավայրերի առկայությունը կարելի է կապել հայ բնակչությանն իր բնօրրանից գաղթեցնելու Բյուզանդիայի քաղաքականության և սելջուկյան արշավանքների հետ:

Կարելի է կարծել, որ Բոյիլասի նոր բնակավայրում բնակվում էին զգալի թվով բյուզանդացիներ կամ քաղկեդոնականություն ընդունած բնիկներ: Օրինակ՝ միայն նրա կողմից ազատություն ստացած և անուն առ անուն թվարկված ստրուկների թիվը 13 էր: Եթե սրանցից յուրաքանչյուրի ընտանիքը բաղկացած լիներ նվազագույնը հինգ շնչից, ապա միայն ազատություն ստացած ստրուկներն իրենց ընտանիքների անդամների հետ կկազմեին 65 հոգի: Թեև նշված անձանց մի քանիսի անուններից դատելով նրանց բյուզանդացի լինելը անհավանական է համարվել, բայց նույնիսկ այդ դեպքում վերջիններիս թիվը մեծ չէ, դրանից բացի եղել են նաև ազատություն չստացած ստրուկներ, որոնց ոչ անունները, ոչ էլ թիվը կտակագիրը ցավոք չի նշում: Բոյիլասի 11 տիրույթներում նրա կախյալ մարդկանց թիվը չէր կարող անցնել 200-ից⁵³:

Եվստաթիոս Բոյիլասն իր նստավայր դարձրած Տանձուտ Սալիմա գյուղում կառուցել էր Աստվածածնի վանքը, իսկ նրա մայրը,

կինը և որդին թաղված էին մեկ ուրիշ՝ Ս.Վարվառայի վանքում: Բյուզանդական վանքերն ու եկեղեցիներն ինչպես հայտնի է, բավարարում էին ոչ միայն հավատացյալների կրոնական պահանջմունքները, այլ տնտեսական ու մշակութային կարևոր կենտրոններ էին: Նշենք, որ նա ոչ միայն ղեկավարում էր վանքերի տնտեսությունն, այլև միջամտում էր վանականների կյանքի հարցերին: Վանքերը հենակետ էին ծառայում նաև քաղկեդոնականությունը ոչ դավանակից բնակչության մեջ տարածելու գործում: Այս առումով Բոյիլասի վանքերը չպետք է բացառություն լինեին:

Այն, որ Բոյիլասի համար դավանանքը ոչ երկրորդական նշանակություն ուներ, ակնհայտ է դառնում նրա կտակից: Սկզբում, ինչպես ասվեց, նա շեշտում է իր և հայերի դավանանքի ու լեզվի տարբերությունը, իսկ վերջում ազգականներին, ժառանգներին և ազատ արձակվածներին խստորեն պատվիրում է չչեղվել ուղղափառ հավատից, հակառակ դեպքում պահանջում է ժառանգներին, զրկել ժառանգությունից, ազատ արձակվածներին նորից ստրկացնել, իսկ «դրսի մարդկանց» վճռել իր տիրույթներից⁵⁴:

XI-XII դդ. Բյուզանդական վանքերի կանոնադրությունների ուսումնասիրությունից պարզվել է, որ նրանցից յուրաքանչյուրում վանականների թիվը կարող էր նվազագույնը լինել հինգ, իսկ առավելագույնը՝ մի քանի հարյուր⁵⁵: Մենք Ս.Աստվածածնի և Ս.Վարվառայի վանքերի վանականների թվի վերաբերյալ տեղեկություն չունենք: Բայց անուղղակի տվյալներից կարող ենք եզրահանգել, որ դրանց թիվը զգալի է եղել: Այդ են հաստատում կտիտորի կողմից վանքերին կատարած չափազանց հարուստ շարժական ու անշարժ արժեքների նվիրաբերումները, հատկապես բազմաթիվ ու բազմապիսի արարողական պարագաներն ու սպասքները:

Կտակի վերջում Բոյիլասը պայման է դնում իր դուստրեր Իրենեի և Մարիայի վրա, որ այլ տեղում բնակվելու դեպքում նրանք կառուցեն Աստվածածնի վանքի նմանը կամ՝ ավելի փոքր⁵⁶: Այս պայմանը ևս անուղղակի կարող է ցույց տալ Աստվածածնի վանքի վանականների թվի զգալի լինելը:

Բոյիլասի կտակում առկա են սոցիալական մի քանի տերմիններ: Սրանցից է ստրուկ տերմինը, որը բնագրում նշված է հունարենի տարբեր երանգներով: Նրա ստրուկներից ոմանք ազատություն ստանալով՝

⁵⁴ Բարթիկյան Հ., Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակը, էջ 82:

⁵⁵ Steu Каздан А.П., Византийский монастырь XI-XII вв. как социальная группа. Византийский временник, том 31, 1971, с.52.

⁵⁶ Բարթիկյան Հ., Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակը, էջ 82-83:

⁵¹ Բարթիկյան Հ., Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակը, էջ 77:

⁵² Նույն տեղում, էջ 77-78:

⁵³ Литаврин Г.Г., Относительные размеры, с.165.

դարձել էին վարձակալներ և այդ եղանակով մշակում էին նրա տիրույթները:

Կտակում հանդիպում ենք նաև «դրսի մարդիկ» արտահայտությանը, որոնք դիտվում են վարձակալներ: Վերջիններս բյուզանդական սկզբնաղբյուրներում հայտնի են միսթիոս անունով⁵⁷:

Այսպիսով, եվստաթիոս Բոյիլասի կտակը կարևոր տեղեկություններ է ամփոփում հայկական տարածքները բյուզանդական կայսրության կողմից զավթելու հետևանքով նրանցում կայսերական վարչակառավարման համակարգ ստեղծելու և սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններ ձևավորելու գործում: Բոյիլասի կտակը անհրաժեշտ է առավել մանրակրկիտ ուսումնասիրել:

Ինչպես վերը նշվեց, նոր բնակավայրերի հիմնումն ու բնակչության վերաբնակեցումը հիմնականում առնչվում էր նոր տարածքների յուրացման հետ, որը կյանքի էր կոչվում տարբեր եղանակներով ու միջոցներով:

936թ. Սյունիքի տիկին Սոփիան, Գնդեվանքի հարևանությամբ, հիմնեց համանուն գյուղը, որը նվիրեց վանքին⁵⁸: Իսկ Շահանդուխտ թագուհու 998թ. վճռագիրը տեղեկացնում է նրա կողմից Հաբանդ գավառի խոպան վայրերից մեկը մշակելու, Տեղ բնակավայրը հիմնելու և այն Տաթևի վանքին նվիրելու մասին⁵⁹:

985թ. Բյուրականի հանդերի ոռոգման համար հայր Գրիգորը ջրանցք է կառուցում⁶⁰, իսկ Տաթևի վանահայր Հակոբի 932թ. կառուցած 30 կմ երկարությամբ ջրանցքը ջրաբքի էր դարձրել 150-ից 200 հեկտար հողատարածք⁶¹: 1008թ. կառուցված Գնդեվազի ջրանցքի երկարությունը 24 կմ էր, որն ուներ երեք ջրամբար⁶²:

Անիի ընչեղներից Տիգրան Հոնեցն իրեն պատկանող 7 գյուղերի մի մասն ամբողջովին, իսկ մյուսներն մասնակիորեն 1215թ. նվիրաբերել էր

⁵⁷ Բարթիկյան Հ., նույն տեղում, էջ 93, ծանոթ. 91:

⁵⁸ Ստեփաննոս Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 261:

⁵⁹ Ստեփաննոս Օրբելեան, էջ 291-292:

⁶⁰ Վիմական տարեգիր, կազմեաց Կ. Կոստանեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 9, Հմմտ. Բարխուդարյան Ա., Դիտողություններ և նոր նյութեր հին Հայաստանի ոռոգման գործի վերաբերյալ «Նյութեր Հայաստանի գյուղատնտեսության և գյուղացիության պատմության», հ. I, Երևան, 1964, էջ 265: Ս. Բարխուդարյանի տեքստում ջրանցքի կառուցման թվական է նշվել 981-ը:

⁶¹ Ստեփաննոս Օրբելեան, էջ 253-254: Բարխուդարյան Ա., Դիտողություններ, էջ 266:

⁶² Ստեփաննոս Օրբելեան, էջ 262-263: Բարխուդարյան Ա., Դիտողություններ, էջ 266:

իր կառուցած Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցուն: Ընդգծենք, որ նշված 7 գյուղերից մի քանիսն ինքը՝ նվիրատուն էր հիմնադրել⁶³:

Երբեմն քաղաքական պայմանների հետևանքով նախկին բնակավայրերը վերածվում էին վարչական կամ տոհմական կենտրոնների, երբեմն էլ այդ նպատակի համար հիմնադրվում էին նոր բնակավայրեր:

Երբ XIII դ. սկզբին խաղբակյանները խաչենից վերահաստատվեցին Վայոց ձորում նրանք կենտրոն դարձրին Սրկղունք ավանը և Բոլորաբերդը: Առաջինը նույնանուն է հետագայի Բաշքենդ գյուղին, որտեղ, ըստ ավանդության, գտնվել է Պռոշ իշխանի պալատը, որի առանձին բեկորները Գ. Հովսեփյանի տեղեկությամբ «մինչև վերջին ժամանակները մնացել էին»: Սրկղունքից հետո հիշյալ իշխանական տոհմի երկրորդ գլխավոր կենտրոնը Մարտիրոս գյուղն էր, որը Պռոշ իշխանի և իր որդի Ամիր Հասանի հրամանով 1283թ. հիմնադրել էր Դեղիկի որդի Մխիթարը⁶⁴: Մարտիրոսի հիմնադրման վավերագիրը պահպանվել է գյուղում, աղբյուրի մոտ կանգնեցված դեղնավուն գրանիտե վեհատեսիլ խաչքարի չորս կողմում գրված հետևյալ արձանագրության մեջ.

«ՅԱՆՈՒՆ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆ ԱՅ. ԵՍ ՄՆԻԹԱՐ, ՈՐԴԻ ԴԵՂԱԿ, ՀՐԱՄԱՆԱԻ ԻՇԽԱՆԱՅ ԻՇԽԱՆԻՆ ՄԵԾԻՆ ՊՈՒՄԵՈՒ ԵՒ ՈՐԴՈՒ ԻՒՐՈ ՊԱՐՈՆ ՀԱՍԱՆԱ, ՇԻՆԵՑԻ ԶԳԵԱԿԱՍ ԶՄԱՐՏԻՐՈՍՍ ԵՒ ԿԱՆԿՆԵՑԻ ԶԵԱԿՍ Ի ԴՈՒՌՆ ՍԲ. ՎԿԱՅԱՐԱՆԻՍ Ի ԲԱՐԵՆԱԿԱՍՈՒԹԻ. ԻՆՉ ԵՒ ԱՄՈՒՄՆՈՒ ԻՍՏՈՒ ՄԱՍԵՐԻՆ, ԵՒ ՈՐԴՈՒ ԻՍՏՈՒ ԽԱՐԻՓԵԱԿԻՆ, ԵՒ ԴԱՍԵՐ ԻՍՏՈՒ ՈՋՈՒԲԱՆԻՆ: /ՔՍ. ՅՍ. ԿԱԶՄԵՑԱԻ ԶԵՈՒՍՄԵ ՇՆՀ /ԱՄՈՐԻՍ. Ի ԹՎ.: ՉԼԲ: ՈՐԲ /ԸՆԹԵՈՒՌԻ ԶԻՇԵՑԵԹԸ /Ի ՏՐ.⁶⁵»:

Բնակության նոր վայրեր կարող էին հիմնադրվել նաև այն պարագայում, երբ հները դրսեկ նվաճողների կողմից կամ տարերային աղետների հետևանքով ավերվում էին: Այս կապակցությամբ վկայակոչենք Կիրակոս Փանծակեցուն, որի հաղորդմամբ Սարգիս անունով մեկը երկրաշարժի հետևանքով իր ավերված գյուղը տեղահան արեց ու այն վերաշինեց Գետիկ վանքի մոտ⁶⁶:

Այս դեպքերում գյուղերը երբեմն կարող էին կոչվել իրենց հիմնադիրների անուններով, ինչպես որ այդպիսիք գտնում ենք

⁶³ Տե՛ս Դիվան հայ վիճագրության, պրակ I, Անի քաղաք, կազմեց Հ. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ 63:

⁶⁴ Տե՛ս Հովսեփյան Գ., խաղբակյանք կամ Պռոշյանք հայոց պատմության մեջ, Վաղարշապատ, 1928, էջ 36-38, 44-45:

⁶⁵ Տե՛ս Դիվան հայ վիճագրության, պրակ III, Վայոց ձոր, կազմեց Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1967, էջ 183:

⁶⁶ Տե՛ս Կիրակոս Փանծակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Սելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 210:

Ստեփանոս Օրբելյանի պատմական երկում՝ Վասակապետ, Վասակաշեն և Երվանդակերտ⁶⁷:

Սակայն համարձակ քայլ արած կլինենք, եթե անվերապահորեն պնդենք, թե մարդկանց անուններով հայտնի գյուղերի հիմնադիրներն եղել են հենց այդ նույն մարդիկ: Այնինչ Ստեփանոս Օրբելյանի տեքստում հանդիպում են գյուղանուններ, որոնք կազմված են երկու տարրերից՝ անձնանունից և որևէ տիրույթ ցույց տվող բառից, ինչպես օրինակ հուշում են Գեղամաբակ, Սահակաբակ, Վաչիբակ և այլն⁶⁸: Այս տիրույթները գտնվել են նշված գյուղերի նախնիներին և պատկանել հիշյալ անձանց:

Չպետք է աչքաթող անել գյուղերի հիմնադրման մեկ այլ կարևոր գործոն: Գյուղական բնակչության թվի աճի ու մշակելի տարածքների կրճատման հետևանքով հին գյուղերի կողքին երևան էին գալիս նորերը: 1201թ. Ձաքարե ամիրսպասալար Ձաքարյանի Յառիճում փորագրված վիճակագրում երբ խոսվում է նվիրաբերված տիրույթների սահմանների մասին, նշվում է նաև Յին Յառիճ տեղանունը⁶⁹: Դժվար չէ եզրակացնել, որ հին կողքին եղել է նաև նոր Յառիճը: Իսկ Ստեփանոս Օրբելյանի երկում բազմաթիվ են վերին, ներքին, մյուս և այլ որոշիչներով տեղանունները: Բերենք դրանցից մի քանիսը միայն. ունենք Լիմ և Վերին Լիմ⁷⁰, Գողաձոր ներքին և Գողաձոր վերին⁷¹, Կարբինք վերին և Կարբինք ներքին⁷² տեղանունները: Նշված գյուղերի հիմնադրման գործի նախաձեռնողներն եղել են տվյալ գյուղերի համայնքները:

Առևտրական բանուկ ճանապարհների հանգույցում նույնպես հիմնվում էին գյուղական բնակավայրեր: Խաչեն գավառում հայտնի էր Վաճառատեղ անունով գյուղատեղ, որը գտնվում էր Խաչեն գետի հովտում՝ Վանք և Առաջաձոր գյուղերի միջակայքում: Տեղանունը վկայված է Կոշիկ անապատի մի արձանագրության մեջ⁷³: Տվյալ բնակավայրի անունը հուշում է նախապես նրա առևտրական կենտրոն լինելու մասին, որի շուրջը ձևավորվել է համանուն գյուղը:

XIII դարում հիմնադրված գյուղաքաղաքի խմբին է դասվում Առաքելոց վանք-բնակավայրը: Այն գտնվում էր պատմական Կայենո գավառում, Կունեն գետակի ափին: Աշխարհագրական նպաստավոր

դիրքի շնորհիվ Առաքելոց կոչված տեղանքը դարձել էր Վրաստանի և Աղվանքի հետ Չայաստանին կապող կարավանային ճանապարհների հանգույց, առևտրաարհեստագործական կարևոր կենտրոն: Տեղագիրների նկարագրությամբ տեղացիները գյուղատնտեսությամբ հատկապես երկրագործությամբ զբաղվելու հնարավորություն գրեթե չեն ունեցել նրա անտառապատ բարձր լեռների ու խոր ծորերի պատճառով: Բայց դա չէր խանգարել, որ Առաքելոց վանք բնակավայրը դառնար արևմտաարհեստագործական կարևոր կենտրոն, իսկ նրա բնակիչներն նյութապես բարեկեցիկ վիճակում լինեին⁷⁴:

Վիճակագրում, մատենագիրների երկերում պահպանվել են տեղանուններ, որոնք նախկինում այլ նպատակների են ծառայել կամ օգտագործման համար պիտանի չեն եղել: Սրանցից են՝ Ծովատեղը, Տգրկածովը, Դամշկուտը, Կորդը, Խուպանը և այլն:

Այսպիսով, VII-XIII դդ. Չայաստանի բնակչության էթնիկական կազմում նկատելի դարձան հայերի հոծ զանգվածների արտագաղթի դեպքերը: Այս գործընթացին զուգահեռ ծավալվեց օտար արաբական և բյուզանդական տարրերի ներգաղթը: Սակայն եկվորների ու բնիկների էթնիկական միավորում տեղի չունեցավ: Միաժամանակ երկրի ներսում իրականացվում էին բնիկների վերաբնակեցումներ՝ իբրև հետևանք նրանց անապահով կացության:

Բնակչության աճն ու դրա հետևանքով մշակելի հողերի կրճատումը հարկադրում էր գյուղական համայնքներին նոր տարածքներ ձեռք բերել և նոր բնակավայրեր հիմնել: Աշխարհիկ և հոգևոր ավագանու ներկայացուցիչները դրանով ոչ միայն շահագրգռված էին նոր բնակավայրերը դարձնել բարեշեն, այլև՝ դրանցում հաստատված բնակչության հաշվին մեծացնել իրենց եկամուտները:

⁶⁷ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 510, 516, 523, 513, 514, 519:

⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 515:

⁶⁹ Վիճակագրության, էջ 43:

⁷⁰ Ստեփանոս Օրբելյան, էջ 520:

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 511:

⁷² Նույն տեղում, էջ 517:

⁷³ Տես Դիվան հայ վիճակագրության, պրակ V, Արցախ, կազմեց Ս.Բարխուդարյան, Երևան, 1982, էջ 30:

⁷⁴ Տես Սարգսյան Գ., Առաքելոց վանքամրոցը և գյուղատեղը, «Էջմիածին», 1955, թ. VII, էջ 33-39, թ. VIII, էջ 31-39, Դիվան հայ վիճակագրության, պրակ VI, Իջևանի շրջան, կազմեցին Ս. Ավագյան, Դ. Ջանփոլադյան, Երևան, 1977, գրքում հիշյալ բնակավայրի հուշարձանները նկարագրող Ս.Ավագյանը հիմնականում օգտվել է Գ.Սարգսյանի նյութերից:

ԱՐՏԱԿ ՄԱՂԱՆՅԱՆ

ՏՈՀՄԱՆՄԱՌԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱԳԱՎԱՌՈՒՄ

Մարդու տոհմագրությունը ուսումնասիրող գիտությունը կոչվում է տոհմաբանություն, որի տվյալները (փաստաթղթեր և նյութեր, որոնք վկայում են տվյալ անձի ծնողների ու ավելի հեռավոր նախնիների մասին) չափազանց կարևոր նշանակություն ունեն պատմագիտության, ազգագրության և պատմական ժողովրդագրության համար: Տոհմաբանական աշխատանքները Հայաստանում ներկայումս կատարվում են մի քանի ուղղություններով միաժամանակ:

ա) Արխիվներում և ընտանիքներում պահպանված տոհմածառերի հայտնաբերում և վերլուծություն,

բ) Նշանավոր մարդկանց տոհմածառերի ուսումնասիրություն,

գ) Հայ արքայական և իշխանական տների տոհմածառերի ուսումնասիրություն:

Հայոց բազմադարյան պատմության ընթացքում մեծաքանակ նյութ է կուտակվել նման աշխատանքների համար: Տոհմածառերի կազմումը և ուսումնասիրությունը կարող է արժեքավոր տեղեկություններ տալ նաև պատմական ժողովրդագրությամբ զբաղվողներին, մանավանդ եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ երբեմն յուրաքանչյուր ազգ գրավում էր առանձին թաղամաս (օրինակ՝ իշխանական տների հանդես գալու հետ Ձեթունի թաղերը կոչվել են այդ տների անուններով՝ Շովրոյան, Յաղուպյան, Նորաշխարհյան կամ ենի-Տունյան, Սուրենյան)¹, իսկ երբեմն էլ՝ գյուղ:

Տոհմածառերի ուսումնասիրության շնորհիվ հնարավոր է պարզել այս կամ այն տոհմի միգրացիան (մարդկանց տեղաշարժ՝ կապված մշտական կամ ժամանակավոր բնակավայրը փոխելու հետ) և հետագա տարածումը: Նմանատիպ ուսումնասիրությունները հատկապես կարևոր են մեզ համար, քանզի հայ ժողովրդի պատմությունը միշտ հարուստ է եղել տոհմերի տեղաշարժերով:

Արցախի Գյուլիստան գավառի տիրակալ Մելիք-Բեգլարյանների տան տոհմածառի օրինակով հետևենք աստանդական արցախահայության թափառումներին:

Արցախում 1797-1798թթ. սկսված սովի և ժանտախտի հետևանքով «հայաբնակ Ղարաբաղն զրեթ դատարկացաւ ի ժողովրդոց, որք թողեալ զհայրենիս գաղթեցին ի Պարսկաստուն, ի Ռուսաստուն և ի Վրացտուն, գտանել զօրական կտոր հացի... Իբրահիմ խանն տեսանելով

¹ Պողոսյան Հ., Ձեթունի պատմությունը 1409-1921թթ., Երևան, 1969, էջ 57:

զվմասակար ձեռնարկութիւնս Ռուսաց ընդ դէմ իւր թունաւորեաց զՅովհաննէս Կաթողիկոսն, քարուքանդ արար զերկիրն մելիք Մելիքունի (Չրաբերդ գավառը-Ա.Մ.) և Աբովի (Գյուլիստան գավառը-Ա.Մ.), հազարաւոր Հայք ի սուր մաշեցան, հազարաւոր նահատակեցան, և այլ հազարաւոր սոսկալի տանջանօք բռնադատեցան թողուլ զքրիստոնէութիւն. և ի վերջոյ բազումք թողեալ զբուն տեղիս ծննդեան իւրեանց տարադէմ զնացին որոնել ինքեանց ապահով տեղիս ի Շամշադին, ի Ղազախ = Բօրչալի և ի Վրացտուն:

Յետ մահուանն Հերակլեայ Բ. Գեորգի արքայ Վրաց՝ նպաստաւոր համարեաց բնակութիւն Հայ մելիքաց բազմաթիւ հպատակօք իւրեանց ի Վրացտան, որպէս զօրաւոր դաշնակիցք օգնական լինիլ ընդ դէմ յարձակմանց լեռնականաց և ներքին երկպառակութեանց անդամոց արքունական զերդաստանին, վասն որոյ յօժարութեամբ կատարեաց զպահանջ նոցա՝ շնորհեաց Մելիք Ջումշուտին զգաւառսն Լօռոյ իւր սահմանօքն, Մելիք Փրիդունին զմասն Բօրչալուի և Աղջայ-Կալան, իսկ Մելիք-Աբովին զգաւառն Բօլնիսոյ իւր սահմանօքն²: Մելիք-Աբովի և նրա հպատակների գաղթի մասին գրում է նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ղուկաս Ա Կարնեցիին՝ հնդկահայ նշանավոր գործիչ Շահամիր Շահամիրյանին հասեագրված նամակում. «Եւ մելիք Ապովն ևս քանի հարիւր տուն ժողովրդովք իւրովք չու արար ի տունն Վրաց և կայ այժմ ի Պօլնիսու ծոր կոչեցեալ գաւառին»³:

Հետագայում Արցախի մելիքները ձեռք են բերում նաև այլ տարածքներ, այն չափով, ինչ չափով որ ավելանում էր նրանց հպատակների թիվը: Ահա այս շրջանում է, որ «Սոմխեթը դառնում էր մի փոքրիկ Ղարաբաղ, մելիքական երկիր»⁴: Ռուս պատմաբան Վ. Իվանենկոն նշում է, որ արդեն 18-րդ դարի վերջին և 19-րդ դարի սկզբին Վրաստանի բնակչության զգալի մասը կազմում էին հայերը ու այնտեղ էին բնակություն հաստատել հայոց հին թագավորության բեկորները⁵:

Սակայն Արցախի մելիքների դերը Վրաստանում, հատկապես վրաց Գեորգի XII թագավորի մահից (1800թ. դեկտեմբերի 28-ին) և

² «Ազգաբնութիւն նախապատիւ տոհմին Երուանդեանց ի Սանահին», հանեալ ի յիշատակարան գրուածոց Ռոստոմ բեգի երգնկեաց Հաղբատեցոյ, Թիֆլիս, 1896, էջ 8-9:

³ «Հայկական աղբյուրները Աղա Սուլիմանով խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին (1795-1797թթ.)», աշխ. Ռ. Տիտանյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ Իրատ., 1981, էջ 97, նույնը տես՝ Գրիգորյան Վ., Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսի նամակները Շ.Շահամիրյանին ու նրա հարազատներին, «Էջմիածին», 2003, թիվ ԺԲ, էջ 71:

⁴ Լեո, երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1984, էջ 30:

⁵ Иваненко В., Гражданское управление Закавказьем, Тифлис, 1901, с. 29.

Ռուսաստանի հետ վրաստանի միավորումից հետո, բավականին ընկնում է: Այդ իսկ պատճառով Մելիք-Բեգլարյանները և նրանց հպատակները սկսում են վերադառնալ Արցախ:

Մելիք-Բեգլարյաններից և նրանց հպատակներից Բոլնիսի ու Բորչալուի գավառներում մնացին քչերը: «Այդ մնացած մասն էլ հետագայում 1812թ. թողեց Վրաստանն ու հեռացավ դեպի Ղարաբաղ՝ իրենց հայրենի վայրերը, ինչպես նաև Ղազախի ու Շամշադինի կողմերը և բնակություն հաստատեցին ոչ հեռու անցյալում Ղարաբաղից այդտեղ տեղափոխված հարազատների ու բարեկամների մոտ»⁶:

Նշենք նաև, որ Մելիք-Բեգլարյաններից ոմանք էլ մնացին այդ քվականներին Վրաստանում հիմնադրված Ղաղեթ-խաչեն և Բոլնիս-խաչեն գյուղերում: Արցախահայության գաղթի և վերոհիշյալ գյուղերի հիմնադրման վերաբերյալ վրացի հեղինակ Վառլամ Գոնգաձեն գրում է. «Հայերի արքեպիսկոպոս Արղությանի խնդրանքով և միջնորդությամբ Իրակլի II թագավորը Ղարաբաղի Գյուլիստանի և խաչենի մելիքությունների բնակիչներին թույլ տվեց վերաբնակվել Վրաստանում: Սրանից հետո 1797թ. Գյուլիստանից 400 հայ ընտանիք տեղափոխվում է նախկին Բորչալուի գավառի Շադիդ գյուղը, երկու տարի անց խաչենի գավառից ևս գալիս են 68 ընտանիք և բնակություն հաստատում այժմյան Բոլնիսի շրջանի Ջաբարլու գյուղում: Յոթ տարի հետո այդ 68 ընտանիքից 43-ը տեղափոխվում են ներկայիս Ղաղեթ-խաչեն, իսկ մնացած 25 ընտանիքը գնում և հիմնում է Բոլնիս-խաչենը»⁷: Այսօր էլ այդ գյուղերում կարելի է հանդիպել Մելիք-Բեգլարյանների շառավիղներին⁸:

Իսկ Վրաստանից հայրենիք վերադարձած Մելիք-Բեգլարյանները կրկին ձեռք բերեցին իրենց գյուղերը, «սակայն նրանց պետերը կառավարության կողմից այլևս չճանաչվեցան որպես մելիքներ, այլ լոկ կալվածատերեր և մահալ նախի: Երկիրը բաժանվեց Մելիք-Աբովի և Մելիք-Ֆրիդոնի ժառանգների միջև, որոնք ռուսական սովորության հետևելով, սկսեցին կոչվել իրենց պապերի անունով. առաջինները՝ Մելիք-Հովսեփի թոռները՝ Մելիք-Հովսեփյաններ, և երկրորդները՝ Մելիք-Բեկլարի թոռները՝ Մելիք-Բեգլարյաններ: Առաջինների ավագը համարվեց Մանաս-բեկը, իսկ երկրորդներինը՝ Մելիք-Ֆրիդոնի որդի Մելիք-Հովսեփը»⁹:

Մինչև 19-րդ դարի երկրորդ կեսը Մելիք-Բեգլարյանների իշխանության ներքո էին գտնվում Գյուլիստան գավառի 18 գյուղեր, որոնցից 15-ը պատկանում էին Մելիք-Բեգլարյաններին, իսկ 3-ը՝ Մելիք-Հովսեփյաններին:

Այսպիսով, ձեռքի տակ ունենալով Գյուլիստան գավառի տիրակալ Մելիք-Բեգլարյանների տոհմածառը և հետևելով այդ տոհմի անդամների տեղաշարժերին, կարող ենք որոշակի պատկերացում կազմել նաև նրանց հպատակների տեղաշարժերի և վերջիններիս կողմից մոր բնակավայրերի հիմնադրման մասին:

Տոհմածառերի ուսումնասիրությունը կարող է օգտակար լինել նաև բռնությամբ կրոնափոխված հայկական տոհմերի, այդ թվում և իշխանական ու մելիքական տների, դավանափոխված անդամների հետագա ճակատագիրը պարզաբանելիս:

Այսպես, Արցախի Դիզակ գավառում մույն սովի և ժանտախտի տարիներին մնացած Մելիք-Եսայի Մելիք-Եգանյանի որդի Բաղդադ-բեկին և նրա որդիներին՝ Ասլանին ու Վահանին, Իբրահիմ խանը բռնի կրոնափոխ է անում, սակայն չբավարարվելով այդքանով, սպանում նախ Բաղդադ-բեկին, այնուհետև՝ նրա որդի Մելիք-Ասլանին¹⁰: Վահանի մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել:

Մելիք-Ասլանից մնացել է մի որդի միայն՝ Ֆարիադ բեկը, որին 1881-ին տեսել է Րաֆֆին¹¹: Վերջինս, սակայն, թուրքացել էր և չափազանց հեռացել իր հայրենի արմատներից: Մելիք-Ասլանի անունով այս տոհմի մահմեդականացված ժառանգները սկսել են կոչվել Մելիք-Ասլանովներ, ընդ որում տոհմի ամբողջ կարողությունն անցել է նրանց, իսկ քրիստոնյա մնացածներին ոչինչ չի հասել: Մելիք-Ասլանովների մասին Լեոն գրել է. «Այդ մահմեդականացած հայերն այժմ Տող գյուղի բեկերն են և կրում են Մելիք-Ասլանով և Մելիք-Եգանով հայկական ազգանունները: Բայց կրոնը մոռացնել է տվել հայ մելիքների այդ հեռավոր ժառանգներին ազգային անեն մի պարտավորություն: Թեև նրանք շատ լավ գիտեն, որ հայեր են, բայց մահմեդական կրոնին պատկանող, այնուամենայնիվ այնքան ենթարկված են ամբոխային հասկացողության, որ կրոնն են համարում ազգության նշան, ուստի և ձուլվում են թաթար մահմեդականների հետ՝ հաճախ իրենց ազգակից հայերի դեմ գնալու համար: 1904-1906 թվականներին հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ այդ Մելիք-Ասլանովներից մեկը, որ պրիստավի պաշտոն էր կատարում Ձանգեզուրի գավառում, ամերայկելի գազանություններ կատարեց հայերի նկատմամբ: Բարձրագույն ուսումն էլ չի կարողանում ազգության մասին ուղիղ գաղափար տալ Տողի երբեմնի հավատուրացների այժմյան սերնդին: Նույն Մելիք-

⁶ Մաղալյան Վ., Ղաղեթ-խաչեն, Երևան, 1999, էջ 77:

⁷ Յոնգաձե Յ., Երկրորդ-Մեծեր, Թեմուրի, 1959, թ. 39.

⁸ Մաղալյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 325:

⁹ Լալայան Ե., Երկեր, հ. 2, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1988, էջ 240:

¹⁰ Կոստանեանց Առ., Դիզակի մելիքությունը, «Նիւթեր հայ մելիքութեան մասին», պրակ Ա, Վաղարշապատ, 1913, էջ 81:

¹¹ Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Երևան, 1987, էջ 530, 609:

Ասլանովներից մեկը, կրթությամբ ինժեներ, մինիստր էր 1918 թվին Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարության մեջ, երբ Բաքվում, այդ կառավարության կարգադրությամբ, կոտորեցին մոտ 30 հազար հայեր»¹²: Վերջինիս ազգանվանը հանդիպում ենք մաև Սիմոն Վրացյանի բերած Անդրկովկասյան Սեյմի մուսավաթական ֆրակցիայի ազդեցիկ խորհրդարանականների ցանկում. «Պատգամավորների թվով երկրորդ տեղը զբաղում էր «Մուսավաթ և անկուսակցականների խմբակ» ֆրակցիան՝ 30 անդամ, որի մեջ մտնում էին ադրբեջանցի ամենաաչքի ընկնող գործիչները՝ Թոփչիբաշև, Ջաֆարով, Ռասուլ-Ջադե, Ուսուլաբեգով, Աղաև, դր. Սուլթանով, Խան-Խոյսկի, Մելիք-Ասլանով»¹³:

Հակիրճ անդրադառնալով մաև հայ նախարարական տների քրդացած շառավիղներին. «Ամենքին հայտնի իրողություն է, որ քուրդ ցեղերից մի քանիսն իրանք էին խոստովանում, թե հայկական ծագում ունեն, - գրում է Լեոն: - Հայերի մասսայական քրդացման դեպք հայտնի է և հայ պատմագիրներից մեկին՝ Թովմա Մեծովիցյուն, որն ապրում էր 15-րդ դարում: Հայ նախարարական կալվածքների փոխանցումը քրդերին կատարվում էր և խնամիացման միջոցով: Այսպես, Շիրակի Բագրատունիների անկումից հետո, ամբողջ այդ ճորտատիրական գավառն անցնում էր քուրդ Շադդադյան տոհմին, որի անդամներից մեկն ամուսնացած էր Բագրատունյաց տոհմի տեղային ճյուղին պատկանող մի աղջկա հետ»¹⁴:

Հայ նախարարական տների քրդացած շառավիղների մասին բազմաթիվ ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում մաև երկար տարիներ Սասունում դասավանդած նշանավոր մանկավարժ Սեյլանը (Արշակ Սատոյան). «Երբեմն դոքա՝ ոչկոցիք (Ռշտունի), մանգցիք (Մամիկոնյան), սիվանցիք (Սկլունի), բագրանցիք (Բագրատունի), փնճնացիք (Փնճիկ իշխանի սերունդ), խորոմանցիք (խոռխոռունիք) պճնագարդ ուղեկցում էին Հայոց Մեծաց թագավորին, -կարծես այդ ընկած փառքի հիշատակը անջինջ պահելու համար՝ տակավին հայոց ասպետական սովորությունը, աստիճանը պահում են մոքա: Տակավին քուրդ ցեղեր Բագրանցոց՝ Մալե-պատրիկ (տուն պատրիկի), միր (իշխան), մանգցոց՝ կտրիճ, քաջ, ոչկոցոց՝ մալե-թոռուն (ազնվական տուն) տիտղոսներով են պատվում»¹⁵: Փաստորեն, ստեղծված ծանր պայմաններում հայ նախարարական տների քրդացումը մի այլընտրանքային ուղի էր կյանքի և մահվան, լինելու և չլինելու միջև:

Երբեմնի հայ ազնվականների քրդացած շառավիղները այսօր ևս շարունակում են բնակվել իրենց նախնիների հայրենիքում՝ Արևմտյան Հայաստանում:

Այստեղ տեղին է հիշատակել մաև չափազանց ուշագրավ մեկ այլ փաստ, որն առաջին հայացքից թվում է, թե կապ չունի հայերի մահմեդականացման հետ, բայց միայն առաջին հայացքից: Միջերկրական ծովի ավազանի, Աֆրիկայի և Մերձավոր Արևելքի երկրներում հանդիպում է ընտանեկան միջերկրածովյան տեղեկ կամ պարբերական (հայկական) կոչվող ժառանգական հիվանդությունը, որով գերազանցապես հիվանդանում են հայերը, հրեաները, արաբները և հույները: Այս հիվանդությունը երբեմն կրում են մաև սլավոնները, ասորիները, ֆինները, ճապոնացիները և անգլո-սակսոնների հետնորդները, բայց երբեք չեն հիվանդանում թուրքերն ու վրացիները: Սա համրահայտ դասագրքային ճշմարտություն է:

Սակայն վերջերս, ի զարմանս մասնագետների, Թուրքիայում ևս ի հայտ են եկել պարբերական հիվանդությամբ տառապող «թուրքեր»: Մինչդեռ, իրականում, այդ հիվանդները ոչ թե թուրքեր են, այլ Օսմանյան կայսրությունում դարեր ի վեր իրագործված ցեղասպանությունից փրկվելու նպատակով դավաճափոխված հայերի սերունդներն են, որոնք տարբեր զնահատումներով այժմ դարձել են «մեկից մինչև չորս ու կես միլիոն»¹⁶, ամուսնանում են իրար հետ (խառնամուսնությունը բացառում է այս հիվանդությամբ հիվանդանալը, եթե ամուսիններից մեկը հրեա, արաբ կամ հույն չէ) և շարունակում են ապրել իրենց բնօրրանում:

Միա սա՝ է ճշմարտությունը պարբերական հիվանդությամբ տառապող «թուրքերի» մասին¹⁷:

Տոհմածառերի կազմումը և դրանց ուսումնասիրությունը կարող է մեծապես օգնել հետազոտողներին՝ տարբեր տոհմերի ծագման և անհետացման հարցերն, ինչպես մաև ազգակցական կապերն պարզաբանելու գործում: Տոհմածառերի օգնությամբ կարելի է որոշել մաև կանանց և տղամարդկանց կյանքի միջին տևողությունը առանձին սերունդներում և այլն:

Ամփոփելով՝ նշենք, որ վերջին տարիների ընթացքում գիտության զարգացումը գալիս է վերածնելու տարբեր գիտաճյուղերի միջև միմյան այժմ եղած սահմանները և հնարավորություններ է ընձեռում մեկ գիտության տվյալները մեկ այլ գիտության բնագավառում արդյունավետ կերպով օգտագործելու համար: Ըստ այդմ, կարծում ենք, որ

¹² Լեո, Հայոց պատմություն, հ. 3, Երևան, 1946, էջ 857-858:

¹³ Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 74:

¹⁴ Լեո, Խոջալական կապիտալ, Երևան, 1934, էջ 144-145:

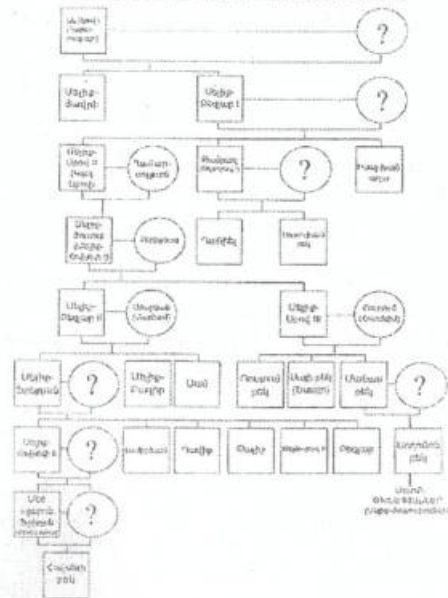
¹⁵ Սեյլան, Սասուն, Երևան, 1990, էջ 34:

¹⁶ Կ.Խ., Անատոլիայի հայ բեկորները, «Դրօշակ», 2003, թիւ 4, էջ 43:

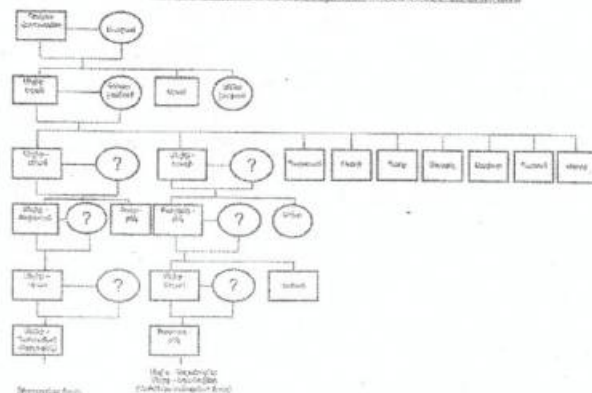
¹⁷ Մաղալեան Ա., Յարատւի եղեռն, «Դրօշակ», 2004, թիւ 1, էջ 55:

տոհմածառերի կազմումը և ուսումնասիրությունը ևս կարող են օգտակար լինել պատմական ժողովրդագրությամբ զբաղվող մասնագետներին:

ՏՈՀԱՄԱՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԴԱՅԻՆ ԳԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տրանսկրիպտ

Սեդրակ Բաբյան
Սեդրակ Բաբյան

ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԷԹՆՈԿՐՈՆԱԿԱՆ ԴԻՄԱՆԵՂԱՄԱՆ
ԳՈՐԾԵՆԹԱՅՆԵՐՆ ԱՐԵՎՍՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ XVI-XVIII
ԴԱՐԵՐՈՒՄ

XVI դարի սկզբին սկսված թուրք-պարսկական պատերազմների առաջին փուլն ավարտվեց 1555 թ. Ամասիայի հաշտությամբ, ըստ որի Արևմտյան Հայաստանն ընկավ օսմանյան տիրապետության տակ: Թուրքական դժնդակ տիրապետությունը, որն ի սկզբանե ուղեկցվում էր քրիստոնյաների զանգվածային կոտորածներով և բռնի մահմեդականացման գործողություններով, չէր կարող իր բացասական ազդեցությունը չթողնել ինչպես Արևմտյան Հայաստանի, այնպես էլ ամբողջ Փոքր Ասիայի երնոժողովրդագրական պատկերի վրա: Պատահական չէ, որ օսմանյան գերիշխանության առաջին շրջանում XVI-XVII-րդ դարերում Արևմտյան Հայաստանում արդեն նկատելի էին դեռ նախորդ ժամանակաշրջանում հայտնված օտար էթնիկ տարրերի ստվարացման միտումներ: Սակայն, այդուհանդերձ, դեռ XVII դարում պատմական Հայաստանը, անգամ մահմեդականացման գործընթացներից առավել չափերով տուժած երզրումի նահանգը, չարունակում էին մնալ գերազանցապես հայաիոծ ու միատարր տարածքներ:¹

Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններում էթնիկ օտարացման գործընթացները տեղի էին ունենում տարբեր ժամանակաշրջաններում և տարբեր եղանակներով: Փորձենք կոնկրետ գավառների ու բնակավայրերի օրինակով ցույց տալ այդ երևույթների միտումները XVII դ. մինչև XIX դ. ընկած ժամանակահատվածում:

Այսպես՝ վերցնենք ավելի արևմուտք ընկած հայտնի պատմական երիզա, այժմ՝ Երզնկա գավառը, որն ի սկզբանե եղել է հայ էթնոսի բնօրրաններից մեկը և մեծ դեր է ունեցել հայ քաղաքական ու մշակութային պատմության մեջ: Աղբյուրների² ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Երզնկայի գավառակում (առանց Բոլնոռի - Ա.Ս.) XIX-րդ դարի երկրորդ կեսին եղել է միայն քրիստոնյա հայերով բնակեցված

¹Սեդրյան Ա., ժողովրդագրական տեղաշարժերի միտումները Երզումի նահանգում (16-րդ դ. սկիզբ - 20-րդ դ. սկիզբ), ՊԲՀ, 1999, թիվ 2-3, էջ 122-129, նույնի՝ The Demography of the Province of Erzerum: Sixteenth-Twentieth Centuries. Armenian Karin/Erzerum, Edited by Richard G. Hovannisian, California, 2003, pp., 134-145 և այլն:

² Տե՛ս Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 208 ա, վ. 2444, թ. 12, էփրիկեան Ս., Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, N 1, էջ 501, N 2, էջ 36, 125, Սիւրմենեան Գ., Երզնկա, էջ 74-81:

մոտ 50 գյուղ: Սակայն պարզվում է, որ բացի այդ գյուղերից, եղել են նաև այլ բնակավայրեր, որոնք ունեցել են բավական բարդ ու անհասկանալի դիմագիծ: Խոսքը ժամանակին հայտնի հայկական Թիլ, Խախ, Վարդանշահ, Վասկերտ, Ճիմին, Վաղավեր, Գի /հնում՝ Այգի/, Խորոնթաղ, Գերթաղ, Կեչուտեկ, Շոխա /Շող/, Պահիկ և այլ գյուղերի մասին է: Վերոհիշյալ աղբյուրներում և հեղինակների աշխատություններում նրանք հիշատակվում են իբրև թրքաբնակ գյուղեր:

Նախ ընդգծենք, որ վկայակոչվող նյութերը վերաբերում են XIX-րդ դարի երկրորդ կեսին և XX-րդ դարի սկզբին, այսինքն՝ այն ժամանակաշրջանին, երբ գավառահայության ընդհանուր թիվը՝ թեև XIX-րդ դարի համեմատությամբ փոքր էր, սակայն նրանց բնակավայրերի քանակը գաղթերի, պանդխտության, բռնի մահմեդականացման հետևանքով՝ անհամեմատ նվազ էր: Ամենայն հավանականությամբ, այդ հայալքված կամ մահմեդականացած գյուղերի շարքում կարող էին լինել նաև վերոհիշյալ բնակավայրերը: Դրանում համոզվելու համար՝ մի քանի գյուղերի օրինակով քննության առնենք մեզ հայտնի աղբյուրների տեղեկությունները:

Ղ. Ինճիճյանը, խոսելով XVIII դ. վերջի և XIX դ. սկզբի Երզնկա գավառի մասին, հիշատակում է ընդամենը չորս գյուղ, մի հանգամանք, որը խոսում է այս շրջանի վերաբերյալ նրա տեղեկությունների թերի լինելու մասին: Ըստ նրա, այդ գյուղերից երկուսը /Աջլեքաշ և Խոզնցիք/ բնակեցված էին հայերով: Ինչ վերաբերում է մյուս երկուսին /Ճիմին և Չարտագլը/, աշխարհագետը լռում է³: Սակայն այդ մասին բերված տողերի ուշադիր զննումը համոզում է, որ հեղինակը պարզապես ավելորդ է համարում կրկնել վերջինների հայաբնակ լինելու հանգամանքը: Ճիմինի, որպես հանրահայտ գինեշատ ավանի մասին Ինճիճյանի հաղորդումը⁴ վկայում է գավառում ոչ միայն խաղողագործության զարգացման մասին: Տնտեսության այդ ճյուղը Երզնկայի շրջանում հայտնի էր դեռևս հնագույն ժամանակներից, և բնականաբար, այն միայն հայ գյուղացիության մենաշնորհը կարող էր լինել: Դժվար չէ կռահել, որ ճիմինցիները իրենց հայրենակիցների, այսինքն՝ հայերի լավագույն ավանդույթների կրողներն էին:

Այս կապակցությամբ վկայակոչենք նաև գավառին քաջատեղյակ Գ. Սյուրմենյանին. «Ճիմին... բնակչություն ուներ, - գրում է նա, - բոլորն ալ թուրք: Մահմեդական չեն. ունեն հայկական շատ սովորություններ», նրանցից շատերը կրում են հայկական անուններ⁵: Դա նշանակում է, որ ճիմինի հայերը գտնվում էին թուրքացման պրոցեսում: Հասկանալի է, որ

XIX-րդ դարի սկզբին նրանք դեռ հայեր էին կամ նոր էին բռնել թրքացման ուղին:

Թրքաբնակ լինելու մասին միևնույն թյուր կարծիքը կա նաև գավառի Շոխա կամ Շող գյուղի մասին: «Հոն կային թուրք տուններ, - կարդում ենք Գ. Սյուրմենյանի գրքում, - որոնք հայկական ազգանուն կրեին: Կըսվեր թե ատենին հոն քանի մը բարեկեցիկ հայ ընտանիք կը բնակեին եղեր, բայց տեղացի թուրքերու մոլեռանդութենն ազատվելու համար իրենք ալ թրքացած են»⁶:

XIX-րդ դ. վերջին Երզնկայից արևմուտք ընկած այսօրինակ «թուրքական» գյուղերում եղած Ամատյանը գրում է. «Հոս ալ հայք աղոտ ու տխուր հիշատակներ թողնելով, անցեր, անհետացեր են»⁷, այսինքն՝ կամ արտագաղթել են կամ՝ թրքացել: Այս տողերը ևս խոսում են հոգուտ մեր այն պնդման, որ դարասկզբին մահմեդականացած և մահմեդականացող հայ բնակչությունը Երզնկա գավառում խիստ նկատելի էր և բռնել էր թրքացման անդարձ ուղին: Այս երևույթը այնքան ակնհայտ էր, որ չէր վրիպում անգամ օտարերկրացիների ուշադրությունից: Անգլիացի ճանապարհորդ Դավիդ Յոզաբորը նկատել է. «Կրոնափոխ դարձած բնակչություն մը, որոնք կապրին Հայաստանի բոլոր անկյունները իրենց հավատքը պահող մարդկանց կողքին: Այս տեսակ «Թուրքեր» կը գտնվին արևելյան Եփրատի արմուկին շուրջ, ամեն տեղ: ... Նման «Թուրքեր» կը կազմեն Քենախի /Կամախի - Ա. Ս./ գրեթե ամբողջ բնակչության կեսը»⁸: Յոզաբորի խոսքերը հաստատում է նաև հայ հեղինակը. «... չկըրնալով դիմանալ տիրող անիշխանության և կատարված բռնություններուն ու հալածանքներուն /այնտեղ բնակչության - Ա.Ս./ մեծ մաս մը կրոնափոխ եղած է իր ֆիզիկական գոյությունը պահելու համար»⁹:

Երզնկա գավառում թրքացած հայության գոյությունը հաստատող վկայությունների շարքը կարելի է լրացնել: Սակայն կարծում ենք, որ վերոհիշյալը ևս բավարար է համոզվելու այն հարցում, որ XIX դարի առաջին տասնամյակներին ի թիվս քրիստոնյա բնակչություն ունեցող բազմաթիվ գյուղերի, կային այնպիսիները, որոնց բնակիչները կամ լիովին մահմեդականացել էին՝ պահպանելով հայ ազգային մի շարք հատկանիշներ, կամ արտաքուստ ընդունելով իսլամը, իրականում գրեթե չէին տարբերվում հարևան քրիստոնյա հայերից:

³ Տես Ինճիճյան Ղ., Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, հ. Ա, Վենետիկ, 1806, էջ 101:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Տես Սյուրմենյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 74, 192:

⁶ Նույն տեղում, էջ 76:

⁷ Ամատեան Ս., Եկեղեցաց գավառ, Արևելեան մամուլ, 1889, սեպտ., էջ 173:

⁸ Քեչեան Ա., Պարսամեան Մ., Ակն և Ակնցիք, Փարիզ, 1952, էջ 155:

⁹ Սյուրմենյան Գ., Երզնկա, էջ 192:

Ղ. Ինճիճյանը, ապա նրան նույնությամբ կրկնող Ս. Եփրիկյանը¹⁰, հիմք ընդունելով XVII դարի թուրք հեղինակ Քյաթիբ Չելեբիի մի երկտողը¹¹, երգնկայից հարավ-արևելք գտնվող Գուզուջան նահիեն համարել են բացառապես քրդաբնակ մի շրջան և հավանաբար սկզբնաղբյուրների պակասի պատճառով, չեն փորձել վեր հանել նրա իրական էթնիկական պատկերը:

Ինճիճյանից հետո Գուզուջանի մասին հաջորդ թուրքիկ վկայությունը պատկանում է ռուսական բանակի պորուչիկ Սկալնինին: Արևմտյան Հայաստանի բնակավայրերի և ճանապարհների մասին կազմած իր գեկուցագրում նա արձանագրում է, որ «Կուզուլչայի /իմա՝ Գուզուջանի - Ա. Մ./ 100 գյուղերից հինգը հայկական են»¹²: Ցավոք, նա բավարարվում է այսքանով, անգամ չնշելով այդ գյուղերի անունները: Ի տարբերություն վերոհիշյալ հեղինակների, XIX դարի հայ հետազոտող Անդրանիկը մոռացված այս գավառի տեղագրության և բնակչության տեղաբաշխման փորձեր է կատարում: 1888թ. ճանապարհորդելով Քղզի - Գուզուջան - Դերջան - Դերսիմ - Խարբերդ - Խոզաթ, այսինքն՝ գազա ցեղերով բնակեցված գավառներով, նա վկայում է, որ Գուզուջանում սփռված էին բազմաթիվ քրդական բնակավայրեր, գլխավորապես փոքրիկ ամառանոցներ, որոնք դրված էին ցեղապետ Շահ Յուսեփի տոհմի իրավասության տակ: Փոքրաթիվ հայ համայնքը ներկայացնում էին 10-15 գյուղեր: Նրանցից ամենամեծը՝ Աթուն Յուսեփնը բաղկացած էր 250-300 ծուխ հայ և ընդամենը 8-10 ծուխ քուրդ բնակիչներից¹³: Այն ուներ փոքրիկ ուսումնարան, հայկական եկեղեցի, լավ մշակված հողատարածություններ: Աթուն Յուսեփի գյուղացիները համառ պայքար են մղել քուրդ ցեղապետերի դեմ: 60-ական թվականների սկզբին, երբ քուրդ բեկերը փորձել են զավթել գյուղի կալվածքները, գյուղացիներն իրենց քահանայի գլխավորությամբ դիմագրավել են բողոքելով Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին և խնդրելով Բ. Դռան միջամտությունը¹⁴:

Դժբախտաբար Գուզուջանի մյուս հայկական գյուղերի մասին այսպիսի մանրամասներ չեն պահպանվել: Ավելին՝ նրանցից շատերի անուններն առ այսօր հայտնի չեն: Մեր ձեռքի տակ եղած նյութերը

հնարավորություն են տալիս որոշ բան ասելու Գուզուջանի մի քանի այլ գյուղերի մասին:

Գուզուջանի հաջորդ գյուղի անունը մեզ հաղորդում է Ինճիճյանը: Պա Բերկրին է: Աշխարհագետի վկայությամբ, այն ավերվել է երգնկայի ամենաուժեղ երկրաշարժից՝ 1784թ.: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանին վերաբերող ոչ մի հիշատակություն չկա: Շնորհիվ Շտրեկերի, պարզվում է, որ այն հետագայում վերականգնվել է և եղել է Աթուն Յուսեփից արևմուտք ընկած մեծ գյուղ¹⁵:

Նույն Շտրեկերի հաղորդած տեղեկություններից մեզ հաջողվում է պարզել նաև Գուզուջանի երրորդ գյուղի անունը՝ Կիզիկ Մեջիդը /Կարմիր Մեջիդ/, որը XIX-րդ դարի 60-ականների վերջին Աթուն Յուսեփից հյուսիս գտնվող «...մի քանի տուն ունեցող կիսահայկական, կիսաքրդական գյուղակ էր»¹⁶: Հասկանալի է, որ երեք-չորս տասնամյակում այն ոչ միայն հայաթափվել էր, այլև բնակեցվել քրդերով: Նահիեի 4-րդ և 5-րդ գյուղերի՝ Դանչեկի և Քիրունուղի անունները պահպանվել են Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի կազմած եկեղեցիների ցուցակներից մեկում¹⁷:

Վերջապես, այս նահիեի հայկական բնակավայրերից է եղել նրա կենտրոնավայր Բուլոնորը¹⁸: Մյուս գյուղերի մասին, աղբյուրների անբավարարության պատճառով, դժվար է լուրջ խոսք ասել: Ամենայն հավանականությամբ, նրանք գտնվել են Դերսիմի /Մեծուրի/ լեռների հյուսիսային փեշերին, որտեղ քրդական տարրն ավելի ուժեղ էր, և հայկական կյանքը կտրված էր երգնկայից, Քղզիից, Դերջանից և հարևան հայկական համայնքներից, մի հանգամանք, որի հետևանքով այդ գյուղերում բնակիչները «...բոլորն ալ մայրենի լեզուն կպահեն քիչ մը աղավաղված /քրդախառն - Ա. Մ./ վիճակի մեջ»¹⁹, այն դեպքում, երբ հայաշատ Քղզիի լիվային սահմանակից Աթուն Յուսեփնը խոսում էր մաքուր հայերենով և պահպանել էր իր ազգային կյանքի բոլոր կողմերը: Եթե այդ անհայտ գյուղերը ևս գտնվեին հայաշատ շրջաններին մոտ, բնականաբար չէին վրիպի ճանապարհորդների և ուսումնասիրողների տեսադաշտից և նրանց մասին կպահպանվեր որոշակի տեղեկություն:

Գուզուջանի էթնիկական ընդհանուր պորտրետների ուսումնասիրության տեսակետից հետաքրքրություն են ներկայացնում 1878թ. Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Ն. Վարժապետյանի կողմից հայկական գավառների բնակչությանը վիճակագրելու համար Արևմտյան

¹⁰ Տե՛ս Ինճիճյան Ղ., Աշխարհագրություն, էջ 110, Եփրիկյան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հատ. Ա., էջ 530:

¹¹ Չելեբին այդ մասին գրում է. «Կուզուջանի լիվան (XVII-րդ դարում լիվա էր - Ա. Մ.) լեռներով հարուստ է: Սրա բնակիչները Բեյաանի աշիրեթի քրդերից են», տե՛ս Թուրքական աղբյուրներ, հ. Բ., էջ 45:

¹² Այդ հարյուր գյուղերի տակ հեղինակն ի նկատի ունի նաև քրդական ամառանոցները (ԱԳՅԱ, ֆ. 450, ց. 77, էջ 56):

¹³ Տե՛ս Անդրանիկ, Դերսիմ, էջ 6, 149:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 7-8:

¹⁵ Տե՛ս Штреккер В., ук., соч., Известия Кавказского отдела, т. III, приложение, с. 21.

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ Տե՛ս էջմիածին, 1965, N Բ-Գ-Դ, էջ 179:

¹⁸ Տե՛ս Колосакин А. М., Материалы, т. I, ч. II, с. 249.

¹⁹ Անդրանիկ, Դերսիմ, էջ 149:

Հայաստան ուղարկված Պողոս Նաթանյանի նյութերը: Նա առաջին հեղինակն է, որ ուշադրություն է դարձրել Գուգուջանի քրդացած հայության հարցին: Նաթանյանը նկատել է, որ այնտեղի գյուղերում կան «...խիստ սակավաթիվ հայ բնակիչներ քրդախառն, ասոնք ի վաղուց կեսեն ավելի հայ լինելով ժամանակի բռնություններն ստիպված են քրդաց հարիլ, որ այժմ հայերեն անգամ չեն գիտեր. բայց հայ ցեղե ըլլալնին գիտեն»²⁰: Նույն հեղինակի վկայությամբ ոչ վաղ անցյալում այստեղ եղել են «բազմահայ գյուղեր», որոնց բնակիչները, չցանկանալով ընտրել քրդացման ուղին, գաղթել են հարևան հայաստվար գավառները²¹: Հայ մեկ այլ հեղինակի՝ Սեյյանի համոզմամբ, «Դուգուջանի ղզլպաշները..., որ առ այսօր /1895թ. - Ա.Մ./ շարդում են օսմանյան բանակներին, թուրք չեն, այլ մոտ հայերին»²²:

Տարբեր հեղինակներից բերված այդ վկայությունները հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ նույնիսկ XIX-րդ դարի երկրորդ կեսին Գուգուջանը զգալի թվով հայկական բնակավայրեր ունեցող գյուղախմբերից էր և պայքար էր մղում ազգային ինքնապահպանման համար, չնայած ուներ քրդացած հայ բնակչության մի սովորական, որն արդեն քիչ բանով էր հիշեցնում նախկին ազգային պատկանելության մասին:

Այսպիսով, XIX դարի առաջին քառորդին Երզնկայի լիվայի համանուն կազան Արևմտյան Հայաստանի հայաշատ շրջաններից էր:

Եթե ամբողջ Երզնկայի կազայում հայերը մեծամասնություն էին կազմում մահմեդականների նկատմամբ, ապա լիվայի ընդարձակ մյուս գավառակում՝ Կամախում քրդերի թիվը եթե չէր գերազանցում տեղացիներին, ապա հավանում էր մոտ ապագայում հասնել և անցնել նրանց:

Կամախի գավառակի միջով հոսող Եփրատը ոռոգում էր նրա հովիտներն ու ձորահովիտները՝ հողագործության և այգեգործության համար ստեղծելով նպաստավոր պայմաններ: Այս հանգամանքը մշտապես իր վրա էր հրավիրում Փոքր Ասիայի թուրքերի և Դերսիմի քրդերի ուշադրությունը: XVIII դարի երկրորդ կեսին, ի տարբերություն Հայաստանի մյուս գավառների, որոնցում թուրք և քուրդ վերաբնակիչները գերադասում էին հաստատվել հայկական գյուղերում, Կամախում նրանք կառավարության աջակցությամբ հիմնեցին նոր բնակավայրեր: Բանն այն է, որ Կամախի և Երզնկայի պատմական գավառները Հայաստանում քրիստոնեության բնօրրաններն էին և

այնտեղ մահմեդական բնակչություն ստեղծելու խնդիրը նվաճված երկրամասում ամուր հաստատվելու կոչմաններից էր:

Այդ քաղաքականության հետևանքով, Կամախում բավական կարճ ժամանակամիջոցում ծնվեցին տասնյակ նոր թուրքական բնակավայրեր: Արագացավ հայերի մահմեդականացման գործընթացը: Կամախի գավառակում տեղի ունեցող այս երևույթները կարելի է նկատել Ինճիճյանի հետևյալ տողերից. «Շոխացեալ է այս գավառ բնակությամբ, բնակեալ ի հայոց մանականո՞ր ի տաճկաց, որք ըստ մեծի մասին դարձեալ են ի հայոց»²³, այսինքն թրքացել են հայերից: Մահմեդական հեղեղն այնքան ուժեղ է եղել, որ տեղի հայերի մի մասը, նույն հեղինակի վկայությամբ, ստիպված է եղել հեռանալ և հաստատվել Թեքիր Դաղի լեռներում²⁴:

Կամախի հայկական և նորաստեղծ թուրքական ու քրդական բնակավայրերի կալվածքների ժառանգական իրավունքը XVIII-րդ դարի վերջին անցավ Սաղըր օղլու կենտրոն դարձավ հայկական հնագույն Կամախ ամրոցը: Հայ բնակչությունը մեծ խմբերով դուրս մղվեց այստեղից: Ինճիճյանը բերում է մի ուշագրավ վկայություն, որի համաձայն դարասկզբին քաղաքն ունեցել է 6 հայկական եկեղեցի, 1500 ծուխ, հիմնականում՝ թուրք և 4000 ծուխ՝ կրկին տեղավորելու հնարավորություն²⁵: Առաջին հայացքից կարող է այս տեղեկությունը թվալ հակասական. փոքրամասնության, այսինքն՝ հայերի համար 6 եկեղեցին կարող է թվալ շատ և 4000 ծուխ տեղավորելու հնարավորության մասին հաղորդումն ավելորդ: Սակայն բերված վկայությունից երևում է, որ մահմեդական եկվորների ներհոսքը որքան էլ զանգվածային է եղել, չի գերազանցել հայերի արտահոսքը: Նշանակում է, Կամախում 4000 ծուխ տեղավորելու հնարավորությունը ծագել էր իրենց բնակարանները լքած բազմաթիվ հայերի հեռանալու պատճառով, իսկ նրանց 6 եկեղեցիները թեև կանգուն էին, սակայն, զրկված հայ համայնքի նյութական և հոգևոր աջակցությունից, կանգնած էին հանգչելու կամ մզկիթների վերածվելու վտանգի առջև: Հետևաբար, մահմեդական տարրերով Կամախի բնակեցումը ոչ միայն չխթանեց նրա տնտեսական և քաղաքական զարգացումն, այլև խոչընդոտեց այն քաղաք դառնալու օբյեկտիվ գործընթացը: Առաջ անցնելով նշենք, որ հայ բնակչության արտագաղթի հետևանքով, թեև լինելով բավական ընդարձակ գավառակի վարչական կենտրոն և Էրզրումից ու Երզնկայից դեպի Սեբաստիա, Ակն, Արաբկիր, Խարբերդ և այլ վաճառաշահ քաղաքներ տանող առևտրական ճանապարհի վրա ընկած բնակավայր,

²⁰ Տե՛ս Նաթանեան Պ., Արտօսր Հայաստանի կամ տեղագիր Բալուայ, Քարբերդու, Չարսանճազի, Ճապաղջուրի և Երզնկայու, էջ 159:

²¹ Տե՛ս նույն տեղում:

²² Սեյյան, Տաճկա-Հայաստանի ազգաբնակչությունները, Մուրճ. 1895, հուլիս, էջ 959:

²³ Ինճիճեան Դ., Աշխարհագրութիւն, էջ 102:

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

մահմեդականացման, բռնի ազգափոխության դրոշմը կրող յուրաքանչյուր գավառի, այդ թվում Սպերի և Թորթումի ազգաբնակչության թվակազմի և տողաբաշխման պրոբլեմները քննարկելիս, չի կարելի աչքաթող անել բնակչության այն շերտերին, որոնք գտնվում էին կրոնափոխության և ասիմիլացվելու, այսինքն՝ անցումային փուլում³⁸:

Այսպիսով, Էրզրումի մահանգի բնակավայրերի տեղաբաշխման և նրանց ազգային կազմի ուսումնասիրությունը բերում է այն համոզման, որ թեև XIX-րդ դարի սկզբին գավառների մեծ մասը հիմնականում հայաբնակ էր, սակայն ստեղծված քաղաքական անբարենպաստ պայմաններում հետզհետե ուժեղանում էր թյուրքալեզու և իրանալեզու ժողովուրդների ներհոսքի միտումները, երևույթ, որը պայմանավորված էր առաջին հերթին թուրքական իշխանությունների քաղաքական նկատառումներով, աստիճանաբար կազմում էր Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրական զարգացման հիմնական ուղղությունը:

Թեև քրիստոնյաների համեմատությամբ մահմեդականները սակավաթիվ էին, սակայն օտար տիրապետության ավերիչ իրադարձությունները հող էին նախապատրաստում գավառի հետագա էթնիկական դիմախեղման համար: Այդ իմաստով հատկապես ծանր հետևանքներ ունեցավ 1730-ական թթ. կեսերին Նադիր խանի (հետագայում՝ շահ) արշավանքը: Կարսի, Բայազետի, Կաղզվանի, Կարինի և այլ գավառների ավերումից հետո Նադիրը ներխուժեց Հյուսիսային Հայաստան, որտեղից գերված 6000 հայ բնակիչների բռնագաղթեցրեց Պարսկաստան:

Խոսելով օսմանյան տիրապետության ժամանակաշրջանում ինչպես ողջ Արևմտյան Հայաստանում, այնպես էլ Ախալցխայի մահանգում տեղի ունեցած ժողովրդագրական տեղաշարժերի մասին՝ հայերի շրջանում կարելի է առանձնացնել էթնիկ զարգացումների հետևյալ միտումները.

ա) վրացիներից գատ, մահմեդականացում են մեծ թվով հայեր:

բ) Հայերի մի զգալի մասը դավանափոխ է լինում. ովքեր ընդունում են ուղղափառությունը, նախ՝ վրացանում են, ապա, կորցնելով ազգային ինքնապաշտպանական հատկանիշները, բավական արագ էլ մահմեդականացնում—թուրքանում են՝ համալրելով «մեսխեթցի» էթնոկրոնական շերտերի շարքերը:

գ) Հայության մի հատված, եվրոպական կաթոլիկ քարոզիչներից ստանալով որոշ աջակցություն և անձի ու գույքի ապահովության խոստումներ, կաթոլիկանում է:

³⁸ Քրիստոնյա հայերի բնակավայրերից տարբերելու համար մահմեդականացած հայերի և կեսկեսների բնակավայրերը տե՛ս տողերի հեղինակի «Էրզրում» աշխատության հավելվածում, ուր նշված են աստղանիշով:

Այս բոլոր երևույթները հստակորեն նկատել է Ղուկաս Ինճիճյանը: Խոսելով Ախալցխայի էյալեթի ամայացած ու լքյալ բազմաթիվ բնակավայրերի ու եկեղեցիների առկայության մասին՝ նա նշում է, որ դրանց տարածքում այժմ ապրում են «տաճիկներ», որոնք ժամանակին եղել են հայեր ու վրացիներ. «Գիւղօրէք այսր մահանգի սակաւ ըստ մեծութեան նորա, յորս ըստ մեծի մասին երևին մինչև ցայժմ մեմաստանք և եկեղեցիք մեծաշէնք, այլ կամ լքեալք և կամ քայքայեալք: Բնակիչք նոցա ըստ մեծի մասին տաճիկք, դարձեալ գրեթէ առհասարակ կամ ՚ի հայոց և կամ ՚ի վրաց» (ընդգծումն իմն է —Ա.Ս.):³⁹ Այսօրինակ զանգվածային մահմեդականացումը թելադրված էր ոչ միայն քաղաքական, այլ նաև տնտեսական դրդապատճառներով. գործում էր մի օրենք, ըստ որի՝ իսլամն ընդունած քրիստոնյան ազատվում էր դրամահարի՝ իսկինք վճարելուց:⁴⁰

Ղ. Ինճիճյանը նկատում է նաև Ախալցխային բնորոշ էթնիկ գործընթացների մյուս առանձնահատկությունը՝ հայերի ուղղափառ, այս դեպքում, ավելի ճիշտ՝ վրացադավան դառնալն ու վրացացումը: Նա այն միտքն է հայտնում, որ մահանգի քրիստոնեաբնակ գյուղերի բնակիչների մեծ մասը նախապես եղել են հայեր. «են և գիւղօրէք բնակեալք մինչև ցայժմ ՚ի քրիստոնէից հայոց նաև ՚ի վրաց, որք գրեթէ առհասարակ սերեալ երևին ի հայկազեանց»⁴¹ (ընդգծումն իմն է—Ա.Ս.): Այնուհետև, հմուտ պատմաբան—աշխարհագետը հստակ ներկայացնում այդ երևույթի ողջ էվոլյուցիան: «Բազմութիւն իշխանաց մերոց, նաև հասարակ ժողովրդեան,— գրում է նա,—որք ապա սակաւ առ սակաւ սովորեալք ՚ի լեզու ՚ի բարս, նաև ոմանք ՚ի ծեսս վրաց, փոխեցան յազգ նոցա»:⁴² Ի դեպ, «ծեսս» ասելով, Ինճիճյանն ի նկատի ունի դավանական ծիսական խնդիրները, այսինքն՝ վրացադավանության ընդունումը: Այսօրինակ վրացադավան հայերը համալրեցին նախկինների շարքերը, որոնք XVII դարի հեղինակ Հակոբ Կարնեցուն Տայքում ծանոթ էին որպես «ազգաւ և կրօնիւն վրացի, բայց հայի լեզուաւ խօսէին»:⁴³ Բայց արդեն XVIII դարում, առավել ևս Ախալցխայի մահանգում իրավիճակն այլ էր: Այստեղ միջավայրը հիմնա-

³⁹ Ինճիճեան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 123: Այն տեսակետը, ըստ որի տաճիկների՝ թուրքերի զգալի մասը նախապես եղել են ոչ միայն վրացիներ, այլ նաև հայեր, պաշտպանում է Պ. Հակոբյանը. «Ախլցխայի ...հին գիւղերում ապրում էին նաև թուրք ընտանիքներ,—գրում է նա,— որոնք, ամենայն հաւանականութեամբ, երբեմնի հայեր էին եւ բռնութեամբ հաւատափոխ էին դարձել երկրամասի իսլամացման շրջանում, XVII-XVIII դարերի ընթացքում» (Հակոբյան Պ., նշվ. աշխ., էջ 88): Նույն կարծիքին է նաև արևելագետ Ավ. Փափագյանը (Փափագյան Ա., Թուրքական վավերագրերը Հայաստանի և հայերի մասին (16—19-րդ դարեր), Ե., 1999, էջ 27):

⁴⁰ Փափագյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 44:

⁴¹ Ինճիճեան, նշվ. աշխ., էջ 123:

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ Մանր ժամանակագրություններ, հ. Բ, Ե., 1956, էջ 554:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԸ ԿԱՐՍԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ
XVI-XIX ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍԻՆ

Կարսի նահանգը պատկանում էր Արևմտյան Հայաստանի այն նահանգների թվին, ուր հայկական տարրը բավականին երկար ժամանակ կազմում էր բնակչության մեծամասնությունը: Ինչպես արևմտահայ մյուս նահանգների, այնպես էլ Կարսի նահանգի ժողովրդագրական պատկերը մեծ փոփոխություններ է կրել դեռ 16-րդ դարի և 17-րդ դարի առաջին կեսին տեղի ունեցած թուրք-պարսկական տևական պատերազմների պատճառով և միաժամանակ ընթացող ջալալիների ապստամբության հետևանքով:¹ Պարբերաբար ավերվում և ամայանում էին բազմաթիվ շեն գյուղեր, սրի մատնվում ու գերության են քշվում հազարավոր հայեր:² Օսմանյան կայսրության հպատակ պարսկամերձ արևմտահայ նահանգներից առավել տուժվում է Կարսի նահանգը, հատկապես Շահ Աբասի 1603-1604թթ. նաև այս տարածքից կատարած բռնագաղթի հետևանքով: Տարագրվում են Շիրակավանը (Արևմտյան Շիրակ, Շորագյալ), Ջարիշատը, Կարսի գյուղերի մի մասը: Աղետալի էր հատկապես Կաղզվանի գավառ կատարած Շահ Աբասի արշավաքը, որի հետևանքով գավառն ամբողջությամբ վեր է ածվում անմարդաբնակ և ավերակ մի վայրի:³ Այդ մասին է վկայում նաև ֆրանսիացի ժամապարհորդ Տավերնիեն:⁴ Պարսիկների կողմից Կարսի նահանգի սահմանամերձ շրջաններն ավերվում են և բնակիչներն

խերթվիսի, Քոբլիանի և Ադիգենի ենթաշրջաններում հիշատակում է 47 բնակավայր՝ նախկին հարյուրավոր բնակավայրերի փոխարեն:

Ավելի աղետալի վիճակ էր Ջավախքում, որը, լինելով ոչ հայանպաստ էթնոգործընթացների կիզակետում, հիշեցնում էր բազմաթիվ լքյալ բնակավայրերի մի ամայատեղի: Նաքալաքեն ու խիզաբավան կաթոլիկացել էին, Կոբլիան և մի շարք այլ գյուղեր՝ քանիցս ենթարկվել բռնագաղթների: Պատահական չէ, որ երբեմնի մարդաշատ Ջավախքում XVIII դ. վերջին Ինճիճյանը հիշատակում է «խրթեզը»՝ խերթվիսը, այն էլ որպես «գիւղ մերձ ի յախալ (Ախալքալաք – Ա.Մ.) և «Փառավանը» կամ «Փառևանը»՝ «գիւղ առ լերամբ և առ լճի ողջ յանուն նորա կոչին»:⁵² Թերևս բարվոք վիճակում էր մնացել միայն Ախալքալաք բերդաքաղաքը՝ պարսպապատ ու անխոցելի լինելու պատճառով: Նրա մասին կարդում ենք. «Ունի և բերդ ամուր: Բնակիչք նորա տունք իբր 600 յազգես հայոց և ի վրաց»:⁵³ Սակայն, ինչպես կտեսնենք, Ախալքալաքը ևս չմնաց այդ վիճակում և ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ մեծապես տուժեց:

Այսպիսով՝ հստակորեն երևում է, թե օսմանյան լուծը որքան աղետաբեր էր եղել ինչպես հայ, այնպես էլ վրացի բնակչության էթնոկրոնական վերակերպումների, ազգաճուլման համար: Ցավոք, այս գործընթացները չդադարեցին և շարունակվեցին նաև XIX դարի առաջին քառորդին և, ի վերջո, հանգեցրին երկրամասի ժողովրդագրական պատկերի արմատական փոփոխության:

¹ Տե՛ս Զուլալյան Մ., Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ., Ե., 1980, էջ 43, 44, 50:

² Տե՛ս Լալայան Ե., Հայ ծեռագրերի ցուցակ, Թիֆլիս, 1915, էջ 528:

³ Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցոյ, 1884, էջ 26, 38: Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ կամ Դարանաղջոյ, հրատարակեց Մեսրոպ վարդապետ Նշանեան, Երուսաղէմ, 1915, էջ 14: Մանր ժամանակագրութիւններ XIII-XVIIIդդ., կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, հ. 1, Երևան, 33 ՊԱ հրատ. 1951, էջ 182: Զուլալյան Մ. Կ., Ջալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ /16-17-րդ դարեր/, Ե., 1966, Հավելված, էջ 230:

⁴ Tavernier J.-B., Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier en Turquie, en Perse, et aux Indes, A la Haye 1718, p. 24: Կաղզվանի գավառի 17-19-րդ դարի առաջին երեսնամյակում տեղի ունեցած ժողովրդագրական տեղաշարժերի մասին մանրամասն տե՛ս Մուրադյան Հ., Ժողովրդագրական տեղաշարժերը Կարսի նահանգի Կաղզվանի գավառում /17-19-րդ դարի 1-ին երեսնամյակին/, Կանթեղ, գիտական հոդվածների ժողովածու, 33 ՊԱ հումանիտար գիտությունների քաժամանույն, Երևան, 2001, N 4, էջ 171-177:

⁵² Նույն տեղում, էջ 127:

⁵³ Նույն տեղում:

գերության են քշվում նաև 17-րդ դարի հաջորդ տարիներին⁵: Նահանգը պակաս ավերվածության և բռնագաղթի չենթարկվեց նաև 18-րդ դարի ընթացքում, մասնավորապես Նադիր Շահի (Թահմասպ ղուլի խան) 1735թ.⁶ և 1744թ. դեպի Կարս կատարած արշավանքի ժամանակ: Նադիր Շահը իր զորավարներից Քյալանթար Մասունին հատուկ ուղարկել էր Կարսի նահանգ և պատվիրել. «զի թէ քրիստոնեայ գերեսցես, խաղաղությամբ բերեսցես, իսկ թէ Տաճիկ, զարս կոտորեսցես, և զեզսն գերեսցես, և զշենսն այրեսացես և աւերեսցես»: Իսկ Նադիրն անձամբ շարժվում է Կաղզվան, այնուհետև ասպատակում է Բասենը, Բայազետը, Կարինն ու նորից գնում Կարսի վրա «և զոր ինչ մնացեալ էր ի գերելոցն Մասունին, զայն ևս խանն գերեաց»:⁸ Նահանգի Ջարիշատ և Կարս գավառները 1745թ. ենթարկվում են վրացիների ասպատակությանը՝ Սուլխան Օրբելիանու գլխավորությամբ:

Կարսի նահանգի համար անհետևանք չեն մնում նաև 18-րդ դարի երկրորդ կեսի ենիչերիների ապստամբությունը, քուրդ Ալի բեկ անունով ավազակապետի և լեզգիների կատարած ասպատակությունները: Վերջիններիս ասպատակության ժամանակ 18-րդ դարի կեսերին ավերվում է նահանգի մեկ-երրորդը¹⁰: Նահանգը տուժում է նաև 18-րդ դարի վերջին Կարսի փաշայի և վրացիների միջև տեղի ունեցած բախումների ժամանակ, երբ 1789թ. և 1798թ. Վրաց Գեորգի 12-րդ թագավորի որդիներ Դավիթն ու Դովհաննը լեզգիական զնդի օգնությամբ հարձակվում են մասնավորապես Շորագյալի գավառի վրա և գերում մի քանի գյուղերի բնակիչներին:¹¹ 1811թ. Ջարիշատի գավառն

ավերածության են ենթարկում Երևանի սարդարի ջոկատները:¹² Կարսը նաև ենթարկվել է չղդրցի էիպ բեկի հարձակումներին: Լեզգիների արշավանքները կրկնվում են նաև 1817թ.: Նրանց չղդարող հարձակումներից դրդված՝ Տայլար գյուղի բնակիչները ծածուկ պայմանավորվում են Երևանի Հասան խանի հետ, որպեսզի վերջինս զորք ուղարկի նրանց սահմանից անցկացնելու համար: Պողոս վարդապետ Պետրոսյանն այդ մասին գրում է. «... որք ի միում գիշերի և անցուցեալ ընդ Ախուրեան՝ յանկարծ գան, վարեալ տանեն զնոսա»:¹³ Սկզբում զաղթեցնում են Արարատյան դաշտ, «սրածութեամբ և ոչ տանելով օդոյն մին ի հնգէ հազի մնան, և ապա փոխադրին ի Գեղարքունիս յԱրքայագեղ, և յետոյ անտի ևս ի Ցամաքաբերդ գիւղ ամապատին Սևանայ: Մինն ի ծերունեաց, որ դեռ ողջ կայ, պատմեաց մեզ»:

Կարսի ժողովրդագրական պատկերի համար հատկապես ծանր են անդրադառնում 1806-1812թթ., 1828-1829թթ., 1853-1856թթ. ռուս-թուրքական, 1820-1823թթ. թուրք-պարսկական պատերազմները և նրանց հաջորդած արտագաղթերն և բռնագաղթերը:¹⁴

19-րդ դարի սկզբին Ռուսաստանը, հաստատվելով Արևելյան Վրաստանում և Հայաստանի հյուսիսային շրջաններում, հատկապես մեծ նշանակություն էր տալիս այդ տարածքներում ապրող հայ ազգաբնակչության հետ տարվող քաղաքականությանը: Այս քաղաքականության արդյունքն եղավ այն, որ Պարսկաստանի և Օսմանյան Թուրքիայի դեմ մղած պատերազմների ժամանակ, ինչպես պարսկական, այնպես էլ թուրքական տիրույթներից մեծ թվով հայեր տեղափոխվեցին ռուսական հպատակության տակ գտնվող տարածքներ:

⁵ Տե՛ս Յակովբ Կարնեցի, Տեղագիր Վերին Հայոց, Յիշատակարան է դարու, Կ.-Կոստանենանց, Վաղարշապատ, 1903, էջ 33:

⁶ Տե՛ս Աբրահամ Կրետացի, Պատմութիւն անցիցն իւրոց և Նատր-շահին Պարսից, քննական բնագիր, ռուսերեն թարգմ. առաջաբան և ծանոթագրություններ Ն. Կ. Ղորղանյանի, Երևան, 1973, էջ 67-68: Ջաքարիա Քանաքեռցի, Ջաքարեայ սարկաւազի պատմութիւն, հ.Ա., 1870, Վաղարշապատ, էջ 87: Վրացական աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, թարգմ. Լ. Մելիքսեթ-բեկ, հ. Գ., Երևան, 1955, էջ 26:

⁷ Տե՛ս Զուլալյան Մ., Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ., էջ 104-109:

⁸ Ջաքարիա Քանաքեռցի, Ջաքարեայ սարկաւազի պատմութիւն, հ.Ա., 1870, Վաղարշապատ, էջ 87: Ջաքարիա Քանաքեռցի, նշվ. աշխ., էջ 71: Աբրահամ Կրետացի, Պատմություն, Ե. 1973, էջ 67:

⁹ Վրաց աղբյուրները, հ. Գ, էջ 121:

¹⁰ Տե՛ս Զորանյան Պ., Վրացական Ուղեգրությունները և նրանց տեղեկությունները հայերի մասին, Ե., 1981, Հավելված, էջ 160:

¹¹ Վրաց աղբյուրները, հ.Գ., էջ 191 և 203, նաև՝ Brosset M., Histoire de la Georgie, Partie II St-Petersbourg, 1856, p. 266: Նաև՝ Бумков П.Г., Материалы новой истории Кавказа, ч. 2, СПб., 1869, с. 447: Վրաց աղբյուրներ, հ.Գ., էջ 191: Այս մասին հիշատակում է նաև Դավիթ Բագրատիոն արքայազնը իր «Նոր

պատմությունում» (Վրաց աղբյուրներ հ.Գ., էջ 202), տե՛ս նաև՝ Бумков П. Г., Материалы новой истории Кавказа, ч. 2, СПб. 1869, с. 282, 447: Նա նշում է 1500 զերի:

¹² Մատենադարան, ձեռագիր 6517, ք. 4:

¹³ Արարատ 1872, թիւ է, յուլիս 31, էջ 273:

¹⁴ Մանրամասն տե՛ս Ժողովրդագրական տեղաշարժերը Կարսի նահանգի Կաղզվանի գավառում /17-19-րդ դարի 1-ին երեսնամյակին/, Կանթեղ, գիտական հոդվածների ժողովածու, ՀՀ ԳԱԱ հումանիտար գիտությունների բաժանմունք, Երևան, 2001, N 4, էջ 171-177: Ժողովրդագրական տեղաշարժերը Կարսի նահանգում 19-րդ դարի 1-ին տասնամյակում, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2001, N 2, էջ 51-59: Ժողովրդագրական տեղաշարժերը Կարսի նահանգում 1813-1823 թթ., ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2002, N3, էջ 40-49:

Դեռևս 1801թ. Փամբակը Ռուսաստանին միացնելուց հետո զգալի թվով հայեր Կարսի նահանգից տեղափոխվում են այնտեղ՝ կազմելով տեղի հայության գերակշիռ մասը:¹⁵

Հարկատու բնակչություն ունենալու շահագրգռությունը Վրաստանի և Լոռու կալվածատերերին ևս մղում էր ակտիվ գործողությունների:¹⁶

Կարսի նահանգի էթնիկ տեղաշարժերը մեծ ծավալ սկսեցին ընդունել 1806-1812թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ: Կարսի շատ հայեր իրենք են ընդառաջ գնում գաղթելու խնդրում ռուսների ցանկություններին:

Կարսի նահանգից հայ բնակչության արտագաղթը շարունակվում է նաև հաջորդ տարիներին:¹⁷ Արտագաղթին մեծապես նպաստում է նաև սովը:¹⁸

Անդրկովկասի ռուսական իշխանությունները ակտիվորեն շարունակում էին նորահաստատ տարածքների վերաբնակեցման գործընթացը: Գաղթականների հոսքն այնքան է ուժեղանում, որ ռուսական զինվորական իշխանություններն սկսում են լրջորեն զբաղվել ներգաղթը պետականորեն կարգավորելու խնդրով: Խստագույնս արգելվում է գաղթականների ինքնահոծար գործունեությունը բնակատեղիների ընտրության հարցում: Ցարական արքունիքը Վրաստանում գործող իր պաշտոնյաներից մի կողմից պահանջում էր խրախուսել Թուրքիայից քրիստոնյաների ներգաղթը, մյուս կողմից՝ Օսմանյան կառավարության դժգոհությունը չառաջացնելու համար, այդ ձեռնարկումները ներկայացնել իբրև Վրաստանից կայսրություն փախած նախկին բնակիչների վերադարձ: Հրահանգվում էր նաև գաղթողներին բնակեցնել պետական հողերում:¹⁹ Միաժամանակ չպետք է ժխտել նաև այն հանգամանքը ևս, որ Աղա Մահմադ խանի արշավանքի, ռուսական զորքերի առաջխաղացման պատճառով, Արևմտյան Հայաստանում հաստատվել էին Փամբակից, Շորագյալից և Բորչալուից փախած ոչ քիչ թվով բնակիչներ:²⁰ Այնուհանդերձ, դա միայն պատրվակ է ռուսների համար, և նրանք հաճախ էին շահարկում այս փաստը:

Քանի որ դեռևս Ռուսաստանին ենթակա Արևելյան Հայաստանի շատ տարածքներ անվտանգության տեսակետից անապահով էին, ռուսի

զգալի թվով արևմտահայ վերաբնակիչներ, որոշ ժամանակից հետո, թողնում էին Հյուսիսային Հայաստանը և անցնում Վրաստանի խորքերը:²¹

Ցարական կառավարությունն ամայացած Վրաստանը և Արևելյան Հայաստանի իրեն ենթակա շրջանները վերաբնակեցնելու նպատակով աշխատանքներ էր ծավալում նաև հարևան տարածքների մահմեդական բնակչության շրջանում: Կարսում այդ աշխատանքները հիմնականում տարվում էին կարափափախների և մասամբ էլ քրդերի շրջանում: Այս գործը զուլխ բերելու համար՝ Կովկասում ռուսական զորքերի գլխավոր հրամանատար, գեներալ Տորմասովը մայոր Քանամովին խոստանում է պարգևատրել:²²

Իրականում կարափափախներն ու քրդերը, ունենալով առավելապես պարսկաթուրքական կողմնորոշում, ձգտում էին ամեն կերպ խուսափել արտագաղթից: Կարափափախներից շատերն իրենք էին ռուսական տարածքներ գաղթելու ցանկություն հայտնում: Այդ դիրքորոշումը հետապնդում էր մի նպատակ միայն՝ ռուսներին ամեն գնով հեռու պահել իրենցից և այդ խառնակ իրադրությունում ժամանակ չահել: Սակայն զարմանալիորեն ռուսական իշխանությունները համառորեն շարունակում են արտագաղթեցնելու փորձերը: Այնուամենայնիվ չպետք է ժխտել, որ վերադարձ, թեև փոքր չափերով, եղել է:

1806-1812թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո թուրքական իշխանությունների բռնությունները սաստկացնում են արևմտահայերի փախուստի դեպքերը: Իր նահանգի տարածքից դեպի ռուսական տիրույթներ արտագաղթի ուժեղացումից անհանգստացած՝ 1814թ. Կարսի Մահմուդ փաշան և Կարաբեկը գեներալ Ռոիշչևին խնդրում են Փամբակում և Շորագյալում բնակվող իրենց փաշայության բնակիչներին ուղարկել նախկին բնակության վայրերը՝ փորձելով այդ պահանջը հիմնավորել Բուխարեստի պայմանագրի այն դրույթով, որն արգելում էր հպատակների ազատ երթևեկության իրավունքը: Ռուսական զինվորական իշխանությունները առերես համաձայնվում են թույլատրել կարսեցիների ետդարձը, բայց իրականում խոչնդոտում են այդ գործընթացը:

Թեև ռուսական իշխանությունները բացահայտորեն չէին խրախուսում ներգաղթը, այնուամենայնիվ, Արևմտյան Հայաստանի գյուղերից և քաղաքներից գաղթ տեղի էր ունենում: Եվ այն կարծիքը, թե 1829-1830թթ. և հետո ընկած ժամանակաշրջանում է կատարվել հայաթափման գործընթացը Արևմտյան Հայաստանում, մասնավորապես, Կարսի նահանգում, ու դրանց հետևանքով է նոր միայն հայաշատ դարձել

¹⁵ Присоединение ..., т. 1, док. 162.

¹⁶ Նույն տեղում, док. 135.

¹⁷ Акты, собранные Кавказской археографической комиссией, т. 3, 1866, док. 1071, 1072 /այստեղծակ՝ АКАК/. Մատենադարան, ձեռագիր 6517, ք. 3:

¹⁸ Մատենադարան, ձեռագիր 6517, ք. 4:

¹⁹ АКАК, т. 1, док. 544, 555.

²⁰ Бутков П. Г., նշվ. աշխ., т. 2, с. 340, 477.

²¹ Տե՛ս Մելքոնյան Ա., Ժողովրդագրական տեղաշարժերը Ջավախքում և Ախալցխայի գավառում 19-րդ դարի առաջին քառորդին, Իրան-Մամե, քիւ-1-2-3, 1998, էջ 14:

²² АКАК, т. 4, док. 1121.

Արևելյան Հայաստանի շրջանները, այդպես չէ: Դրա վկայությունն են Մատենադարանում պահվող վավերագրերը:²³

Պարսկաներծ Արևմտյան Հայաստանի գավառներից գաղթի նոր ալիք է սկսվում 1820-1823թթ. թուրք-պարսկական պատերազմի ժամանակ:²⁴ 1822թ. աշնանը Հասան խանին հաջողվում է ավերածություններ կատարել նաև Կարսի փաշայությունում: Քանզում, ավերվում, մոխրակույտի է վերածվում Կաղզվանը, Կարսը ու 2000 տուն հայերով ու առատ ավարով խանը վերադառնում է Սարդարապատ, ուր և նրանց բնակեցնում է:²⁵ Այդ արշավանքի հետևանքով Հատերը գավառից ինքնակամ հեռանում են գյուղի:²⁶

Ժողովրդագրական պատկերի համար հատկապես ծանր է անդրադառնում 1828-1829թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը, երբ պատերազմից հետո ռուսական զինվորական իշխանություններն ու կամավորական Մարտիրոս Վեքիլյանի ջոկատը կազմակերպեցին հայության զանգվածային գաղթ դեպի Ռուսաստանին անցած Անդրկովկասի շրջանները:²⁷

1829թ. սեպտեմբերի 2-ի պայմանագրի 13-րդ հոդվածով Թուրքիայում ապրող քրիստոնյաներին թույլատրվում էր 18 ամսվա ընթացքում վաճառել իրենց անշարժ գույքերն ու կալվածքները և Հարժական գույքով անարգել անցնել ռուսական սահմանները:²⁸ Պայմանագիրը հայերի համար ծանր կացություն էր ստեղծում: Նրանք կամ պետք է մնային իրենց բնակավայրերում ու իրենց բախտը վերստին հանձնեին թուրքական բռնակալների քնահաճույքին կամ պիտի թողնեին իրենց հայրենի հողերը և անցնեին Ռուսաստանի տիրապետության տակ: Թուրքական հրամանատարությունն իր կրած պարտությունների գլխավոր պատճառը համարում էր հայերի դավաճանությունը և պատրաստ էր ռուսական զորքի հեռանալուց հետո, հաշվեհարդար տեսնել նրանց հետ: Մոլեռանդ մահմեդական հոգևորականությունը դեռ

ռուսական բանակների ներկայության պայմաններում կոչ էր անում պատժել «գյավուրների», հրահրում էր քրդական ավազակախմբերին կողոպտելու հայկական և հունական գյուղերը: Կաղզվանի քուրդ սանջակբեյ Սանի բեկը 1829թ. հոկտեմբերին սպառնում էր հայ բնակչությանը ասելով, թե՝ «... համբերեցեք, տեսեք, թե յետ քանի մի աւուր ես ձեր գլուխն ինչ կու բերեմ...»:²⁹ Դեռ մարտին Կաղզվանի նշանավոր մարդկանցից մի քանիսը և հոգևոր առաջնորդ Սահակ Սաթունյանը Կարսի զենեարալին նամակ են գրում. « վասն երեսանկեալ աղաչեմք ... վասն մեր պաշտպանութեան զօրք դարկես որպես խոստացար»:³⁰

Արևմտյան Հայաստանից թուրքերին վերադարձվող տարածքներից հայերին Երևանի նահանգ տեղափոխելու խնդրանքով 1829թ. հոկտեմբերին կոնդակով կոնս Պասկևիչին է դիմում Եփրեմ կաթողիկոսը:³¹ 1829թ. հոկտեմբերի 2-ին Կարսի նահանգի Շորագյալի գավառի Ուլուզլի գյուղի հայ ազգաբնակչության անունից գյուղի քահանա տեր-Թաթոսը խնդրագիր է հղում Պասկևիչին, ուր գրում է, որ հողերի հանձնման լուրը Հատ ճառ անհանգստացրել է հայերին, ուստի խոնարհաբար խնդրում է թուրքերի ճնշումներից ազատվելու համար թույլ տալ Շորագյալ /Արևելյան Շիրակ/ գաղթելու «ուր կկարողանան ապրել և ծառայել կայսրին»:³² Ն. Աշտարակեցին էլ իր հերթին, մտահոգվելով Կարինի, Կարսի և Բայազետի նահանգների հայ ազգաբնակչության խնդրով, Քիչինևից 1829թ. նոյեմբերի 8-ին Էջմիածնի միաբանությանը գրում է. «... թե հմար կայցե նոցա վերաբնակելոյ ի սահմանս ռուսաց...»:³³ Իսկ 1829թ. նոյեմբերի 8-ին կամավորական պրապորշիկ Մարտիրոս Վեքիլյանը հայտնելով, որ գրավված վայրերից ռուսական բանակի ետ քաշվելու լուրը ծանր տպավորություն է թողել, Էջմիածնի միաբանությանն աղերսում է միջնորդել ռուսական իշխանություններին, որ Կարինը չթողնեն. «... վասն զի փոքրիկ ազգ մեր կրկին դարձեալ լինի ի ետին թշուառութենէ հազիւ զերծաք ի դառն ծառայութենէ, ուրեմն աղաչեմք զձերուն բարձրապատիւ սրբազնագոյն Տերութեան ձեր ... միջնորդութիւն զարթունսցէ տեր հոգի խղճմտանաց ի վրա բարեպաշտ իւրոյ մեծի կայսրութեան, որ ոչ դարձուցե յետս երկիրս մեր»:³⁴ Մարտիրոս Վեքիլյանի այս աղերսագրին միանում են նաև Կարսի

²³ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 105, գործ. 13 վավ. 173, ք. 2: Նույն տեղում, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 165, վավ. 682: Մատենադարան, Ն. Աշտարակեցու արխիվ, թղթ. 166ա, վավ. 26: Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք ԺԳ., Թիֆլիս, 1915, էջ 423:

²⁴ Այդ ժամանակահատվածի ազգաբնակչության տեղաշարժերի և պարսիկների կազմակերպած արտագաղթի մասին մանրամասն տես Մելքոնյան Ա., Երզրում, էջ 123-128, Լրաբեր, 1988, հ. 5, էջ 17-19:

²⁵ Մուրատյանց Պ. Հ., Նկարագիր Ս. Հովհաննու վանուց և վիճակի նորին Բագրևանդա, Արարատ, 1889, թիւ 9, էջ 152:

²⁶ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 257գ, վավ. 86:

²⁷ Նույն տեղում, թղթ. 66, վավ. 185, ք. 1:

²⁸ St u Договораы России с Востоком, составил Т. Юзефович, СПб., 1869, с. 78-79.

²⁹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 257^{III}, վավ. 84, ք. 1:

³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 342, ց. 1, գ. 2, ք. 49:

³¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 58, վավ. 12, թղթ. 61, վավ. 777:

³² Ներսիսյան Ա. Ն., Արևմտահայերի տնտեսական ու քաղաքական վիճակը և նրանց ռուսական օրինատացիան XIX դարի առաջին կեսին, Երևան, 1962, Հավելված, էջ 172-173:

³³ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 63, վավ. 397, ք. 1:

³⁴ Նույն տեղում, թղթ. 62, վավ. 231, ք. 1:

ուժ նշանավոր անձինք և գրում, ոչ թե իրենք են աղաչում, այլ Կարինի, Բասենի և այլ կողմերի հայ բնակչության անունից. «եթե յերկիրս մեր կացեալ մնասցէ ի ձեռն հզոր տերութեան Ռուսաց՝ մերծակայ աշխարհաց հայքն ամենայն բաւականապէս բնակեն»³⁵:

Թե Ադրիանապոլսի հաշտության դաշնագիրն ինչպիսի տպավորություն թողեց արևմտահայության վրա և ինչ տրամադրություններ առաջ բերեց՝ բացահայտված է նաև Պասկևիչի 1829թ. հոկտեմբերի 10-ի Նիկոլայ Առաքինին հղած հայտնի զեկուցագրում:³⁶ 1829թ. դեկտեմբերի 3-ին Պասկևիչը հայտնում է Վրաստանի քաղաքացիական նահանգանպետ Պ. Դ. Ջավիդյանին, թե հաշտության լուրը ստանալով՝ թուրքիայում ապրող քրիստոնյաները ցանկանում են գաղթել Ռուսաստանի սահմանները և նրանցից շատերը որպէս առանձին ողորմածություն, խնդրում են այդ իրավունքը՝ «չպահանջելով ռուսական կառավարությունից ոչ մի օգնություն»³⁷:

Պասկևիչն ընդառաջելով հայերի և հույների ցանկությանը՝ 1829թ. հոկտեմբերին հրահանգում է Էրզրումի, Կարսի, Բայազետի ռուսական զորքերի հրամանատարներին անցագիր տալ այն հայերին և հույներին, որոնք այժմ ցանկանում են գաղթել՝ առանց կառավարությունից որևէ օգնություն հայցելու³⁸: Սակայն իհարկե, գաղթելու միակ դրդիչը թուրքերի վրեժխնդրությամբ չէր պայմանավորված, այլ գաղթը կամենում էր և ռուսաց կառավարությունը և կովկասյան զինվորական հրամանատարությունը, որը դեռ 1828թ. վերջերից համձնարարություն ուներ նախապատրաստելու թուրքահպատակ քրիստոնյաների այս շարժումը: «Քրիստոնյաների» տակ առաջին հերթին ի նկատի էր առնվում հայությունը:

Օսմանյան կայսրությունից քրիստոնյաների ներգաղթը կազմակերպելու համար թիֆլիսում հիմնվում է գաղթականական կոմիտե՝ Ջավիդյանի նախագահությամբ 1830թ. հունվարի 28-ին:³⁹ Գաղթի կանոններն ու գաղթականներին տրվող արտոնություններն իրենց բովանդակությամբ նույնն են, ինչ որ 1828թ. նախատեսվել էր պարսկահայերի համար: Հայերի մի մասը, չսպասելով գարնան բացվելուն, թողնելով անգամ շարժական գույքի մի մասը, Բայազետի,

Ալաշկերտի, Էրզրումի և մի քանի այլ լիվաներից, Կարսի էյալեթից, ուշ աշնանը սկսեց շարժվել դեպի ռուսական սահմանները:⁴⁰

Էրզրումի, Բայազետի և Կարսի հայ գաղթականների ու Պասկևիչի միջև 1829թ. վերջերին և 1830թ. սկզբներին գործուն բանակցություններ են տեղի ունենում գաղթականներին իրենց ցանկացած քաղաքներում և գավառներում բնակեցնելու համար: Քաղաքների և գյուղերի բնակիչների կողմից ընտրվում են պատգամավորներ, որպէսզի ռուսական տարածքներում իրենց բնակության համար հարմար վայրեր փնտրեն: «Այս պատգամավորները, - գրում է Կարնո գաղթականներից Հակոբ Կարենյանը, - իհարկե չունենալով այդ մեծ պաշտօնին հարմար գիտութիւնը և հմտութիւնը ընտրեցին այն տեղերը, որոնք որ ցույց տուին տերութեան պաշտօնակալը»⁴¹:

Կարսեցիները որոշում են վերաբնակվել Գյումրի ամրոցում (հատկապէս Կարս քաղաքի արիեստավորներն ու առևտրականները), Շորազյալի, Լոռի-Փամբակի գավառներում ու Արագածի ամայի գյուղերում⁴²: Կարսեցիների գաղթի առաջնորդը Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս Խաժակյանն էր (Չախալյան)⁴³, ինչպէս նաև հետևյալ ազգեցիկ աղաները՝ Մահտեսի-Ավոն, Մեծ Հակոբը, Փոքր Հակոբը, Նազարեթ և Սարգիս Դիլանյանցները (Տիգրանյանցներ) և Սկրտիչ Հարությունյանը (Հայթա -Մկո)⁴⁴:

⁴⁰ Դարբինյան Ն., Արևմտահայերի 1829-1830թթ. գաղթը Հայկական մարզ և հարակից շրջաններ, ՊԲՀ, 1974, N 2, էջ 93:

⁴¹ Կարենյան Զ. Խապրիկներ Հայրենիքից, Կռունկ Հայոց Աշխարհին, 1862, Տիֆլիս, թիւ Բ, փետրվար, էջ 228:

⁴² Դարբինյան Մ., Նշվ. աշխ., ՊԲՀ, 1974, N 2, էջ 94: Նաև Դարբինյան Մ. Գ., Новые документы о переселении персидских и западных армян в 1828-1830гг., ԲՀԱ, 1977, N. 3, էջ 8-9:

⁴³ Ծնվել է 1770-ական թվականներին, Բարձր Հայքի Կարին քաղաքում: Սկզբնական անունը Նապի էր: 1826թ. նշանակվում է Կարսի նահանգի հոգևոր առաջնորդ: Կաթողիկոսի կարգադրությամբ 1829թ. նշանակվում է միայն կարսեցի գաղթականների հոգևոր առաջնորդ: Իսկ 1836թ.-ից Շամախու թեմի առաջնորդ էր: Մահացել է 1842թ. մայիսի 7-ին:

⁴⁴ Կրպե, Նշվ. աշխ., էջ 97: Տիգրանյանցները բնակություն են հաստատում Գյումրիում: Հակոբ Կարենյանը գրում է. «Այս երևելի գերդաստանը համարում է և է իսկապէս պատճառ Կարսայ ժողովրդեան գաղթականութեան» (Կարենյան Զ., Նշվ. աշխ., էջ 230): 1861թ. այդ գերդաստանը բաղկացած էր Նազարեթ և Սարգիս աղաներից, հանգուցյալ Հակոբ աղայի միակ որդի Հովհաննեսից և Նազարեթ երկու որդիներից: Նազարեթ Տիգրանյանն ամբողջովին նվիրվում է Գյումրիում կարսեցիների ձեռնարկած եկեղեցու կառուցմանը: Սուրբ Աստվածածին անվամբ եկեղեցու կառուցումն սկսվում է 1834թ.: Նորաբնակները հոգաբարձու և կատարող են ընտրում կարսեցիներին: Այդ գործի գլխավոր կառավարիչն էր պրապորշիկ մահտեսի Ավոն և օգնականներն էին պրապորշիկ Սարգիսը (Տիգրանյան Զ. Մ.), որը նաև երեցփոխն էր, գանձապետ Ավետիս մահտեսի

³⁵ Նույն տեղում:

³⁶ АКАК, т. 7, док. 818.

³⁷ Նույն տեղում, док. 820.

³⁸ Նույն տեղում, док. 821, Ներսիսյան Ա. Ն., Նշվ. աշխ., Հավելված, էջ 174:

³⁹ АКАК, т. 7, док. 822.

Պասկեիչը Կարսի նահանգի հայ բնակչության գաղթի պատասխանատու՝ պրիստավ (մոռւրավ) է նշանակում պրապորշիկ Մարտիրոս Վեբլյանին: Վերջինս 1829թ. նոյեմբերի 6-ին կաթողիկոսի տեղապահ Մարտիրոս արքեպիսկոպոսին, հայտնելով Պասկեիչի՝ Կարսի հայ բնակչությանը Գյումրի և Արագածի ստորոտների ավերակ գյուղերը գաղթելու հրամանը, տեղեկացնում է, որ ժողովուրդն իրեն «լալագին դիմօք աղերս գրեալ», որպեսզի Ս. Աթոռի կառավարությունը մի ելք գտնի: Կարսի նշանավոր ութ մեծամեծեր, համազված լինելով, որ գաղթելը մեծ թշվառության է հասցնելու բնակչությանը, 1829թ. նոյեմբերի 8-ին կաթողիկոսին աղերսում են՝ դիմել մինիստրների խորհրդին, խնդրելով չթողնել Կարսը:⁴⁵ Ցարական կառավարությունը համոզված լինելով, որ արևմտահայերի գաղթելու ցանկությունն անսասան է, ոչ մի ջանք չգործադրեց գաղթականների անշարժ գույքի և կալվածքների տնօրինման, վաճառելու կամ ինչ որ չափով փոխհատուցում տալու ուղղությամբ: Այդ տեսակետից ուշագրավ է Ջավիլեյսկու պատասխանը Կարսի հայերին, երբ վերջիններս փոխհատուցում և օգնություն են խնդրում. «Կարսի գաղթականները, - գրում էր նա, - ոչ մի իրավունք չունեն պահանջելու ռուսական կառավարությունից հատուցել իրենց կալվածքների համար, քանի որ նրանք չեն գաղթում հրամանատարության դրոճամբ, այլ իրենց սեփական ցանկությամբ, որպեսզի փրկվեն թուրքերի կողմից իրենց սպասվող հալածանքներից և զանազան աղետներից, բավական է և այն, որ ռուսական տիրույթներում նրանց տալիս են պետական հողեր, աղքատներին՝ որոշ նպաստ և մի քանի տարով ազատում են տուրքերից և պարհակերից: Կալվածքների վաճառքը կախված է գաղթականների սեփական ջանքից: Կառավարությունը միջոցներ չունի և պարտավոր չէ հարկադրելու մնացող բնակիչներին զենք այդ կալվածքները»⁴⁶:

Չնման երկարատև նախապատրաստություններից հետո 1830թ. գարնանն սկսվեց արևմտահայերի զանգվածային գաղթը: Վրաստանի քաղաքացիական նահանգապետ Ջավիլեյսկին բաժանում է 14000

չերվոնեց՝ 6000-ականը էրզրումից, Բայազետից և 2000-ը՝ Կարսից, գաղթը սկսելու համար:

Նախքան ժողովրդի գաղթելը սուլթան Մահմուդը 2-րդը հատուկ հրովարտական փորձում հանդեպ չգաղթել: Իսկ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանն Արևմտյան Հայաստան է ուղարկում Բարդուղիմեոս եպիսկոպոսին «վնասակար և ազգակործան քայլից» հրաժարվելու համար: Սակայն այս ամենը դեր չխաղաց: Քրիստոնյա բնակչության գաղթով, բնական է, որ արևմտահայ քաղաքներն ու գյուղերն ամայանալու էին, արհեստներն ու առևտուրն անկում ապրելու, վարելահողերը մնալու էին անմշակ և հետևաբար, մասնավոր կալվածատիրական ու արքունի եկամուտները նվազելու էին:

Չնայած թուրք կառավարողների հարուցած բազմաթիվ արգելքներին ու խոչընդոտներին, 1829-30թթ. Արևմտյան Հայաստանից Անդրկովկաս են գաղթում բազմահազար հայեր և փոքրաթիվ հույներ: Կարսից գաղթած ընտանիքների թիվը 2240-ից հասնում էր շուրջ 2500 գերդաստանի: Կարսի ռուսական ժամանակավոր վարչության տվյալներով այն կազմում էր 2264 ընտանիք կամ 13935 մարդ:⁴⁷

Կարսի նահանգից դեպի ռուսական տարածքներ տեղաշարժ է նկատվում մեծ գաղթից հետո էլ: Նահանգի հայ բնակչության կազմից ռուսական տարածքներ տեղափոխվելու ցանկություն է առաջանում 1853-1856թթ. Ղրիմի պատերազմից հետո ևս: Համանման ցանկություն է դրսևորվում նաև մահմեդական, հատկապես մախորդ ժամանակաշրջաններում Օսմանյան կայսրության տարածք անցած բնակչության կողմից:

Այսպես, Կարսի գրավումից հետո նահանգի կառավարիչ նշանակված գեդ. Լորիս-Մելիքովը 1856թ. ապրիլի 8-ին հայտնում է գեդ.-լեյտ. Խրուլևին, որ հիմքեր ունի կարծելու, թե քրիստոնյա բնակչության մի մասը և կարափափախ ողջ բնակչությունը, ովքեր բացահայտորեն պաշտպանել էին ռուսներին, կգաղթեն ռուսական տարածքներ: Նա սպասում է ղեկավարության կարգադրությանը՝ իր հետագա գործողությունների համար. թույլատրել և նույնիսկ խրախուսել, թե հնարավորին չափ խոչընդոտել գաղթը: Լորիս-Մելիքովը գտնում էր, որ գաղթը կարող է հաջողապես և արագ կատարվել՝ հաշտության մասին տեղեկություն ստանալու պես:

Իշխան Բեհրուլովը ռուսական տարածքներում բնակություն հաստատելու ցանկություն հայտնած Կարսի բնակչության տեղաշարժին հրահանգում է չխոչընդոտել, իսկ զավառային կառավարիչներին ցուցում տալիս, որ ներկայացնեն գաղթող բնակիչների ճիշտ ցուցակը և սպասեն

Մարուքով Տեր-Պետրոսյանցը, տիրացու Գրիգոր Պետրոսով Շորոտյանը, Պետրոս Մանուկյանը, Սերգեյ Մանուկյանը: 1836թ. ավարտելով եկեղեցու կառուցումը, ապրիլի 23-ին Սինոդից խնդրում են իրենց մատուցած ծառայության մասին ծանուցել բարոն Ռոզենին (Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 88, վավ. 40, ք. 1):

⁴⁵ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 62, վավ. 78, ք. 1:

⁴⁶ Դարբինյան Մ., նշվ. աշխ., ՊԲՀ, 1974, N 2, էջ 94: Անպատասխան է մնում նաև 1830թ. մարտի 19-ին Կարս քաղաքի հայազգի մի խումբ խանութի տերերի, ռուս գեներալների հրամանով քանդված իրենց խանութների արժեքի փոխհատուցման վերաբերյալ, ռուսական հրամանատարությանն ուղղված խնդրանքը (Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 257գ, վավ. 88, ք. 1):

⁴⁷ Дарбинян М., Новые документы о переселении персидских и западных армян в 1828-1830гг., Вестник архивов Армении, 1977, N. 3, с. 20-21.

գեն. Մուրավյովի վերջնական որոշմանն այն մասին, ուր հատկապես նրանց մշտական բնակության տեղափոխել:

Գլխավոր հրամանատար գեն. Մուրավյովը հավանություն տալով գեն.-լեյտ. իշխան Բեիբուրովի կարգադրություններին՝ միևնույն ժամանակ հրահանգում է գեն.-լեյտ. Խրուլկին. «...այդ տեղաշարժերը միայն թույլատրվեն և ոչ խրախուսվեն (ընդգծումը՝ գեն. Մուրավյովի)»:⁴⁸

Կարսի նահանգի քրիստոնյա բնակչությունից շատերն էին ցանկություն հայտնել գաղթել ռուսական տարածքներ, բայց նրանցից յուրաքանչյուրը նախապես առաջարկում էր այդ իրավիճակին շատ հատուկ հարց, թե՞ որտեղ կլինի իրենց նոր բնակավայրը: Շատերն էլ ունենալով ազգակցական և այլ կապեր նախկինում Երևանի նահանգ տեղափոխված հայերի հետ՝ իրենք էին ընտրում իրենց բնակեցման համար որոշակի վայրեր և խնդրում թույլտվություն այնտեղ բնակվելու:

Քանի որ սկզբնական շրջանում ռուսական իշխանությունները չէին կարողանում դրական պատասխան տալ, բնակիչների մեծ մասը, որոնք անկեղծորեն ցանկություն ունեին տեղափոխվել, մնում էին երկընտրանքի և անվճռականության մեջ: Մյուս կողմից, հիմնականում այն մարդիկ, ովքեր առավելագույնս ռուսների նկատմամբ համոզես էին բերել բարյացակամ վերաբերմունք պատերազմի ժամանակ, ընդհանրապես չձեռնարկեին տեղաշարժվել, ապա իրենց մտադրությունը, որն արդեն դարձել էր բացահայտ, ժամանակի ընթացքում թուրքական իշխանությունների կողմից կենթարկվեին հետապնդման: Բացի դրանից, շատերը, որոնք զարմանացան վերջացրել էին, հարցնում էին, կթույլատրվի՞ նրանց հավաքել իրենց բերքը, և այն տեղափոխել իրենց նոր բնակավայրերը, եթե այս տարածքն աշնանն անցնի թուրքական իշխանություններին:

Վերաբնակվել ցանկացողների կասկածները փարատելու ցանկությամբ՝ գնդ. Լորիս-Մելիքովը 1856թ. հունիսին տեղեկություն է խնդրում Երևանի ռազմական նահանգապետից, թե որտեղ ազատ հողեր կան և քանի ընտանիք կարող է թույլատրվել նոր վերաբնակեցման համար:

Մինչ Երևանի ռազմական նահանգապետից պահանջվող ազատ հողատարածքների մասին տեղեկություն ստանալը, գեն. Խրուլկին նոր կարգադրություն հետևեց: Գեն. Մուրավյովն անհրաժեշտ էր համարում հնարավորությունների սահմաններում ձեռնամուխ լինել, թեկուզ մոտավոր տեղեկությունների հավաքմանը, թե մինչև քանի քրիստոնյա ընտանիքեր, որոնք ցանկություն ունեն վերաբնակվել ռուսական տարածքներում կարող են տեղաշարժվել և պահանջում էր ընդհանուր տեղեկություն Երևանի նահանգի ազատ հողատարածքների մասին:

Նկատի ունենալով Կարսի որոշ քրիստոնյաների թախանձագին խնդրանքները՝ ցուցում է տրվում Երևանի ռազմական նահանգապետին ամփոփապես դրական և մանրամասն տեղեկություն հասցնել ազատ հողատարածքների մասին, որոնց վրա, որպես սկիզբ, հնարավոր է վերաբնակեցնել 500-ից 600 ընտանիք:

Ռուսական տարածքներ գաղթած թուրքահպատակ ընտանիքների թիվը, նախկինում Կարսի նահանգի տարածք տեղափոխված թալիսցիների /շուրջ 50 ընտանիք/ հետ միասին, հասնում է 120 ընտանիքի: Բացի դրանից, խնդրագիր է ներկայացրել մինչև 20 ընտանիք: Իսկ ինչ վերաբերում է հստակեցմանը, թե քրիստոնյա քանի ընտանիք կարող է ցանկության դեպքում անցնել ռուսական տարածքներ, ապա այդ մասին, հնարավոր չէ անգամ մոտավոր տեղեկություն հավաքել, քանի որ գաղթողների թվի հստակեցումը սերտորեն կապված է այն հարցի հետ, թե մինչև երբ ռուսները կմնան Կարսի մարզում: Եթե մարզը զբաղեցված լինի ռուսական զորքերի կողմից մինչև բերքահավաքի ավարտը, ապա Կարսի օկրուգի բնակչության քրիստոնյաների զգալի մասը, այն է՝ Նախիջևանի մահալի բնակիչները մինչև 400, Թախտինի սանջակը՝ 150, Կաղզվանը մոտ 100 ընտանիքներ, անկասկած է, որ բերքահավաքի ավարտով, կիրականացնեն իրենց մտադրությունը: Սպասվում էր, որ նրանց կմիանան մինչև 50 ընտանիք՝ Կիզիլ-չախչախ, Փիրվալի և Ուզուն-քիլիսա գյուղերի բնակիչներից:

Ինչպես 1830թ. գաղթի, այնպես էլ այս անգամ թուրքական իշխանությունները բոլոր միջոցներով ձգտում են բնակիչներին պահել իրենց տարածքներում, դրա համար օգտագործելով մերթ այն հավաստիացումը, որ անցած պատերազմի ընթացքում հակառակորդին ծառայություն մատուցածները, հաշտության պայմանագրի 9-րդ հոդվածի հիման վրա, ներում կստանան, մերթ սպառնալիքները, որ մարզից ռուսների հեռանալով՝ գաղթածները կպահանջվեն կառավարության կողմից: Այս հանգամանքները զգալիորեն սառեցնում էին դեպի գաղթը ձգտումը: Վերաբնակվել ցանկացողներից ոմանք ձեռնպահ են մնում, քանի որ նաև ուզում են համոզվել, թե բավարար քանակությամբ հողատարածքներով ապահովվա՞ծ կլինեն: 1856թ. Հաթթի-հյումայունի հրապարակման առիթով Օսմանյան թուրքիայի ներսում տեղի ունեցող անկարգությունների և հուզումների մասին տեղեկությունները, և այդ բարենորոգման հետ կապված քրիստոնյաների նկատմամբ կատարվող ճնշումները, անգամ էրզրումում, կրկին առաջ են բերում գաղթելու նախկինից ավելի ուժեղ ցանկություն, չսպասելով անգամ բերքահավաքի ավարտին: Այս հանգամանքները կարող էին զգալիորեն ավելացնել գաղթողների թիվը, բայց խստորեն առաջնորդվելով գլխավոր հրամանատարի ցուցումներով, որ «գաղթը լինի միայն թույլատրված և ոչ խրախուսված», Լորիս-Մելիքովը չի ձեռնարկում ոչ մի միջոց

⁴⁸ АКАК, т. XI, Тифлис 1888, док. 307, с. 313-315.

գաղթողների թվի ավելացման համար՝ այն թողնելով բնակիչների կամավոր ցանկությանը:

Ռուսական զորքերի կողմից Կարսի մարզը թողնելուց հետո, ռուսական տարածքներ են գաղթում ևս 2 կամ 3 տասնյակ քրիստոնյա ընտանիք:⁴⁹ Կարսում հաստատված թալինցիներից բացի, ռուսական տարածքներ վերաբնակվելու ցանկություն հայտնեցին նաև Արդահանի սանջակում բնակվող 150 ծովա թուրքներ, սակայն, թուրքներների գաղթը չիրականացավ:

Ինչպես 1806-1812թթ. և 1828-1829թթ., այնպես էլ 1853-1856թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ թուրքական իշխանություններն ամայացնում են սահմանամերձ բոլոր բնակավայրերը: Ուստի պատահական չէ, որ ռուսական զեկուցագրերում նշվում է, թե Երզրունի փաշայության ընկած սահմանամերձ գյուղերը բնակված են հիմնականում մահմեդականներով:

Այդ իսկ պատճառով, երբ 1828թ. հունիսին ռուսական զորքերը մուտք են գործում Կարսի փաշայության տարածք, հանդիպում են միայն հայկական գյուղերի ավերակներին: Նկատի ունենալով, որ մինչև Կարս ընկած գրեթե բոլոր գյուղերը հայաբնակ էին և վախենալով, որ հայերը ռուսական զորքերին աջակցություն ցույց կտան, թուրքական իշխանությունները հայ գյուղացիներին գաղթեցնում են կայսրության խորքերը: Ուստի ռուսական զորքերը հաճախ էին հանդիպում ամայի գյուղերի:⁵⁰

Միաժամանակ, սակայն պետք է նկատել, որ չնայած այս ամենին, Արևմտյան Հայաստանում հայերը դարձյալ մեծամասնություն են կազմել:⁵¹ Այդ է հաստատում նաև ռուս զինվորական Լիխտինը. «Ասիական Թուրքիայում մենք շատ հայերի տեսանք և հավանաբար այլ քրիստոնյաներ ևս կային»⁵², - գրում է նա:

Հայ բնակչության արտագաղթին զուգահեռ տեղի է ունեցել մահմեդական ժողովուրդների հաստատման գործընթաց, ինչպես Կարսում, այնպես էլ ողջ Արևմտյան Հայաստանում: Կարսում քրդերը հայտնվել էին 16-րդ դարի կեսերից⁵³ և կազմում էին փոքր համայնքներ:

20-30 ընտանիք:⁵⁴ Նրանք հիմնականում բնակվում էին լեռնային շրջաններում և զբաղվում էին անասնապահությամբ: Մաղաքերի դի շրջակայքում վիստում էին քրդական ավազակախմբերը: Նահանգում մահմեդականների թիվն ավելանում է նախ 18-րդ դարի վերջերից և 19-րդ դարի սկզբներից՝ ռուսների Անդրկովկասում նոր տարածքներ ձեռք բերելուց հետո, երբ այնտեղի մահմեդականները մասսայաբար տեղափոխվեցին հարևան թուրքահպատակ, մասնավորապես Կարսի նահանգի տարածք: Աղա Մահմադ խանի ավերիչ արշավանքից հետո, 1796թ. սկզբին Աղվանքում, Արցախում, Սյունիքում և Չանձակում առաջացած սաստիկ սովի հետևանքով բազմաթիվ հայեր և սակավաթիվ մահմեդականներ տեղափոխվեցին Վրաստան, Երևան, Կարս և այլ վայրեր, անգամ Մազդուկ և Ղզլար:⁵⁵

Ռուսների առաջխաղացումն իր հերթին խթան հանդիսացավ Փամբակի Շորագյալի և Բորչալուի մահմեդական բնակչության փախուստին՝ դեպի Կարսի և Երևանի խանության տարածքներ: Այդպիսի մեծ տեղաշարժ նկատվեց հատկապես Ցիցիանովի երևանյան արշավանքի ժամանակ:⁵⁶ Նեսվետաևի կողմից Արթիկը նվաճելու ժամանակ ևս բավականին մեծ թվով թաթարներ հեռացան Երևանի խանություն և Կարսի փաշայություն: 1806թ. ևս նկատվում է Երևանի խանության մահմեդականների արտագաղթ դեպի Կարս:⁵⁷ Եվ վերջապես Հայաստան: Շորագյալի գավառի գրեթե բոլոր մահմեդականները՝ այդ թվում և՛ թաթարները, և՛ քրդերը փախչում են սահմանակից թուրքական տարածքներ:⁵⁸ Երևանի քրդերի փախուստը դեպի թուրքահպատակ տարածքներ, մասնավորապես Կարսի նահանգ, տեղի է ունենում 1826թ. Միրաքի ճակատամարտից հետո:⁵⁹ Կարսի նահանգում, իսկ հատկապես սահմանամերձ Շորագյալի գավառում մահմեդականների, մասնավորապես պարսիկների թիվն աճում է 1827թ. ռուսների կողմից Երևանի բերդին տիրելուց հետո:⁶⁰ Ամենամեծ շարժը թերևս կարելի է

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 7:

⁵⁵ Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին (1795-1797թթ.), Աշխատասիրությամբ Ռ.Տ. Տիտանյանի, Ե., 1981, էջ 192:

⁵⁶ Дубровин Н., Закавказье от 1803-1806, СПб., 1866, с. 358. АКАК, т. 2, док. 1153. Նույն տեղում, док. 1810.

⁵⁷ АКАК, т. 3, док. 917.

⁵⁸ Присоединение Восточной Армении к России. Сборник документов. Т. 2, 1814-1830, Ереван, 1978, док. 133.

⁵⁹ Кавказский сборник, т. 23, Тифлис, 1902, Материалы к истории персидской войны 1826-1828, с. 182.

⁶⁰ Այդ մասին է վկայում անգլիացի ճանապարհորդ Վիլհամ Համիլտոնը, որը 1836թ. Կարսի նահանգ կատարած այցելության ժամանակ հանդիպել է Երևանից

⁴⁹ АКАК, т. XI, Тифлис 1888, док. 307, с. 313-315.

⁵⁰ Երիցյան Ա., Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւնը եւ Կովկասի հայք 19-րդ դարում, մ. Ա, (1800-1832), Թիֆլիզ, 1894, էջ 400, Кавказ, 1853, 47. Кавказский сборник, т. 30, Тифлис, 1910, Материалы к истории турецкой войны 1828-1829, с. 12.

⁵¹ Գեղամանց Ե, Պատմական քաղվածքներ, պրակ 5, Բաքու, 1911, էջ 573:

⁵² Лихутин М., Русские в Азиатской Турции в 1854 и 1855 годах, СПб., 1863, с. 441:

⁵³ Аверьянов П. И., Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение XIX столетия, Историческая очерк, Тифлис, 1900, с. 2.

ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ
19-րդ դարի 70-80-ական թթ. ըստ ԿԱՐԵԳԻՆ ՍՐՎԱՆՁՏՅԱՆՑԻ

համարել 1826-1828թթ. ռուս-պարսկական պատերազմից հետո տեղի ունեցած Երևանի քրդերի արտագաղթը դեպի Կարսի փաշայության տարածք:⁶¹ Այս առումով, հատկապես քրդերի և կարափափախների մասին եղած տեղեկությունները պահանջում է լուրջ ճշգրտում և պայմանավորված է նրանց քոչվորական կյանքով. մի բան, սակայն, միանգամայն պարզ է ու հստակ՝ նրանք մահանգի բնակչության միայն չնչին մասն են կազմել: 1854թ. ռուսական տարածքներ են անցնում 1200 ընտանիք քրդեր:

Նահանգում կային նաև մասնավորապես Շորագյալի գավառում կային նաև կարափափախներ, որոնք հիմնականում գաղթել էին Բորչալուի գավառից:

Այսպիսով, պատմական աղբյուրները վկայում են, որ քննվող ժամանակաշրջանում թուրքական վարչակարգերի վարած հայատյաց քաղաքականության հետևանքով հայ բնակչությունը օրեցօր գնալով նվազում էր: Հայ բնակչության նվազման հիմնական պատճառն ընթացող պատերազմներն էին, որոնց ընթացքում հիմնականում տուժում էր քրիստոնյա ազգաբնակչությունը, ավերվում էին ծաղկուն շենքեր, ռազմական գործողությունների ժամանակ գերեվարվում և կոտորվում էր հայ բնակչությունը: Եվ վերջապես, հայ բնակչությունը նվազում էր բռնագաղթների և արտագաղթների հետևանքով, որոնց չափերը գնալով ընդարձակվում էին: Պակաս դեր չէր խաղում ռուսական իշխանությունների վարած վերաբնակեցման քաղաքականությունը:

1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք Ներսես Վարժապետյանը երեք վարդապետների՝ Գարեգին Սրվանձտյանցին, Մինաս Վահանյանին (Պարտիզակցի) և Արիստակես Տեր-Սարգսյանին (Դեվկանց) հանձնարարեց ուղևորվել Արևմտյան Հայաստան: Տարբեր ուղղություններով մեկնած վարդապետները հրահանգ էին ստացել կազմել Արևմտյան Հայաստանի տարբեր մահանգների բնակչության, եկեղեցիների, դպրոցների, հողային կալվածքների վիճակագրությունը, նկարագրել ժողովրդի կացությունը, ամոքել նրա վշտերը: Սրվանձտյանցի գործն առավել դժվար էր. նրան հանձնարարվեց երկրորդ անգամ ևս ուղևորվել Արևմտյան Հայաստան: Առաջին ուղևորությունն սկսվեց 1878թ. ապրիլի 30-ին: Նոր էր վերջացել ռուս-թուրքական պատերազմը, օդը դեռևս լի էր պատերազմական արհավիրքներով, պետական վերահսկողությունից դուրս ճանապարհներին վիստում էին զինված ավազակախմբերը: Ուղքով կամ ջրով կռնակին, խստաշունչ ցրտին և ամառվա տապին ու խորշակին, նա շրջում էր հայկական մահանգներում, կատարում պատրիարքի հանձնարարությունը, Կ.Պոլիս ուղարկում իր կազմած վիճակագրություններն ու հաշվետվությունները: Խանդավառված ռուսական զենքի հաղթանակով, Սրվանձտյանցը մեծ հույսեր էր կապում հայկական խնդրի բարեհաջող լուծման հետ: Կ.Պոլսի Ազգային ժողովի և Վարչության անդամներին անհրաժեշտ էին ստույգ տեղեկություններ Արևմտյան Հայաստանի իրավիճակի վերաբերյալ: Եվ հայրենասեր գործիչը կատարում էր իր առաքելությունը. «Երբեք պատճառ չունիմ դժգոհելու, վասնզի հոժարությամբ գնացի, հոժարությամբ շրջեցա, հոժարությամբ գործեցի: Ոչ երկրին անիշխանության օրերը, ... ոչ արևն ու անհանգիստ ուղիները և այլն, չկրցան վշտացնել զիս ... ասիական ուղևորի մը կրելիք ամենն ալ կրեցի, բայց երբեք ցավ չզգացի, վասնզի սիրով գնացի...: Հայ եղողը Հայաստանի հողույն վրա ինքզինքը կճանաչե, ինքնզինքը վեհ ու կենդանի կգտնե, փորձեցեք և տեսեք»¹:

Սրվանձտյանցի առաջին ուղևորության արդյունքը եղավ «Թորոս աղբար Հայաստանի ծամբորդ» աշխատության առաջին հատորը, որը ուղեգրության, հուշագրության, վիճակագրության և ժողովրդագրության ինքնատիպ համաձուլվածք է, Արևմտյան Հայաստանի այդ ժամանակաշրջանի հավաստի նկարագիրը, այդ պատճառով ունի եզակի

վերաբնակված մահմեդականնի (Hamilton W. J., Researches Asia Minor, Pontus and Armenia..., vol I, London, 1842, p. 205).

⁶¹ История военных действий, ч 1, СПб., 1836. с. XXI.

¹ Գ. Սրվանձտյանց, հ. II, Երևան, 1982թ., էջ 186-187:

արժեք: Առաջին հատորն ընդգրկում է Սամսոն, Պաֆրա, Սինոպ, Ամասիա, Ջիլե, Թոքատ, Սևաստ (Սեբաստիա), Տյուրիկ, Գասման և Բենկա, Ակն, Արաբկիր և Մալաթիա քաղաքների, առաջնորդական թեմերի, հայաբնակ գյուղերի ժողովրդագրությունը, հայ և օտարազգի բնակչության թվաքանակը: Հայերինը տրվում է և ծուխերի քանակով (տունը հայոց) և բնակչության թվով: Դա մեզ հնարավորություն է տալիս որոշել յուրաքանչյուր ընտանիքի անդամների մոտավոր թիվը՝ 5-ից բարձր թիվ, տատանվում է 8-10-ի միջև: Որպես կանոն քաղաքների բնակչության մեծամասնությունը թուրքեր էին, որովհետև այնտեղ էին կենտրոնացված զորքը, ոստիկանությունը և պաշտոնեությունը: Գյուղերում գերակշռում էին հայերը՝ երկրագործները և արհեստավորները: Սամսոն քաղաքը Տրապիզոնի վիլայեթի միութեսարիֆություն էր, ուներ 760 շունչ հայ, 342 հույն և 3670 թուրք բնակիչ²: Փոքր Հայքում՝ Սինոպ, Մարզվան, Ամասիա, Ջիլե քաղաքներում գերակշռողը թուրք բնակչությունն էր, իսկ գյուղերում՝ հայությունը: Մարզվանում կար 6496 հայ, 6874 թուրք³, չնայած տարբերությունը մեծ չէր, սակայն հայաթափման գործընթացն սկսվել էր: Ամասիայում տարբերությունն ավելի մեծ էր՝ 5700 հայի դիմաց 9823 թուրք⁴, իսկ Ջիլեն դարձել էր թուրքական քաղաք, որտեղ 16688 թուրքի դիմաց կար ընդամենը 2012 հայ, որոնք կանգնած էին ծուլվելու վտանգի դիմաց:

Սեբաստիայի վիլայեթի Թոքատ քաղաքում կար 8819 հայ, 2600 հույն և հայ-հոռոմներ (այդպես էին կոչվում քաղկեդոնական հայերը), 906 հրեա և 10.500 թուրք⁵: Իսկ 19 գյուղերում կային 4093 հայ. գյուղեր կային, որ լրիվ հայաբնակ էին, 5 գյուղում թուրքերի թիվը կազմում էր 1025: Ստացվում էր, որ հայերի ընդհանուր թիվը կազմում էր 15.512 (հայ-հոռոմների հետ միասին), իսկ թուրքերինը՝ 11.525: Վիլայեթության կենտրոն Սեբաստիա քաղաքում 13.200 հայի դիմաց կար 18437 թուրք, գավառի 35 գյուղերում 13516 հայ և ընդամենը 4183 թուրք: Կլորացված հաշվով 3:1 հարաբերությունից հոգուտ հայերի⁶: Նույնիսկ երբ գումարում ենք վիլայեթի կենտրոնի բնակչության թվի հետ (13.200 + 13.516 = 26716 հայ) և 18437 + 4185 = 22620 թուրք, հայ բնակչությունը 4000-ով շատ էր թուրքերից: Հետաքրքիր մի հանգամանք. Մալաթիայի մյութեսարիֆության մասին «Թորոս Աղբարի» I հատորում չի նշվում որևէ թիվ. միայն նկարագրություններ, հայաբնակ գյուղերի թվարկում, դարձյալ առանց բնակչության թվաքանակի: Գրականության և Արվեստի

քանգարանի Թորոս Աղբարյանի ֆոնդում են գտնվում Գ. Սրվանձտյանցի ծեցքով գրված ընդարձակ հաշվետվությունները, որոնք մեծ տարբերություն ունեն «Թորոս աղբարի» I հատորից: Մյութեսարիֆության մեջ Սրվանձտյանցը թվարկում է 5 վիճակ: Մալաթիո վիճակը. քաղաքն ուներ 28.000 բնակիչ, որից 20.000-ը՝ թուրք, 8.000-ը՝ հայ, 75 գյուղերն ունեին 15000 բնակիչ, որից 10.000-ը թուրք, 5000-ը՝ քուրդ: Միակ վայրն է, որտեղ գյուղական բնակչության մեջ ընդհանրապես հայ չկա: Աղձաթաղու վիճակը. քաղաք չունի, 125 գյուղերի 25000 բնակիչներից 20.000-ը քուրդ են, 4000-ը՝ թուրք և 7 գյուղերի մեջ ընդամենը կար 1000 հայ: Պեհեսնիյու վիճակը. նույնանուն քաղաքն ուներ 15.000 բնակիչ, որից 13.000-ը թուրք, 2000-ը՝ հայ: Վիճակի 160 գյուղն ուներ 35000 բնակիչ, որից 30.000-ը քուրդ, 4.800-ը՝ թուրք և 5 գյուղերի մեջ միայն 200-ը՝ հայ: Բյախթեյու վիճակը. քաղաք չունի, 180 գյուղն ունի 40000 բնակիչ, որից 30000-ը՝ քուրդ, 7000-ը՝ թուրք և 3000-ը՝ հայ: Հայերն ապրում են 15 գյուղերի մեջ և ընդամենը մեկ եկեղեցի ունեն: Ընդգծելով այդ փաստը, Սրվանձտյանցը շեշտում է. որտեղ գործող եկեղեցի կա, նրա շուրջն ապրող ժողովուրդը պաշտպանում իր հայությունը, իսկ բացակա վայրերում՝ կորցնում: Շեշտվում է նաև մի այլ հանգամանք. նախկինում հայաբնակ բոլորն վայրերն էլ ունեցել են իրենց եկեղեցիներն ու վանքերը, որոնք կամ ավերվել են կամ վերածվել մզկիթի: Առիթմանի վիճակը. բուն քաղաքի 10.000 բնակչից 7.000-ը թուրք է, 2500-ը՝ հայ և 500-ը՝ ասորի: Վիճակում գտնվող 110 գյուղերն ունեին 35.000 բնակիչ, որից 30000-ը՝ քուրդ, 4.500-ը՝ թուրք, 500-ը՝ հայ, առանց «եկեղեցու և վարժարանի»:

Դրությունը նույնն է նաև Սեբաստիայի վիլայեթի Տյուրիկ գայմագամությունում. «Թորոս աղբարի» I հատորում դարձյալ չի նշվում որևէ տվյալ: Տեղագրված են 13 հայաբնակ գյուղեր, գործող եկեղեցիների, վարժարանների և ուսանողների թվով (դա նշված է միայն 6 գյուղում): Գասման, Ջմարա, Բենկա հայաբնակ մեծ գյուղերը ներկայացված են ավելի ճոխ, քան գայմագամության կենտրոն Տյուրիկը (Տիլիկի): Բենկան մեկնաբանվում է իբրև Սենեքերիմ արքայի իշխան Բենիկի կառուցած և նորոգած վայր, այդ պատճառով կրում է նրա անունը: Հայաբնակ այդ գյուղն ուներ երեք գործող եկեղեցի, երկու վարժարան՝ 180 աշակերտ-աշակերտուհիներով: Բենկայի մոտակայքում կային հինգ ավերված եկեղեցիներ: Սակայն չի նշված բնակչության թվաքանակը: Նույն փաստը բացակայում է նաև Ակն քաղաքին վերաբերող հոդվածում, ուր դրա փոխարեն տրված է քաղաքի, նրա մերձակա Ապուչեխ և Կամրկապ գյուղ-արվարձանների, եկեղեցիների ու վանքերի շքեղ նկարագրությունները: Կամրկապին մոտ է Կաշո գյուղը, որի բնակիչները հարյուր տարի առաջ «տաճկացյալ հայք» են, որոնց

² Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, հ. II, էջ 189:

³ Նույն տեղում, էջ 199:

⁴ Նույն տեղում, էջ 216:

⁵ Նույն տեղում, էջ 229:

⁶ Նույն տեղում, էջ 259-261:

տոհմերը կրում են հայ անուն և տաճկացել են «թրքաց բռնութենեն ազատվելու համար»⁷: Թուրքեր կան նաև հայկական բոլոր գյուղերում: Դրանց հայ բնակչությունն ապրում է պանդխտությամբ հայթայթած միջոցներով: Սրվանձտյանցը նկարագրում է այդ գյուղերի և Ակնի հայկական տները, ուր նույն սենյակում զրքերի՝ Սաղմոս և Նարեկ, հետ պահվում են վառող և զնդակ, «տնական անոթ և զարդուց զգեստ, հրացան և սուր միևնույն պատեն կախված»⁸: Սրվանձտյանցը նկատում է, որ քաղաքի և նրա շրջակա 4 գյուղերի աշակերտների թիվն է 762 տղա և 162 աղջիկ: (Չնայած այսօր մեր գյուղերն ավելի փոքրաթիվ աշակերտություն ունեն): Եւ քանի, որ ըստ Սրվանձտյանցի, աշակերտներն էին որոշում բնակչության դիմագիծը, ապա սկսվել է հայության դիմախեղման գործընթացը: Ակնի շրջակայքում կային 4 գյուղեր՝ Չորակ, Մուշեղյա, Վանք, Շրգու, որոնց բնակիչները հայ-հոռոմներ էին՝ «քաղկեդոնիկության ավարները» (Սրվանձտյանցի դիպուկ արտահայտությունն է) որոնց «ընտանեկան և վարժարանի լեզուն հայերենն է», քահանաներն անգամ հունարեն չգիտեն, ուղղակի օտարները պառակտել են հայ եկեղեցին, որի մի մասում առաքելական հայերն են իրենց ծեսերը կատարում, մյուս մասում՝ քաղկեդոնականները: Ակնի շրջակայքում թվարկվում է 21 գյուղերի հայկական անուններ, որոնց բնակիչները «տաճկացյալ հայք» լինելով պահպանել են հայկական անվանումներ՝ Փակեր, Արգո, Ագրակ, Ապրանք, Աղվորիկ, Սերկևիլ, Հողդուր, Արտոս, Բազմաշեն, Փշատի և այլն:

Թվական տվյալներ չկան նաև Արաբկիրի և նրա շրջակա 15 հայկական գյուղերի մասին: Թվերը վերաբերում են միայն քաղաքում և գյուղերում գործող հայկական եկեղեցիներին, վարժարաններին, սովորող երեխաներին (մանկունք և աղջկունք): Այդ թվերի հետ միասին նշվում է, որ չնայած դրանք Արաբկիրի առաջնորդության թեմն են, սակայն նրանցից տասը ենթակա է Ակնի գալմազմության, որտեղ էլ նստում է մյուզիքը: Փաստելով, որ այդ գյուղերը 5-6 ժամ հեռու են Արաբկիրից, Սրվանձտյանցը նկատում է, որ այդ հանգամանքը հոգևոր առաջնորդի համար ստեղծում է մեծ դժվարություններ և առաջարկում է վարչական բաժանումներին համապատասխան ստեղծել հոգևոր վիճակները: Դրանով ավարտվում է «Թորոս աղբարի» I հատորը, առաջին ուղևորության հաշվետվությունները:

1879թ. ապրիլի 26-ին սկսվում է Սրվանձտյանցի երկրորդ ուղևորությունը, որը հետապնդում էր մի քանի նպատակներ: 1878թ. հունիսին կայացած Բեռլինի վեհաժողովը պարզություն մտցրեց բազմաթիվ հարցերում: Ռուսաստանի կողմից ազատագրված

տարածքների մեծ մասը վերադարձվեց պարտված Թուրքիային: Դրանց մեջ ամենակարևորը Բարձր Հայքի կենտրոնն էր: Կարևոր նահանգի կամ էրզրումի վիլայեթի հայության հոծ զանգվածը ոտքի կանգնեց Արևելյան Հայաստան գաղթելու համար: Այդ հանգամանքն ուներ փոքր ինչ դրական, բայց մեծ չափով բացասական կողմեր. դրական էր, որ Արևելյան Հայաստանը դառնում էր հայության կոնսոլիդացման վայրը, առավել բացասական էր, որովհետև հայաթափ էր լինելու Արևմտյան Հայաստանի ամենահոծ հայաբնակ նահանգը, որը հաճախ անվանում էին Էրմենիստան վիլայեթ: Նահանգի հայության գաղթը կանխելու և արգելակելու համար պատրիարք Ն. Վարժապետյանը այնտեղ ուղարկեց դեռ 60-ականներից տեղում մեծ ժողովրդականություն վայելող Գարեգին Սրվանձտյանցին, որի խոսքի ուժն ու ազդեցությունը մեծ էր Կարևոր հայության վրա: Դրանից բացի, Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ հոդվածն իբր գործադրելու նպատակով սուլթանական կառավարությունը որոշել էր կոմիտեներ ուղարկել հայաբնակ վայրերը՝ հայության իրական կացությունը պարզելու և նրանց «չերքեզներից ու քրդերից» պաշտպանելու համար: Կոմիտեներն էին Յուսուֆ փաշան և Աբեդին բեյը. ամեն մի կոմիտեի ուղեկցում էր մի հայ՝ Ազգային ժողովի անդամներ Աղաբեկյան Սարգիս էֆենդին և հորաճանյան Մամաս էֆենդին: Վերջինիս հետ շրջագայում էր պատրիարքի վստահությունը վայելող Սրվանձտյանցը, որին հատուկ կոնդակ էր տրվել, որ ուղարկվում էր «հայրենիքին թողնելու դիտումներ» ունեցողներին այդ «նպատակեն հետ կեցնելու և իրենց հայրենյաց մեջ մնալու համար խրատելու և հորդորելու պաշտոնով»⁹: Արևմտյան Հայաստանի այդ գավառների և նահանգների նկարագրությունն ու ժողովրդագրությունը կազմում են «Թորոս աղբարի» II հատորի նյութերը: II հատորը լույս տեսավ 1884թ., ճանապարհորդությունից հինգ տարի անց, որի համար հեղինակը ներում է հայցում, մատնանշելով, որ «ուրեք ուրեք խոտորել է իր ընթացքը և Թորոս աղբոր երգերն ալ իրենց եղանակը փոխած լինին»¹⁰: Դա թափանցիկ ակնարկ էր այն մասին, որ հեղինակը ենթարկվել է գրաքննության և հաճախ կարող է խոսել լոկ ակնարկներով: Սրվանձտյանցի ճանապարհը Տրապիզոնից անցնելու էր Կյունուշահնե, Երզնկա, Կամախ, ապա Խարբերդ: Վերը նշված վայրերը նա սոսկ նկարագրում է, իսկ հիմնական նպատակակետը Խարբերդի վիլայեթն էր և նրա առաջնորդության թեմերը: II հատորի ցուցակներում հեղինակը ոչ մի վայրի հայերի թվաքանակ չի նշում, այլ բավարարվում է հայ ընտանիքների թվով՝ տունք հայոց: Այս հատորում Սրվանձտյանցը նշում է հայության դիմախեղման մի երևույթ՝ եվրոպական երկրների գործակալների «շնորհիվ» տեղի հայերը «եղած կան բողբոջական,

⁷ Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, հ. II, էջ 279:

⁸ Նույն տեղում, էջ 280:

⁹ Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, հ. II, էջ 336:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 324:

կաթոլիկ, լատին, դարձյալ հայ. հայ և վերստին բողոքական: ...Լատինը ունին փաթերաներ, կաթոլիկն ունի գերապայծառ, բողոքականը ունին միսիոնարներ: Այս վերջինները շատ են և զորավոր»¹¹: Այդ բոլորի համար Սրվանձտյանցը մեղադրանքի իր խոսքն է ուղղում հոգևոր այն առաջնորդներին, որոնք «մախատինք են հայ կղերականության»: Յուսեյնիկ գյուղից սկսվում է հայերի ծուխերի թվարկումը. գյուղ, որն ուներ 418 հայկական օջախ: Խարբերդի 62 հայաբնակ գյուղերում կային 5052 հայ ընտանիքներ: Եթե դա բազմապատկենք ամենափոքր թվաքանակով՝ 8-ով կստացվի 40000-ից ավելի հայ: Այդ 62 գյուղերից միայն Սինանը և Վարի Խոխը չունենին եկեղեցի¹², մնացածն ունեին գործող եկեղեցիներ, որոնց շուրջը համախմբված էր ժողովուրդը: Խարբերդից հեղինակն անցնում է Չմշկածագ, որի տվյալները ևս բավարարվում են հայկական ընտանիքների թվաքանակով: Սակայն ԳԱԹ-ի Թորոս Ազատյանի ֆոնդի իմ հայտնաբերած նյութերի մեջ գտնվում է մանրամասն վիճակագրություն: Հաշվարկներ կատարելուց հետո պատկերը հետևյալն էր. քաղաքում գերակշռողը թուրքական տարրն էր. 1728 հայի դիմաց (առաքելական և բողոքական) կար 4800 թուրք: Իսկ 24 գյուղերում 4958 հայի դիմաց՝ ընդամենը 1327 թուրք¹³: Երբ գումարում ենք քաղաքի և գյուղերի բնակչության թիվն ըստ ազգերի, գերակշռում են հայերը (4800+1327=6127 թուրք, 1728+4958=6686 հայ): Չարսանջակը Խարբերդի նահանգի գաղափարությունն էր, կենտրոնը՝ Փերին գյուղաքաղաքը, առաջին դեպքն էր, երբ կենտրոնում գերակշռում էր հայերի քանակը, 2565 հայի դիմաց տեղում ապրում էին 306 թուրք: Սակայն Չարսանջակի պեյերը այնպիսի ծանր կացություն էին ստեղծել տեղի հայության համար, որ նրանք դատի էին տվել պեյերին: Թուրքական դատարանի քաջքույրները հուսահատության եզրին էին հասցրել տեղի հայությանը և նրանք Կ. Պոլսի պատրիարքարանին ու Ազգային վարչությանն սպառնում էին անհրաժեշտ միջոցառումներ չձեռնարկելու դեպքում գաղթել ողջ համայնքով. «Այժմ տասնապատիկ ծանրացած է մեր դատն ու զրկանքն, մեր կնիկներն ու աղջիկները մերը չեն, էլնաքի տուրքը մենք կուտանք, հողն աղայինն է, եզն ու քրտինքը մեր, արդյունքն աղայինն է: Աշխարհիս երեսը թռչունն ու մրջյունն իրենց բույն մը ունին, Չարսանջակի ժողովուրդն տուն ու հող չունի... Ալ մեր ինչուն համար է պատրիարք, ինչու՞ առաջնորդ, ինչու՞ համար էլեր են դու հոս...»¹⁴: Սրվանձտյանցին մեծ դժվարությամբ հաջողվում է ժողովրդին ետ կանգնեցնել գաղթելու գաղափարից և ինչ-որ քայլեր ձեռնարկել նրանց գործին ի նպաստ: «Թորոս աղբարուն» Չարսանջակին նվիրված

հատվածում վիճակագրության մեջ բացակայում է բնակչության թվաքանակը և համեմատությունը այլ ազգերի հետ: Չգացվում է գրաքննության ձեռքը: Սակայն ԳԱԹ-ի Թորոս Ազատյանի ֆոնդի III բաժնի գործերի մեջ են հայտնաբերեցի և հրատարակեցի պատրիարքարանին ուղղված Սրվանձտյանցի տեղեկագրերը, որոնք անհամեմատ ընդարձակ են. նշված է ոչ միայն տունը հայոց, այլև թիվ հայոց, թիվ այլ ազգաց: Թեմ Ա-ում նշված Փերին գյուղաքաղաքից բացի 46 գյուղերում կային 8961 հայեր, ընդամենը 814 թուրք, 224 զրդլաշ և 10 ասորի, ըստ որում, կային գյուղեր, որտեղ հայ ընտանիքների անդամների թիվը անցնում էր 10-ից: Այսպես, Պասու գյուղն ուներ 25 հայկական տուն, իսկ անդամների կամ շնչերի քանակը 280 էր, կամ Կյոնթեփե գյուղի հայ տների թիվը 40 էր, իսկ շնչերի քանակը 520. բազմաթիվ էին նման գյուղերը: Չարսանջակի Բ և Գ թեմերը (II և III) Մեծկերտի և Խոզաթի գաղափարություններն էին երգնկայի մյութեսարիֆության ներքո, որը պատկանում էր Երզրումի վիլայեթին: Այդ հանգամանքը դժվարություններ էր ստեղծում տեղի հոգևոր առաջնորդի համար, որը թուրք պաշտոնության հետ հարաբերություն հաստատելու համար գտնվում էր անելանելի վիճակում: Նման թնջուկները շատ էին, այդ պատճառով էլ Սրվանձտյանցը համապատասխան առաջարկություններ էր անում պատրիարքարանին, գտնելով, որ հոգևոր կենտրոնները պետք է համընկնեն պետական վարչական կենտրոնների հետ, որպեսզի տեղերի հոգևոր առաջնորդները կարողանային ժողովրդին հուզող հարցերը լուծելու համար հեշտությամբ հանդիպել թուրք պաշտոնյաների հետ: Մեծկերտի թեմի՝ ավանի և 13 գյուղերի հայության թվաքանակն էր 1944, թուրքերինը՝ 270, զրդլաշներինը՝ 576: Իսկ Խոզաթի թեմում գերակշռող զրդլաշներն էին: Ավանում և 10 գյուղերում ապրում էին 835 հայ և 1019 զրդլաշ, թուրքեր չկային:

Խարբերդի վիլայեթի Արդնի Մատենի մյութեսարիֆության ներքո էր Բալու քաղաքը, որի վիճակագրությունը ևս «Թորոս աղբարի» II-ում տրված է շատ համառոտ. ընդարձակ տարբերակը պահպանվում է դարձյալ ԳԱԹ-ի Թ. Ազատյանի ֆոնդում, որը մենք զետեղեցինք Սրվանձտյանցի երկերի II հատորում: 3508 հայի դիմաց Բալուում ապրում էին 3564 թուրք, սակայն թեմի 45 գյուղերում ապրում էին 12715 հայ, 86 թուրք աղա, 212 քուրդ, զազա՝ 291 (212+291=503): Չնայած իրենց փոքր թվին, թուրք աղաներն ու քուրդ պեյերը թափուով սեփականել էին ամբողջ վիճակի հողերը. «Հարյուրեն մեկը հազիվ կա հայոց ձեռքը, զորս կտոր կտոր գնած են: Գեղացի ժողովուրդը աղաներու և պեյերու մարապաններ են. Բալվա մարապայության պայմանն է՝ եզ, գործիք, սերմ, աշխատությունը ժողովրդենն, միայն հողը աղայինն է. բերքի տասանորդը (կառավարությանը) տալեն ետքը մնացյալն իննգեն մեկը աղան կառնու»: Ահա ինչ վիճակի մեջ է մեծամասնություն կազմող հայությունը: Սրվանձտյանցի պարտականությունն էր տալ նաև

¹¹ Նույն տեղում, էջ 357:

¹² Նույն տեղում, էջ 373-374:

¹³ Նույն տեղում, էջ 525-526:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 387:

բերած տվյալների միջև²⁰։ Սրվանձտյանը գրում է, որ գավառի ամենամեծ գյուղը Բեգեռնի է, որի 100 տունը ունի 1050 հայ բնակիչ, բայց զգալի է նաև թուրքերի թիվը՝ 600։ Մելքոնյանի տվյալներով ամենախիտ հայկական բնակչություն ունեցող Կարազուլակ կամ Քարազուլակ գյուղը Սրվանձտյանցի տվյալներով նշվում է իբրև 17 տուն-200 հայ և 700 թուրք բնակիչ ունեցող գյուղ։ Նշելով գավառի թուրքաբնակ գյուղերը, Սրվանձտյանը նրանց ընդհանուր թվաքանակը նշում է 12.000 հայ և նույնքան թուրք, 6000 քուրդ, 400 հույն։ Մեծ տարբերություններ կան նաև Սպեր և Կիսկիմ գավառների երկու հեղինակների բերած տվյալների միջև։ Եթե առաջին երեսնամյակին Սպերն ուներ 900 տուն հայ կամ մոտ 5000-6000 շունչ, ապա 70-ականների վերջին մնացել էր 25 տուն՝ 230 շունչ հայ և 300 թուրք։ Առաջին երեսնամյակին ամենամեծ գյուղը Յունուտն էր, ապա 80-ականների սկզբին ամենամեծ գյուղը Կարմիրքն էր՝ 1200 շունչ հայերով և ոչ մի թուրք։ Գավառի բնակչությունը բաղկացած էր. Սպերում՝ 10.000 թուրք, 2000 լազ, 3000 հայ, Կիսկիմում՝ 5000 թուրք, 8350 հայ, 90 հույն²¹։ Բայազետի և Ալաշկերտի ընդհանուր թվաքանակը իր խոշոր հայկական գյուղերով դարասկզբին ուներ խիստ ընդգծված հայկական դիմագիծ, իսկ 80-ականների սկզբին լիովին փոխվել էր ժողովրդագրական պատկերը։ Երկու գավառների հայերի թվաքանակը Սրվանձտյանը նշում է. 13.000 հայ, 20.000 քուրդ, 30.000 եզիդի, 1000 թուրք²²։ Այդ երկու գավառներում կային ավերված 137 եկեղեցի։ Ահա թե որն էր ազգային դիմախելման պատճառը։ Բասենի գավառի Զասան-Կալա քաղաքատիպ ամրոցը դարասկզբին ուներ 10-11.000 շունչ, գերակշռող հայ բնակչությունն էր, իսկ 70-ականների վերջին 130 հայի դիմաց կար 2000 թուրք։ Փաստորեն պակասել էր ողջ բնակչության թիվը, որը ոչ թե ազգային գործոնի արտահայտություն էր, այլ նաև տնտեսական։ Սակայն ողջ գավառի համեմատությունն անգամ ցույց է տալիս հայերի մեծ թվաքանակ. 10.000 թուրք, 6000 քուրդ, 1000 չերքեզ, դրանց դիմաց 18.000 հայ և 200 հույն, նույնիսկ բոլոր մահմեդականներին գումարելու դեպքում, գավառում գերակշռում են հայերը։ Եթե այդպես մամրամասն թվարկենք էրզրումի գավառները, կոտսները, որ Սրվանձտյանցի տվյալներով, անգամ 80-ականների սկզբին ողջ նահանգում հարաբերական մեծամասնությունը կազմում էին հայերը։

²⁰ Մելքոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 51, Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, հ. 2, էջ 485-487։

²¹ Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, հ. 2, էջ 509։

²² Նույն տեղում, էջ 503։

ԵԼԻՉԱՎԵՏՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌԻ (ՆԱՀԱՆԳԻ) ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ XIX ԴԱՐՈՒՄ

XIX դ. առաջին 30-ամյակի ընթացքում՝ ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական երկարատև պատերազմից հետո, Անդրկովկասը միացվեց Ռուսաստանին, որը շրջադարձային նշանակություն ունեցավ տեղի ժողովուրդների տնտեսական կյանքի, մշակույթի և այլ զարգացումների առումով։ 1833թ. ստեղծվեց «Անդրկովկասի բարեկարգման հատուկ կոմիտե», որը պետք է զբաղվեր սույն տարածաշրջանի բարեփոխումների ծրագրեր մշակելով և իրականացնելով¹։ Ելնելով ցարիզմի վարած գաղութային քաղաքականությունից, հատկապես վարչատարածքային օրենսդրությունը կիրառելիս անտեսվում էին տեղի բնակչության ազգային առանձնահատկությունները և շահերը, որից առաջին հերթին տուժում էր երկրամասով մեկ ցրված հայությունը. 1840թ. օրենքով Չայաստանին «Արևելից կողմանց» հայաշատ Գանձակը զետեղել էր Թիֆլիսի նահանգի, իսկ Արցախ-Ղարաբաղը՝ Կասպիական մարզի մեջ։

Նշանավոր էր 1867թ. դեկտեմբերի 9-ի օրենքը, ըստ որի ձևավորվեց նաև Ելիզավետպոլի՝ նոր նահանգի, որի մեջ ընդգրկվեցին ութ գավառներ՝ Ելիզավետպոլի, Արեշի, Ղազախի, Շուշիի, Նուխիի, Ձանգեզուրի, Ջեբրաիլի, Ջիհանշիրի՝ Գանձակ-Ելիզավետպոլ կենտրոնով։ 1815-1825 թթ. այդ քաղաքն ուներ 1500 ծովա՝ 6500-7000 մարդ։ Իսկ 1865թ. այնտեղ կար 7948 հայ և ընդամենը 15081 մարդ. 1825-1865 թթ. ընթացքում այդ թիվը ավելի քան կրկնապատկվել էր նույնամուն գավառում, նույն 1865թ.՝ 75098 մարդ²։ համեմատաբար մեծամասնություն էին կազմում հայերը։ Անդրկովկասն, այդ թվում նաև Ելիզավետպոլի նահանգը, դեռևս վաղ ժամանակներից աչքի էր ընկնում ազգաբնակչության խայտաբղետ կազմով, որին նպաստել է երկրամասի աշխարհագրական հարմար դիրքը. արևելքը՝ արևմուտքին միացնող կարճ ճանապարհը։

Ելիզավետպոլի գավառի, նահանգի տեղաբնիկ հնագույն ազգությունն էր հայությունը, որի հիմնական բնօրրաններն էին պատմական Չայաստանի՝ Սյունիք, Արցախ, Ուտիք-Գարդմանք, Ծար-Ձանգեզուր և հարակից այլ տարածքներ ևս։

XVIII-XIX դարերի սահմանագլխին Արևելյան Չայաստանի և հարակից երկրների տարածաշրջանում իշխող անբարենպաստ քաղաքական պայմանների ու հարատև պատերազմների հետևանքով

¹ Иваненко В., Гражданское управления Закавказьем, Тифлис, 1901, с. 341.

² «Сборник статистических сведений о Кавказе», т. I, 1869, отд. IV, 22, 74-75.

ստեղծված անտանելի իրավիճակների պատճառով, հերթական անգամ տեղի ունեցավ հայության զանգվածային արտագաղթ: 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ընթացքում մեծ թվով հայեր տարագրվեցին Վրաստան. Գյանջայի և Ղարաբաղի խանություններից հայերը գաղթեցին Կախեթիա, Սոմխեթիա և Քարթլի, որոնք արդեն Ռուսաստանի տիրապետության տակ էին: Այդ ընթացքում Ղարաբաղում եղած 10000 ընտանիք-ծխերից մնացել էր 3080-ը³, իսկ մեկ այլ վկայությամբ՝ նրանց թվաքանակը, 30 տարվա (1783-1812) ընթացքում պակասել էր մոտ 6 անգամ՝ 30000-ից մնացել էր 5000 ընտանիք⁴: Ռուսական կայսրության տարբեր վայրերում, այդ թվում նաև Կովկասում հիմնվեցին հայկական բազմաթիվ բնակավայրեր և «Ռուսաստանի հարավային ազատ, խոպան, անբնակ վայրերը՝ աշխատասեր, գործունյա հայերի ջանքերով կյանքի էին կոչվում»⁵:

Բարենպաստ պայմանների դեպքում կատարվում էր ներգաղթի պրոցեսը. հայության տեղաշարժերը տեղի էին ունենում ըստ իրավիճակների. երկրից հեռացած մեկիքներից ոմանք ետ վարադարձան և հիմնեցին նոր բնակավայրեր՝ Մեծ Շեն, Մոխրաթաղ և այլ գյուղեր՝ Ջրաբերդում: Լոռի գավառում հիմնավորված Մելիք-Ջուռլու Շահնազարյանի միջամտությամբ նախկին շատ բնակիչներ վերադարձան Ղարաբաղ. ոմանք էլ չվերադարձան... 1826-28 ռուս-պարսկական պատերազմի նախօրյակին Վրաստանի կազմում (ըստ Ալ. Երիցյանցի) «... սկսած Գանձակից և նրա շրջակայքից, մինչև Իմերեթի սահմանը 1821թ. եղել է մոտ 34.000 տուն քրիստոնյա, որոնք բնակվելիս են եղել 6 քաղաքներում և 975 գյուղերում»... Ըստ այդ տվյալների Վրաստանի քրիստոնյա բնակչության 1/3-ը հայեր էին, իսկ «վրացիք՝ պակաս քան 2/3-ը: Հայք վերոհիշյալ վեց քաղաքներում (Թիֆլիս, Գորի, Անանուր, Թելավ, Սղնախ, Ելիզավետպոլ) ամենաբազմաթիվ տարրն էր... ութ քաղաքացիներից 7-ը՝ հայ էր և մեկը՝ վրացի, իսկ չորս գյուղացիներից երեքը՝ վրացի, մեկը՝ հայ...»⁶:

1820-25 թթ. տվյալներով Ղարաբաղի երկրամասում կար 18.500 ընտանիք, մոտ 90.000 երկսեռ մարդ, որի 1/3-ը հայ էր և 1/7-ը՝ մահմեդական:

1826-1829 թթ. ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմների հաղթական ելքերով, տեղի ունեցած պարսկահայերի և արևմտահայերի ներգաղթով էլ ավելի մեծացավ կովկասահայության

թվաքանակը: 1850-ական թվականներին Անդրկովկասում հայերի թիվը կազմում էր 400.000⁷:

XIX դ. ընթացքում այս երկրամասում հաշվվում էր մոտ 1200 հայկական բնակավայր (ներառյալ Երևանի մահանգը և Կարսի մարզը), որից մոտ 90-ը՝ խառը բնակչությամբ: Հայության ցրված նման իրավիճակը, բնական է բացասաբար էր ազդում նրա ծակատագրի ընդհանուր իրավիճակի վրա... ջլատվում էր ժողովրդի ազգային միասնությունը և թուլանում՝ պաշտպանվածությունը. փոշիանում էին ազգի ունեցվածքը և եկամուտները... Սակայն, դրա փոխարեն, հայերի առկայությունն որևէ վայրում խրախուսվել ու հովանավորվել է, քանի որ հայ գործարար առևտրա-արդյունաբերողների ու մասնագետների երկկողմանի գործառնությունները շահավետ ու ձեռնառու են եղել: Մեծ էր շուշեցի և գանձակեցի հայ նման գործարարների դերը, որի գործունեության շրջանակներն ընդգրկում էին Ռուսաստանի և արտասահմանյան երկրների առևտրա-արդյունաբերական ոլորտները և այնտեղի բանկերում ունեին շոշափելի դրամազուլիսներ:

1886-87 թթ. Ելիզավետպոլի մահանգի բնակչության ընդհանուր թիվը կազմում է 728.251 երկսեռ մարդ⁸, որում մեծաթիվ էին նաև հայերը՝ հատկապես Շուշիի, Ջանգեզուրի և Գանձակի գավառներում:

Հնագույն բնակիչներից էին ռուսիները, որոնք XIX դ. ընթացքում ապրում էին Ելիզավետպոլի Նուխի գավառի Վարդաշեն և Նիջ (Նիժ) բնակավայրերում: Ռուսիներն իրենց հայեր էին անվանում, խոսում էին ռուսերեն լեզվով, գրում էին հայերեն տառերով. մեծ մասամբ լուսավորչական քրիստոնյաներ էին, կրում էին հայկական անուններ ու ազգանուններ: Եվ ավելի քան 20 դար գոյատևելուց հետո, XIX դ. վերջում և XX-ի սկզբում ձուլվելով հայերին, վերացան:

Ծագումով հայեր էին այրումները, որոնք XIX դ. կային նաև Պարսկաստանի Մակու, Խոյ, Սալմաստ ու Արևելյան Հայաստանի Արագածոտն և Արևելից կողմանց՝ Գարդմանք-Ուտիք գավառներում: Գանձակի լեռնակողմը, նրանց անունով կոչվում էր «Այրումլու» և այլն... նրանք մահմեդականացվել էին և վիճակագրական նրանց տվյալները տրվում էին թուրք-թաթարների հետ միասին:

Ուշ միջնադարից սկսած, հյուսիս և հարավ-արևելքից Անդրկովկաս ներթափանցեցին թուրք-թաթարական խառնիճաղանջ քոչվոր ցեղախմբեր, որոնք ուժով գրավում էին տեղաբնիկների տարածքները և հաստատվում այնտեղ: XVIII-XIX դդ. նաև Ղարաբաղի հայ մեկիքների միջև ծագած անհամաձայնություններից օգտվեցին նրանց ցեղապետերը և հանձինս Փանահ խանի ու նրա հետնորդների (որոնք հովանավորվում էին նաև Ռուսաստանի կառավարության կողմից) օրոք, նրանց ջանքերով

³ «Собрание актов относящихся к обозрению истории армянского народа», ч. II, с. 223.

⁴ Тунян В., Карабахский конфликт, Ер., 1999, с. 5.

⁵ «Сборник актов относящихся...», ч. II, с. 296.

⁶ Երիցյանց Ալ., Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում (1800-1832), մաս II, Թիֆլիս, էջ 139:

⁷ «Кавказ», 1854, N 80-91 (Дюлорье, «Армяне»).

⁸ «Свод статистических данных из посемейных списков населения Кавказа», Тифлис, 1888. с. I.

Հայաստանի «Արևելաց կողմանց» տարածքները՝ հատկապես Ղարաբաղը, լցվեց թուրք-թաթարական բազմաթիվ ցեղախմբերով. նրանք իսլամի միավորող ազդեցությամբ՝ իրենց անվանում էին մահմեդականներ. դա ուներ ոչ միայն հավատքի, այլ նաև ազգային պատկանելիության հավաքական նշանակություն: Պարսկական ծագում ունեցող մահմեդականներ էին թաթերը, թալիշները, որոնց մի մասը բնակվում էր Ջանգեզուր գավառի հարավում Լեկվազի և Նյուվադի գյուղական համայնքներում, նաև՝ Ղազախի Թաթի և Կադիբ գյուղերում: Անդրկովկասի արևելյան շրջաններում կային թաթախոս հայեր, որոնց մեծ մասը մահմեդականներ էին:

Նահանգի Ելիզավետպոլ և Ղազախ գավառներում հայտնի էր «թարաքյամա» կոչված մեկ այլ տոհմաճյուղ, որն՝ իրենց իսկ մեկնաբանությամբ, նշանակում էր «կուպիտ, վայրի թաթար»: Մահմեդական բնակչության երկրորդ խոշոր հատվածը քրդերն էին. Ղարաբաղում հայտնի էին ջվանշիր, քենգեռլի, դիլազարդա, քուլանի և ֆարիկյան անուններով քրդական ցեղախմբեր, որոնց մեծ մասը կենտրոնացած էր Ջանգեզուրի գավառում (եղած 113 գյուղերից, 91-ը՝ գտնվում էին այնտեղ): 1897թ. նահանգում եղած 17.545 երկսեռ մարդուց՝ 3042-ը քուրդ էր և 13.503-ը՝ եզդի⁹: Կային նաև թուրք-թաթարական այլ ցեղախմբեր: Մահմեդականների խայտաբղետ զանգվածը բաժանված էր կրոնական 3 ճյուղի՝ շիա, սուննի, ալի-ալլախ, որոնք միմյանց չէին համընդունում և այդ պայքարը հաճախ հանգեցնում էր արյունալի միջադեպերի: Քարոզիչ մուլլաներն իրենց հոտին ներշնչում էին սեփական կրոնի ու անձի հանդեպ առաջնայնություն, ինքնահավանություն, ինքնավստահություն, և ատելություն, արհամարանք մյուս կրոններին ու դավանանքներին հետևողների, հատկապես քրիստոնյաների նկատմամբ: Հավատացյալների վրա անմիջական ազդեցություն էին ունենում մուլլաների այն քարոզները, թե «գյավուրներին» թալանելը, կողոպտելը և սպանելը մեղք չէ, դրանով նրանք ապահովում են իրենց նյութական կյանքը՝ այս, և մահից հետո դրախտը՝ հանդերձալ, աշխարհներում: Կամ նամազ անելով և ուխտագնացության մեկնելով սրբավայրեր, հավատացյալները կմաքրվեն գործած մեղքերից, և ամենակարող ալլահը կների և կպահպանի նրանց: Հակաքրիստոնեական այս տրամադրություններն օգտագործվում էին նաև միջպետական քաղաքական ոլորտներում... Ներշնչված հիշյալ քարոզներով, իրենց տոհմացեղապետերի, հետագայում խաների, շահերի ու սուլթանների կողմից վարվող ռազմատենչ պատերազմների ընթացքում, քշելով ու սպանելով տեղաբնակ ազգերին, յուրացնում էին գրավված տարածքները, տիրանում նրանց բարեբեր հողերին,

անասուններին, ունեցվածքին. այդ գործողություններն ուղեկցում էին իրենց ողջ կյանքի ընթացքում: Եվ պատահական չէր, որ «Նրանք Ելիզավետպոլի մարզում զբաղեցնում էին դեպի դաշտավայր տանող բոլոր կիրճերի մուտքերը. օգտագործում էին հարթավայրային ջրովի հողատարածքները և լեռնային արոտավայրերը... Մյուս ազգերի համեմատությամբ, թաթարներն ամենաապահով բնակիչներն են, քանի որ մարզում տիրապետող ցեղն էր, հատկապես Գյանջայի խանության ժամանակներից սկսած»¹⁰:

Անդրկովկասում հայտնի էին քոչվոր մահմեդականները. իրենց մոլեռանդությամբ ու թվաքանակով աչքի էին ընկնում թաթարները: Ուսումնասիրողներից մեկի բնորոշմամբ. «Անդրկովկասի պետական գյուղացիության մի ստվար մասը մտնում է բնակչության մի այնպիսի խմբի մեջ, որն իր մարդկային հատկություններով, մշակույթի ու կենցաղի ցածր մակարդակով, խիստ տարբերվում է մյուսներից, դրանք քոչվորներն են, որոնք իրենց վարած հատուկ կյանքով... մի ինքնատիպ բացառություն են, որը շատ հեռու է մարդկայնորեն ընդունված համընդհանուր չափանիշներից: Նրանք ոչնչով կապված չեն շրջակա բնակչության հետ և իրենց ապրելաձևով ու վարքագծով հակակրանք են առաջացնում հարևան մյուս ժողովուրդների մոտ»¹¹: Քոչվորների հիմնական զբաղմունքն անասնապահությունն էր. «... առանց որի նրանք կմնային ամենախղճուկ արարածները իրենց անաշխատասիրության ծուլության պատճառով և պատահական չէ, որ անասնապահությունը մշտապես գերադասել են հողագործությունից»¹²: Նրանց զբաղեցրած ամառային ու ձմեռային արոտավայրերի տարածքը 594.965 դես. էր՝ նահանգի ողջ տարածքի 61,46%-ը: Նրանք անասնապահությունը քշում էին մինչև 400 մղոն հեռավորության վրա՝ տարբեր ուղղություններով, ուր տեղադրված էին հայկական բազմաթիվ գյուղեր, որոնց ցանքսերը ոչնչանում էին, իսկ բնակիչները՝ թալանվում, և դա վերջ չուներ. առավել վտանգավոր էին քոչվորների ավազակային խմբերը, որոնք վխտում էին երկրամասի ճանապարհների վրա և ամենուր...

Անդրկովկասը ռուս ազգաբնակչությամբ բնակեցնելու առաջին քայլերը կատարվեցին XIX դ. սկզբներին: Վերաբնակցեման այս գործընթացը՝ ցարական կառավարության կիրառվող գաղութային քաղաքականության հիմնահարցերից մեկն էր: Այն կատարվում էր տարբեր փուլերով ու նպատակներով. կարևորը ռազմա-ստրատեգիական ուղղվածությունն էր: Հաջորդ փուլը պայմանավորված էր գրավված նոր շրջանների ներքին կյանքի՝ տնտեսական, ազգային և այլ խնդիրների

¹⁰ "Записок" Кавказского общества сельского хозяйства, за 1861г. N 3, 4, 5 (автор И. Серебряков).

¹¹ "Свод материалов по ЗБГКЗК", т. III, ч. II, с. 65 (Бахтадзе И., Кочевники).

¹² Серебряков И., Сельское хозяйство в Елисаветпольском уезде, Тифлис, 1862, с. 68-69.

⁹ Всеобщая перепись Российской империи 1897г.

մշակմամբ ու իրագործմամբ: Գաղթողները մեծ մասամբ ռուս աղանդավորներ էին, ինչպես նաև քայքայված ճորտ գյուղացիներ: Գաղթելու թույլտվության պաշտոնական որոշումը կայացվեց 1830թ. հոկտեմբերի 20-ի օրենքով: Անդրկովկասում նրանց առաջին բնակավայրերից էին Ղարաբաղը և Գանձակը: Ցարիզը շուտով հասկացավ, որ Անդրկովկասի գաղութացման գործընթացում նրանք կարող էին լինել հիմք՝ հուսալի հենարան: Եվ ի տարբերություն 1800-1830-ական թվականներին եղած դատապարտող հալածական օրենքների ու որոշումների, ի պաշտպանություն նրանց՝ հրապարակվեցին նորերը: Նախ ստեղծվեց «ռուս վերաբնակիչների տեղավորման» հանձնաժողով, որի գլխավոր խնդիրը պետք է լիներ Անդրկովկասում վերաբնակվող ռուսների կարիքները հոգալը՝ հատկացնել բնակելի հարմարավետ տարածքներ, վարելահողեր և այլն¹³, և այս գործընթացը շարունակվեց XIX դ. ողջ ընթացքում: XIX դ. վերջում Ելիզավետպոլի ռուս բնակչության թիվը մոտ 12.000 էր, այն ավելին կլինեք, եթե նրանցից մոտ 1330 մարդ չգաղթեր Ամերիկա (Կանադա):

Ռուսներով բնակեցման գործընթացը շարունակվում էր նաև XX դարի սկզբին, 1905թ. վերականգնված Կովկասի փոխարաքայությանն ուղղված պաշտոնական գրություններից մեկում հատուկ նշված էր, որ «փոխարքայի քաղաքականության առաջնակարգ խնդիրը եղել է և մնում է երկրամասը ռուսներով բնակեցնելու չընդհատվող գործընթացը»¹⁴:

1818-1820 թթ. այստեղ բնակություն հաստատեցին նաև աղանդավոր (յուդեական) գերմանացիները: Ռուսական կառավարության համաձայնությամբ և հովանավորությամբ, կազմակերպվեց նրանց արտագաղթը դեպի ռուսական սահմաններ:

Գանձակի և Շամխորի բնակավայրերում հաստատվեց 455 գերմանացի գերդաստան, ուր հիմնվեցին Անեննֆելդ և Ելենենդորֆ գաղութները: Չնայած կրած դժվարություններին, նրանք կարողացան հաղթահարել բոլոր խոչընդոտները և շնորհիվ իրենց աշխատասիրության և քաղաքակրթության, ժամանակի ընթացքում «ծառաների վիճակից վերծվեցին հարուստ մեծատնտեսների...»¹⁵: 1897թ. մարդահամարի տվյալներով նրանց թիվը կազմում էր 3322 մարդ: Գերմանացիների վերաբնակեցման հարցում ռուսական կառավարությունը ակտիվ դեր կատարեց, որը նպաստակ էր հետապնդում տեղում տնտեսական զարգացման, նրանց կենցաղավարության

բարերար ազդեցության և այլ առումներով: Սակայն այդ ձգտումները չիրականացան, քանի որ գերմանացի վերաբնակիչներն ապրում էին ներքին, շրջապատից կտրված՝ մեկուսի կյանքով: Բնիկներին վերաբերվում էին արհամարհանքով, որպես ստորին, սև աշխատանքներ կատարող վարձկանների...

Չրեա ազգաբնակչությամբ առանձնանում էր Նուխի գավառի Վարդաշեն գյուղաքաղաքը, «ուր 200 տարի առաջ հաստատվել էր հրեական 60 ընտանիք: Նրանք այժմ այստեղ իրենց թվաքանակով գերազանցում են մյուս ազգերին. խոսում են պարսկերեն, նրանց թաղամասը խիտ է բնակեցված (կես քառ. մղոնի վրա՝ 304 ծուխ)»¹⁶: հետագայում այդ թաղամասը վերածվեց առանձին գյուղի, որը կոչվեց Ջիուլյար՝ Վարդաշենի հարևանությամբ: Նրանց թիվը Նուխի գավառում, 1885-86 թթ. տվյալներով, կազմում էր 240 ծուխ, 1203 արական և 1079 իգական սեռերի՝ թվով 2282 մարդ, որը կազմում էր գավառի բնակչության 3%-ը¹⁷: 1897թ. մարդահամարի տվյալներով՝ 2031 մարդ, որից 175-ը՝ քաղաքաբնակ: Գնալով նրանց թիվը պակասում էր:

Այսպիսով Գանձակ-Ելիզավետպոլի մահանգի քաղաքագր բնակչության հիշյալ կազմը պահպանվեց XIXդ. ամբողջ ընթացքում: Պաշտոնական վիճակագրության տվյալները վկայում են, որ ներգաղթի (հատկապես հայերի) և բնական աճի շնորհիվ մեծանում էր բնակչության ընդհանուր թվաքանակը: Որպես օրինակ վերցնենք 1873 և 1886 թվերի ընտանեկան ցուցակների տվյալները¹⁸ և համադրենք:

1873թ.			1886թ.	
Գավառները՝ քաղաքների հետ միասին	ծխերի քանակը	բնակչության (երկսեռ) թիվը	ծխերի քանակը	բնակչության (երկսեռ) թիվը

¹⁶ Сборник материалов описание местностей и племен кавказе, вып. XVIII, отя. III, ст 111 ("Евреи в селе Вардашен").

¹⁷ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян закавказского края, т. VI, ч. II, с. 18.

¹⁸ Свод статических данных извлеченных из по семейных списков населения Кавказа, Тифлис, 1888, с. I.

¹³ Долженко И., Хозяйственный и общественный быт русских крестьян Восточной Армении, Ереван, 1985, с. 13-14.

¹⁴ "Обзор переселенческого дела на Кавказе", СПб, 1913, с. 2-6.

¹⁵ Ազգագրական հանդես, գ. 2, Թիֆլիս, 1900, էջ 232-233:

1. Ելիզավետպոլի...	14.476	100.050	20.540	122.888
2. Արեշի...	6.763	37.657	9.619	51.845
3. Ջեբրաիլի...	6.742	41.032	8.663	46.402
4. Ջևանշիրի...	8.025	48.233	9.694	54.950
5. Չանգեզուրի...	15.191	87.948	19.447	123.997
6. Ղազախի...	9.933	74.852	11.524	84.888
7. Նուխի...	16.577	94.375	21.637	117.013
8. Շուշի...	15.839	102.703	22.715	126.268
Ընդամենը	93.546	587.450	123.839	728.251

Ստացվում է, որ 1886թ. 1873 թվի համեմատությամբ (13 տարվա ընթացքում) ծխերի թիվը աճել էր 32,3%-ով, իսկ բնակչության թիվը՝ 23,9, մոտ 24%-ը:

ԹԻՖԼԻՍԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ XIX Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՄԻՆ

Վրացական թագավորության անկումից և 1801թ. ռուսական տիրապետություն հաստատվելուց հետո, կազմավորվեց Վրացական նահանգը: Նահանգի կազմի մեջ էին մտնում Վրաստանը (Քարթլի և Կախեթիա) և այսպես կոչված «թաթարական դիստանցիաները»¹: Վրաստանն իր հերթին բաժանվում էր հետևյալ վարչական միավորների. Վերին Քարթլիի (Ղուլեթ կենտրոնով), Միջին Քարթլիի (Գորի), Ներքին Քարթլիի (Թիֆլիս), Սոմխեթիայի (Լոռի), իսկ «թաթարականը»՝ Բորչալուի, Ղազախի և Շամշադինի²:

Հայկական Լոռին ու Տավուշը, որոնք այդ շրջանում գտնվում էին Վրաստանի կազմում, մտան Ռուսաստանի տիրապետության տակ: 1803թ. Ռուսաստանը գրավեց Գյանջան (Գանձակ), իսկ 1813թ.՝ Շաքիի, Շիրվանի, Ղարաբաղի, Բաքվի և այլ խանությունները: 1828թ. Ռուսաստանը գրավեց նաև Երևանի և Նախիջևանի խանությունները, իսկ 1829թ.՝ Ախալցխայի փաշայության մի մասը:

Ցարական Ռուսաստանը գրավյալ տարածքներում, ռազմական և տնտեսական հետագա զործունեություն ծավալելու նպատակով կատարում էր հետազոտական և հետախուզական աշխատանքներ, որոնք միտված էին ստեղծելու նոր վարչակարգ:

Հարավային Կովկասի նվաճված տարածքների կառավարումը դյուրին դարձնելու համար 1840թ. իրականացվում են վարչատարածքային նոր փոփոխություններ: Երկրամասը բաժանվում է երկու մասի՝ Վրացա-Իմերեթյան նահանգի և Կասպիական մարզի: Սուրբինը կազմած էր 11 գավառից, դրանք էին՝ Թիֆլիսի, Գորիի, Թելավիի, Քութայիսիի (Իմերեթիա), Ալեքսանդրապոլի, Ախալցխայի, Երևանի, Ելիզավետպոլի, Նախիջևանի, Գուրիայի և Բելոկանի (Չաքաթալա) օկրուգի: Կասպիական մարզը բաղկացած էր յոթ գավառից՝ Բաքվի, Շամախիի, Ղուբայի, Դերբենտի, Լենքորանի, Նուխիի և Շուշիի³:

Հետագայում, կառավարումը հեշտացնելու, տնտեսության արդյունավետությունը բարձրացնելու և այլ նպատակներով, վարչական

¹ Նման անվանում ունեին այն պատճառով, որ դեռևս վրացական թագավորների ժամանակ այս շրջանները կառավարվում էին թաթարական ցեղապետների կողմից:

² Шахатунян А., Административный передел Закавказского края, Тифлис, 1918, с. 84; И.Ф.Штукенберг, Статистические труды, т.2, СПб, 1860, с. 3-6.

³ Шахатунян А., նշվ. աշխ., էջ 85-86:

փոփոխությունները շարունակական բնույթ էին կրում: 1844թ. նոյեմբերին Հարավային Կովկասում (Թիֆլիս) ստեղծեց Ռուսական կայսրության փոխարքայություն՝ իշխան Մ.Ս.Վորոնցովի գլխավորությամբ:

Փոխարքան մեծ լիազորություններ ուներ, նրա ծրագրերի մեջ էին մտնում նաև վարչական փոփոխությունները, ելնելով ազգային բազմազան կազմ ունեցող ու զարգացման ամենատարբեր մակարդակների վրա գտնվող ժողովուրդների առանձնահատկություններից²: Սակայն, ինչպես ցույց է տալիս XIXդ. վարչատարածքային բաժանումների պատմությունը, Ռուսաստանի կառավարությունն ամեն ինչ անում էր մասնատելու մենեթիկ կազմ ունեցող վարչամիավորները, հատկապես՝ հայերով բնակեցվածները, այսպես, 1828թ. ստեղծված Հայկական մարզը 1840թ. ապրիլի 10-ին օրենքով լուծարվեց ու բաժանվեց երեք մասի՝ Երևանի, Նախիջևանի և Ալեքսանդրապոլի գավառների: 1873թ. նույն բախտին արժանացավ Շուշիի գավառը, որը բաժանվեց Ջեվանշիրի, Շուշիի, Ջանգեզուրի և Ջերբախի գավառների:

1846թ. դեկտեմբերի 14-ին Հարավային Կովկասի տարածքը նոր վարչական բաժանումն է ենթարկվում, կազմավորվում է չորս նահանգ՝ Թիֆլիսի, Քութայիսի, Շամախու և Դերբենտի:

Թիֆլիսի նահանգի մեջ էին մտնում հայաշատ Ալեքսանդրապոլի, Երևանի, Նախիջևանի, Թիֆլիսի և Ելիզավետպոլի գավառները:

Քութայիսի նահանգում առանձնանում էին Քութայիսի, Շորապլանի, Ռուչինի, Օզուրգետի և Ախալցխայի գավառները: Շամախու նահանգի մեջ մտան Բաքվի, Լենքորանի և հայաշատ Շամախու ու Շուշիի գավառները: Դերբենտի նահանգը կազմավորվեց Դերբենտի ու Ղուբայի գավառներից³:

Վարչական վերախմբավորումների հիմքում դրված էին, ոչ թե երկրամասում ապրող բնակչության եթիկ առանձնահատկություններն ու զարգացման աստիճանը, այլև հնարավորինս հեշտ հպատակեցնելն ու իշխելը: Այդ նպատակով վարչական միավորները կազմավորվում էին այնպես, որ եթիկ կազմը միատարր չլիներ: Չնայած դրան, ցարական կառավարության 1849թ. հունիսի 9-ի որոշմամբ, ստեղծվեց վարչական նոր միավոր՝ Երևանի նահանգը, որը փաստորեն իր մեջ ամփոփեց Արևելյան Հայաստանի զգալի մասը:

Նահանգը կազմավորվեց Թիֆլիսի և Շամախու տարածքներից: Երևանի և Նախիջևանի գավառները մտան ամբողջությամբ, Ալեքսանդրապոլի գավառի Ախալքալաքի գավառամասը մնաց Թիֆլիսի նահանգի մեջ: Երևանի նահանգի մեջ մտան նաև Շորապլաք, Փամբակը, ինչպես նաև Բորչալուի գավառի Լոռու գավառամասը:

Շամախու նահանգից Երևանին անցավ Շուշիի գավառի արևմտյան հատվածը՝ Ջանգեզուրը: Այսպիսով, Երևանի նահանգի մեջ մտան Ալեքսանդրապոլի, Երևանի, Նոր Բայազետի, Նախիջևանի և Օրդուբադի գավառները⁴:

1859թ. Դերբենտի նահանգի հյուսիսային հատվածից կազմավորվեց Դաղստանի մարզը, իսկ Ղուբայի գավառը միացվեց Շամախու նահանգին: Մեկ տարի անց, նոր վարչական փոփոխությունների արդյունքում Հարավային Կովկասը բաժանվեց հինգ նահանգների՝ Քութայիսի, Թիֆլիսի, Երևանի, Բաքվի (Շամախու փոխարեն) և Դաղստանի մարզի: 1862թ. Ալեքսանդրապոլի գավառից առանձնացվեց Լոռին ու կցվեց Թիֆլիսի գավառին, դրանով իսկ խախտելով եթիկ կազմի հարաբերակցությունը: 1868թ. Հարավային Կովկասը ենթարկվեց վարչական նոր փոփոխության, Բաքվի, Երևանի և Թիֆլիսի նահանգների տարածքների առանձին հատցածներից ձևավորվեց Ելիզավետպոլի նահանգը: Այսպիսով, երկրամասը բաժանվեց վեց վարչական խոշոր միավորի՝ Քութայիսի, Թիֆլիսի, Երևանի, Ելիզավետպոլի, Բաքվի նահանգների և Դաղստանի մարզի⁵: Վարչական ձևափոխություններ էին կատարվում նաև նահանգների ներսում, մասնավորապես, 1873թ. Ախալցխայի գավառի մի մասից կազմավորվեց Ախալքալաքի գավառը, իսկ 1880թ.՝ Թիֆլիսի գավառից առանձնացվեց նրա հարավ-արևմտյան հատվածը ու ստեղծվեց Բորչալուի գավառը: Վարչական մանր ու մեծ փոփոխությունները շարունակվեցին մինչև դարավերջ, որոնք այդպես էլ բարենպաստ պայմաններ չապահովեցին Հարավային Կովկասի բազմազգ բնակչության կայուն զարգացման ու կոնսոլիդացման գործընթացների համար, քանի որ հաշվի չէին առնվում ազգային ու մշակութային առանձնահատկությունները:

1880-ականներին Թիֆլիսի նահանգը բաղկացած էր ինը գավառից, դրանք էին. Թիֆլիսի, որի կենտրոնը Թիֆլիս քաղաքն էր, Ախալքալաքի (Ախալքալաք), Ախալցխայի (Ախալցխա), Բորչալուի (Շուլավեր), Գորիի (Գորի), Դուշեթի (Դուշեթ), Սղնախի (Սղնախ), Թելավի (Թելավ), Թիոնեթի (Թիոնեթ)⁶: Մինչև XIXդ. վերջը վարչական միավորների թիվը ավելացավ ևս մեկով՝ Ջաբաթալայի օկրուգ՝ Ջաբաթալա կենտրոնով:

Վարչատարածքային փոփոխությունները հիմնականում ավարտվեցին XIXդ. վերջերին, սակայն Հարավային Կովկասի

⁴ Шахатунян А., ցվ. աշխ., էջ 90-91, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. V, Երևան, 1974, էջ 210, Документы и материалы по истории армянского народа, Ер., 1993, с. 9-10.

⁵ Шахатунян А., ցվ. աշխ., էջ 93:

⁶ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886г. (ССДНЗКНПС- 1886), Тифлис, 1893, с. 177.

² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. V, Երևան, 1974, էջ 210:

³ Шахатунян А., ցվ. աշխ., էջ 89:

բնակչության, մասնավորապես, հայերի տեղաշարժերը շարունակվում էին նոր թափ առնել:

Հայտնի է, որ հայերը Վրաստանի տարածքում ապրում են հնագույն ժամանակներից: Հետագա քաղաքական անկայուն իրավիճակով պայմանավորված, նրանց թիվը հաճախակի փոփոխության էր ենթարկվում, մասնավորապես, ակտիվ տեղաշարժերի արդյունքում: Հայկական պետականության անկումից հետո, հայ բնակչության մի մասը գաղթեց ու հանգրվանեց Վրաստանում: Նրանք հաստատվեցին Քարթլիում, Գորիում, այլ գավառներում և հատկապես՝ Թիֆլիս քաղաքում:

Նկատի ունենալով 1804թ. գեներալ Ցիցիանովի զորքերի հետ Արարատյան դաշտից հեռացած հայերին, և XVIIIդ. վերջերին - XIXդ. սկզբներին Ղարաբաղի հայ բնակչության ներգաղթը, կարծիք է ստեղծվել, թե հայերը Վրաստանի տարածքում հաստատվել են XIXդ. սկզբներին: Վիճակագրական տվյալներն ու անաչառ ուսումնասիրությունները հակառակն են ապացուցում: Այսպես՝ «Братская помощь пострадавшим в Турции армянам» աշխատության մեջ կարդում ենք. «Միայն պատմությանը անտեղյակ մարդիկ կարող են հաստատել, որ հայերի թիվը Թիֆլիսում ու նահանգում ավելացել է վերջին ժամանակներում (նկատի է առնվում XIXդ. սկզբները - Հ.Ս.), ընդհակառակը, հայերի տեսակարար կշիռը Թիֆլիսում այժմ ավելի փոքր է, քան Վրաստանը Ռուսաստանին միավորվելուց առաջ»⁷: Ասվածը հաստատելու համար, նույն տեղում նշվում է, որ վրացիները հիմնականում հողատերեր ու գյուղացիներ էին, իսկ առևտուրն ու արհեստները գերազանցապես գտնվում էր հայերի ձեռքին, բնականաբար նրանց թիվը շատ էր Վրաստանի քաղաքներում: Այս առումով, կարևոր աղբյուր կարող են համոզիսանալ մեզ հասած վիճակագրական տվյալները, որոնք այս կամ այն չափով վերաբերում են Թիֆլիսի նահանգի բնակչությանը:

Ինչպես Հարավային Կովկասում, այնպես էլ Թիֆլիսի նահանգում մինչև XIXդ. 70-ականների կեսերը բնակչության հավաստի ու ամբողջական հաշվառումներ չեն կատարվել, բացառությամբ տեղական նշանակություն ունեցողները, որոնք իրականացվում էին ոչ պարբերաբար: Այս առումով, շատ արժեքավոր ու բազմաբնույթ նյութեր է պարունակում «Կովկասյան օրացույց» բազմահատոր ժողովածուն, որի յուրաքանչյուր հատորում առանձին բաժիններ են հատկացված Կովկասի բնակչության ժողովրդագրության այս կամ այն խնդիրներին: XIXդ. կեսերից ցարական կառավարությունը Հարավային Կովկասի տարածքում իրականացրեց բնակչության ծավալուն հաշվառումներ: Առանձնապես եզակի ու արժեքավոր էին 1873թ. «Կամերալ ցուցակ-

ները», 1886թ. «Ընտանեկան ցուցակները» և հատկապես 1897թ. համառուսաստանյան առաջին մարդահամարի արդյունքները: Ըստ «Կովկասյան օրացույցի»⁸, 1855թ. Թիֆլիսի նահանգում ապրում էր. Թիֆլիսի գավառ՝ 6918 ծուխ հայ ընտանիք, որից 63%-ը քաղաքային, Սոնախի՝ 3650, 22%, Թելավի՝ 991, 62%, Գորիի՝ 1130, 34%, Ելիզավետպոլի՝ 3587, 26.6%, մնացած երեք օկրուգներում (Տուշին-Փշավ-Խևսուրի, Օսեթիայի և Լեռնային) միասին 37 ծուխ: Ընդամենը Փշավ-Խևսուրի, Օսեթիայի և Լեռնային) միասին 37 ծուխ, որը քանակով ամբողջ նահանգում կար 16313 հայկական ծուխ, որը քանակով ամբողջ երկրորդն էր վրացիներից հետո (36%) և կազմում էր նահանգի ամբողջ ծխերի շուրջ 26%-ը, ընդ որում, քաղաքային էր 43.6%-ը: Քաղաքային բնակչության մեջ տեսակարար մեծ կշիռ ունեին հայերը, ամբողջ նահանգի քաղաքային ծխերի գրեթե կեսը հայկական էր (7110 ծուխ), իսկ նահանգի քաղաքային միջին գրեթե գերակշռող էին, այսպես, Սոնախում առանձին քաղաքներում նրանք գերակշռող էին, այսպես, Սոնախում՝ 95.3%, Թելավում՝ 87.7%, Թիֆլիսի և Դուշեթի գավառներում՝ 67%, Գորիում՝ 58%, Ելիզավետպոլում՝ 48.2%: Այն փաստը, որ նահանգի քաղաքները հայաշատ էին, ցույց են տալիս վիճակագրական տվյալները՝ քաղաքային հայ բնակչությունը կազմում էր 56.4%, գյուղականը՝ 43.6%: Քաղաքային հայ բնակչությունը կազմում էր 56.4%, գյուղականը՝ 43.6%: Նահանգի քաղաքների մեջ իր առանձնահատուկ տեղն ուներ հինավուրց Թիֆլիսը, որը ոչ միայն նահանգի, այլև ամբողջ Հարավային Կովկասի վարչական, քաղաքական ու մշակութային կենտրոնն էր:

Ինչպես հաղորդում են ճանապարհորդները դեռևս XVIIIդ. սկզբներին Թիֆլիսում ապրում էր շուրջ 20000 բնակիչ, որից 14500-ը՝ հայեր (500-ը կաթոլիկ), 3000-ը՝ մահմեդականներ, 2000-ը՝ վրացիներ և 500-ը՝ այլ ազգեր⁹: Նույն պատկերն ենք տեսնում նաև մեկ դար անց, 18-ը¹⁰: Մեկ այլ աղբյուրի համաձայն, 1817թ. քաղաքի բնակչության 75.6% հայեր էին, 18.9%-ը՝ վրացիներ, 5.5%-ը՝ այլք¹¹:

Հետաքրքիր տվյալներ է հայտնում ռուս ճանապարհորդ Ս.Վադիկինը, ըստ նրա 1821թ. Թիֆլիսում կար 2951 հայկական, 417 վրացական և ռուսական ծուխ, Գորիում՝ 331 և 121, Անանուրում՝ 123 և 24, Թելավում՝ 236 և 74, Սոնախում՝ 377 և 12, այսինքն, Վրաստանի քաղաքները դեռևս մնում էին հայաշատ, ընդամենը՝ 4018 հայկական և 648 վրացական ու ռուսական ծխեր¹²:

⁸ Кавказский календарь (КК) на 1856г., Тифлис, 1855, с. 113-114; Д.И. Исмаил-Заде, Население городов Закавказского края в XIX — начале XXв., М., 1991, с. 82-83.

⁹ Д.И. Исмаил-Заде, նշվ. աշխ., էջ 70-71:

¹⁰ ССДНЗКИПС- 1886, Тифлис, 1893, с. 3.

¹¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г. (ПВПНИР-1897), Тифлисская губерния, СПб, 1905, с. 74.

¹² КК на 1865г., Тифлис, 1864, отд. III, с. 47.

⁷ Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, М., 1898, с. 553.

Հետևելով Թիֆլիսի բնակչության ազգային կազմի շարժմանը, պարզվում է, որ XIX դ. ընթացքում հայերի տեսակարար կշիռը գնալով նվազում է, այսպես, XIX դ. 30-ականներին հայերը կազմում էին քաղաքի բնակչության շուրջ 65%-ը, իսկ դարի կեսերին՝ մոտ 54%¹³: 1886թ., պաշտոնական վիճակագրության համաձայն, Թիֆլիսում ապրում էր 37.4 հազար հայ, որը կազմում էր քաղաքի բնակչության 47.7%-ը¹⁴, իսկ համառոտապատմության առաջին մարդահամարի արդյունքում՝ 50.4 հազար հայ կամ 31.6%-ը¹⁵:

Թիֆլիսի բնակչության թվի համեմատաբար փոքր աճը (շուրջ 2 անգամ) XIX դ. առաջին կեսին, նույնիսկ հաշվի առնելով զանգվածային ներգաղթը Հարավային Կովկասի ամենատարբեր մասերից, պայմանավորված էր համաճարակային հիվանդություններով, որոնք հաջորդում էին իրար (1802, 1811, 1830, 1847թթ.): Համաճարակները հազարավոր մարդկանց կյանք խլեցին, մեծացան արտագաղթի չափերը: Այս ընթացքում մեծ թվով հայեր, վրացիներ և այլերին խմբեր եկան ու հաստատվեցին Թիֆլիսում: Խայտաբեղեա ազգային կազմ ունեցող քաղաքում թվային գերակշռություն ունեին հայերը, վրացիները և ռուսները, այլերին խմբերը կազմել են բնակչության 5-6%-ը: XIX դ. կեսերից բնակչության աճման գործում համեմատաբար հաստատուն մի ժամանակաշրջան է սկսվում, իհարկե չեն դադարում տեղաշարժերը, սակայն դրանք մասամբ կրում էին սեզոնային բնույթ: Ասվածը փորձենք հաստատել վիճակագրական տվյալներով, ըստ որի 1864թ. հաշվառման արդյունքում ամռանը Թիֆլիսի բնակչության թիվը 11 հազարով ավելի էր (71 հազար մարդ), քան ձմռանը, ընդ որում, հայերի թիվն ավելացել էր 3.5, իսկ այլերին խմբերինը միասին վերցրած՝ 7.8 հազարով, սակայն, վրացիների ու ռուսների թիվն այդ ընթացքում փոքր ինչ նվազել էր¹⁶: Բնակչության թվի ավելացումը կապված էր հիմնականում աշխատանք փնտրողների ներհոսքի, իսկ վրացիների քանակի նվազումը՝ դեպի հանգստյան գոտիներ կատարված արտահոսքի հետ:

Կարևորելով Թիֆլիս քաղաքում հայ բնակչության շարժմանը առանձնահատկություններն ու տեղաշարժերի բնույթը, շարունակենք ավելի հանգամանորեն ներկայացնել նահանգի հայ բնակչության թվի փոփոխություններն ու դրանց պատճառները: Ըստ «Կովկասյան օրացույցի», XIX դ. 60-ականների սկզբին Թիֆլիսի նահանգում ապրում էր 97.5 հազար հայ, որը կազմում էր ամբողջ բնակչության գրեթե 17%-

ը¹⁷, իսկ 1865թ.՝ հայ բնակչության թիվն անցնում էր 113 հազարից, կամ 20%-ը¹⁸: Նահանգի քաղաքային բնակչության 40%-ը հայեր էին, իսկ գյուղականի՝ ընդամենը 13%-ը: Նրանց թիվը մեծ էր Թիֆլիս, Ելիզավետպոլ, Սոմախ քաղաքներում:

1855թ. տվյալների հետ համեմատելիս, տեսնում ենք, որ փաստորեն, ըստ աղբյուրի, տաս տարի անց հայ բնակչության աճ չի արձանագրվել, այս հանգամանքը պետք է բացատրել նրանով, որ նոր հաշվառումների բացակայության պայմաններում, հաճախ օգտագործվում էին հին կամ նախկին տվյալները: XIX դ. 70-ականները, ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ Հարավային Կովկասում, բնութագրվում էր որպես համակարգային փոփոխությունների շրջան՝ պայմանավորված կապիտալիստական հարաբերությունների աշխուժացման հետ, որը խթանում էր նաև բնակչության տեղաշարժերի բուռն վերելքին: Բնակչության զանգվածային տեղաշարժերն ուղղված էին արդյունաբերական համեմատաբար խոշոր կենտրոններ, որոնք արդեն ձևավորվել կամ ձևավորման ընթացքի մեջ էին: Անցումային այս պայմաններում իշխանությունները ձեռնարկեցին բնակչության հաշվառումներ, պարզելու աշխատուժի թիվը, մասնագիտական որակները, սեռատարիքային կազմը և, իհարկե, հարկատուների քանակը:

1873-1875թթ. «Կամերալ ցուցակներում»¹⁹ և հետագայում հրատարակված մի շարք աշխատանքներում²⁰ նահանգի բնակչության թվի վերաբերյալ ներկայացված տվյալները գրեթե կրկնվում են: Ըստ այդ հաշվառումների, XIX դ. 70-ականների կեսերին Թիֆլիսի նահանգում ապրում էր ավելի քան 660.8 հազար մարդ, հայերի թիվն անցնում էր 162 հազարից (գրեթե 55%-ը տղամարդիկ էին): Հայերը կազմում էին նահանգի ամբողջ բնակչության 24.5, իսկ վրացիները՝ 47.3%-ը:

Հայերը բաշխված էին հետևյալ կերպ. Թի ֆլիսի գավառ՝ 75.1 հազար, որը կազմում էր գավառի ամբողջ բնակչության 34.3%-ը, Սոմախի գավառ՝ 9.4 հազար կամ 11.6%, Թելավիի՝ 7.9 կամ 15.1%, Թիոնթիի՝ 0.3, 0.9%, Գորիի՝ 14.2, 11.4%, Դուլեթիի՝ 3.6, 6.4%, Ախալցխայի՝ 15.4, 35.5% և Ախալքալսի գավառ՝ 36.1 հազար կամ 72.5%: Նշենք, որ նահանգի հայերի 5.5%-ը կաթոլիկներ էին: Թի ֆլիսում ապրում էր քաղաքային ամբողջ հայ բնակչության շուրջ 57, իսկ Ախալցխայում՝ 16.3%-ը: Ընդհանուր առմամբ, քաղաքաբնակ էր

¹³ Полиевктов М. и Натадзе Г., Старый Тифлис в известиях современников, Тифлис, 1929, с. 30.

¹⁴ Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, М., 1898, с. 553.

¹⁵ Анчабадзе Ю.Д., Волкова Н.Г., Старый Тбилиси, М., 1990, с. 29.

¹⁶ Владыкин М., Путеводитель и собеседник в путешествии по Кавказу, ч. 1-2, М., 1885, с. 330.

¹⁷ КК на 1865г., Тифлис, 1864, отд. III, с. 134.

¹⁸ КК на 1865г., Тифлис, 1864, отд. III, с. 122-123.

¹⁹ Свод материалов по изучении экономического быта государственных крестьян Закавказского края, том II, Тифлис, 1887, с. 150-155; Статистический временник Российской Империи, ЦСК МВД, Серия II, вып. 10, СПб, 1875, с.82.

²⁰ С.Эсадзе, Историческая записка об управлении Кавказом, том II, Тифлис, 1907, с.308; КК на 1878г., Тифлис, 1877, отд. III, с.325; КК на 1881г., Тифлис, 1880, отд. II, с.24.

հայերի 40.4%-ը: Թիֆլիսի նահանգն ուներ 40.4 հազար քառ.կմ տարածք, ուր բնակչության խտությունը մեծ չէր, ընդամենը՝ 16.4 մարդ քառ.կմ-ում, համեմատելու համար նշենք, որ այդ ցուցանիշը Երևանի նահանգում հասնում էր 20-ի:

Արդեն 1880-ականների սկզբներին կատարված հաշվառումները ցույց տվեցին, որ նահանգի բնակչության թիվը նախորդ ժամանակաշրջանի համեմատ աճել է ավելի քան 56 000-ով կամ 8.5%-ով, անցնելով 700 հազարի սահմանը²¹, ինչպես ամբողջ բնակչության, այնպես էլ հայերի քանակն ավելացել էր բնական շարժի հաշվին, այսպես, նահանգում 1881թ. ծնվել էր 25243 երեխա և նույն տարում մահացել էր 12848 մարդ, բնական աճը կազմել էր 12395 մարդ, կամ 1.7%:

1886թ. սկզբներին Կովկասում անցկացվեց բնակչության հաշվառում, որը հայտնի է «Ընտանեկան ցուցակներ» անվամբ: Պրա նպատակն էր ճշգրիտ տվյալներ ունենալ բնակչության ընդհանուր թվի, զինապարտների և հարկատուների վերաբերյալ: Ցուցակները պետք է հաստատվեին Կովկասի քաղաքացիական մասի պետի կողմից՝ համաձայնեցնելով ներքին գործերի և ֆինանսների նախարարությունների հետ: Հաշվառման էին ենթարկվելու և հարկատու, և ոչ հարկատու խավերը՝ բացառությամբ ռուսական վերնախավի:²² Հարավային Կովկասի բնակչության հաշվառումը սկսվեցին 1886թ. մայիսին և ավարտվեց տարեվերջին:

«Ընտանեկան ցուցակների» մեջ ընդգրկվեցին հետևյալ ցուցանիշները. ծխերի թիվը, տղամարդկանց ու կանանց քանակը, բնակչության էթնիկ կազմը, դավանանքը, սոցիալական և սեռատարիքային կազմը, լեզուն, կրթությունը, զբաղմունքը և այլն: Հավաքված նյութերը մինչև 1890թ. մաս-մաս հրատարակվում էին տարբեր ժողովածուներում, 1891թ. ամբողջ նյութը հրատարակվեց մեկ գրքով:²³

Ըստ այդ հաշվառման, Թիֆլիսի նահանգում ապրում էր 808.1 հազար մարդ (440.7 հազար տղամարդ, 367.4 հազար կին), այդ թվում հայեր՝ 193.5 հազար կամ բնակչության 24%-ը, վրացիներ՝ 387.4 հազար կամ 48%-ը:²⁴

Ստորև ներկայացնում ենք հայ բնակչության տեղաբաշխվածությունը նահանգի քաղաքներում ու գավառներում.

²¹ КК на 1884г., Тифлис, 1883, отд III, с. 283-285.

²² ССДНЗКИПС — 1886, Тифлис, 1893, с.IV.

²³ Նույն տեղում, էջ.V:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 177, 181, 191:

Աղյուսակ 1. Թիֆլիսի նահանգի հայ բնակչության թիվն ըստ գավառների և քաղաքների 1886թ.

N	Վարչական միավոր, քաղաք	Տուն	Տղա մարդ	Կին	Ընդամենը	Հայ բնակչության տեսակարար կշիռը(%)
1.	Թիֆլիսի գավառ	2044	6746	5198	11944	48
	Թիֆլիս ²⁵	-	20510	16910	37420	18
	Ընդամենը	2044	27256	22108	49364	34
2.	Ախալքալաքի գվ.	4664	22236	20065	42301	71
	Բ.	-	2162	1921	4083	94.8
	Ախալքալաք	4664	24398	21986	46384	72.8
3.	Ախալցխայի գվ.	465	2334	2991	4625	10.8
	Բ.	-	5441	4976	10417	64.7
	Ախալցխա	465	7775	7267	15042	25.6
4.	Բորչալուի գվ.	4218	20673	17159	37832	37.2
5.	Գորիի գավառ	2860	8234	6913	15147	8.7
	Բ.	-	1720	1174	2894	40.1
	Գորի	2860	9954	8037	17991	10
6.	Դուլեթի գավառ	539	1545	1329	2874	4.2
	Բ.	-	683	475	1158	58
	Դուլեթ	539	2228	1804	4032	5.7
7.	Սղնախի գավառ	796	2319	1894	4213	5.4
	Բ.	-	3412	2442	5854	55.2
	Սղնախ	796	5731	4336	10067	11.3
8.	Թելավի գավառ	792	1938	1491	3429	6.4
	Բ.	-	4472	4710	9182	81.9
	Թելավ	792	6410	6201	12611	19.4

²⁵ Քաղաքային բնակավայրերի տների թիվը չի նշված:

9.	Թիֆլիսի գավառ	66	105	132	237	0.7
Ընդամենը նահանգում		16444	104530	89030	193560	24

Ինչպես երևում է աղյուսակից, նահանգի հայ բնակչության հիմնական մասը ապրում էր գյուղական բնակավայրերում՝ 63.4%: Հայաշատ քաղաքներում կենտրոնացված էր քաղաքային ամբողջ բնակչության ավելի քան 47%-ը: Թիֆլիսի և Ախալքալակի գյուղական ու քաղաքային բնակչությունը միասին կազմել են նահանգի ամբողջ բնակչության 49.5%-ը: «Ընտանեկան ցուցակների» արդյունքները ցույց են տալիս, որ նահանգի տարածքում ապրում էին մաև 16.2 հազար հայ-կաթոլիկներ: Ըստ դավանանքի, պատկերը հետևյալն էր, քրիստոնյաները կազմել են բնակչության 88%-ից ավելին, ուղղափառներ էին բնակչության 61.3%-ը, հայ-առաքելականներ՝ 22%-ը, մահմեդականներ՝ 10.8%-ը:²⁶ Հայ հոգևորականների թիվը նահանգում հասնում էր 3.5 հազարի: Վերջին երկու հաշվառումների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ նահանգի բնակչությունն աճել է 201.4 հազար մարդով կամ 33.2%-ով, տարեկան միջին աճը կազմել է շուրջ 20 հազար մարդ:

Ըստ հաշվարկների պարզվեց, որ հայ բնակչությունն ավելացել է 31.4 հազարով կամ 1.2 անգամ, տարեկան միջինը՝ 2850 մարդ: «Ընտանեկան ցուցակների» համաձայն գյուղական հայ ընտանիքի միջին կազմի բարձր ցուցանիշներով առանձնանում էին Ախալքալակի, Ախալցխայի և Բորչալուի գավառները (8.9-ից 9.9 մարդ): Նահանգի միջին ցուցանիշը հավասար էր 7.5 մարդու:

Ցարական կառավարությունը XIXդ. վերջերին նախապատրաստում էր կայսրության տարածքում անցկացնել մարդահամար, որն իր տեսակի մեջ պետք է լիներ եզակի, համաժամանակյա և հնարավորինս մանրամասն ու օբյեկտիվ: Այս աշխատանքներին ակտիվորեն մասնակցում էին Ռուսաստանի գիտության և մշակույթի շատ գործիչներ: Երկար ձգձգումներից հետո այն իրականացվեց 1897թ.: Այս վիճակագրությունն առանձնանում էր նրանով, որ անցկացվեց մեկ օրում, գրանցելով բնակչության թիվը, սեռատարիքային, լեզվական, դավանանքային, դասակարգային կազմը, սակայն, ցավով պետք է նշել, որ ազգային կազմը չէր ընդգրկվել հարցաթերթիկում: 1897թ. համառուսաստանյան առաջին համընդհանուր մարդահամարի արդյունքները արժեքավոր են մաև այսօր և շարունակվում են օգտագործվել գիտական գրականության մեջ:

Անդրադառնալով մարդահամարի արդյունքներին, նշենք, որ Թիֆլիսի նահանգի բնակչության թիվն ըստ այդ մարդահամարի անցել էր 1 միլիոնի սահմանը՝ 1051 հազար մարդ, տղամարդիկ կազմում էին բնակչության զրեթե 55%-ը: Նահանգում հայերի թիվը հասնում էր 196.2 հազարի (105 հազար տղամարդ, 91.1 հազար կին), որը կազմում էր ամբողջ բնակչության 18.6%-ը:

Աղյուսակ 2. Թիֆլիսի նահանգի հայ բնակչության բաշխումն ըստ գավառների ու քաղաքների ըստ 1897թ. մարդահամարի արդյունքների:²⁷

N	Վարչական միավոր	Տղամարդ	Կին	Ընդամենը	Հայ բնակչության տեսակարար կշիռը (%)
1.	Թիֆլիսի գավառայի թվում՝	33080	24853	57933	24.7
	ք. Թիֆլիս	27123	20010	47133	29.5
2.	Ախալքալակի գավառայի թվում՝	26986	25553	52539	72.2
	ք. Ախալքալակ	2104	2032	4136	76.5
3.	Ախալցխայի գավառայի թվում՝	7730	7414	15144	22
	ք. Ախալցխա	4593	4442	9035	59
4.	Բորչալուի գավառայի թվում՝	24986	22437	47423	37
	Շուլավեր	2126	1910	4036	89.5
5.	Գորիի գավառայի թվում՝	4218	3468	7686	40.2
	ք. Գորի	1168	916	2084	20.3
6.	Դուշեթի գավառայի թվում՝	838	842	1680	2.5

²⁶ ССДНЗКИПС — 1886, с. 191-193.

²⁷ ПВПНРИ — 1897, СПб, 1905, сс.VI, XIV, 1-5, 82-105; Б.Ишханян, Народности Кавказа, Петроград, 1916, с. 23-25.

	ք. Դուշեթ	242	227	469	18.4
7.	Սղմախի գավառ այդ թվում՝ ք. Սղմախ	3290	3102	6392	6.2
8.	Թելավի գավառ այդ թվում՝ ք. Թելավ	1179	1357	2536	28.4
		2358	2396	4754	7.1
		1620	1845	3465	24.8
9.	Թիոնեթի գավառ այդ թվում՝ ք. Թիոնեթ	307	231	538	1.5
		41	14	55	4.5
10.	Զաքաթալայի օկրուգ այդ թվում՝ ք. Զաքաթալա	1242	858	2100	2.5
		795	605	1400	46.6
Ընդամենը գավառներում		64044	57796	121840	62
Ընդամենը քաղաքներում		40991	33358	74349	38
Ընդամենը նահանգում		105035	91154	196189	18.6

Աղյուսակից երևում է, որ Թիֆլիսի, Ախալքալակի ու Բորչոլուի գավառներում էր կենտրոնացված ամբողջ նահանգի հայ բնակչության 80.5%-ը, քաղաքային հայ բնակչության մեծ տեսակարար կշիռ ունեին Ախալքալակ, Ախալցխա, Շուլավեր և Զաքաթալա քաղաքները՝ 38%-ը: Նահանգի բնակչության խտությունը 26.8 մարդ էր քառ.կմ-ում: Անցած տաս տարիների ընթացքում, ինչպես երևում է ներկայացված թվերից, հայ բնակչությունն աճել էր ընդամենը 2.6 հազար մարդով,²⁸ նման շատ ցածր ցուցանիշները արդյունք են նախորդ հաշվառումների ցածր որակի, թերությունների ու անճշտությունների: Հայ բնակչության թիվը հաշվարկվել է ելնելով մայրենի լեզուն հայերենը համարողների թվից, որն այնքան էլ հավաստի չի կարելի համարել: Ավելորդ չէ նշել, որ նահանգի դավանանքային կազմն արտացոլող աղյուսակներում հայ առաքելականների ու հայ կաթոլիկների թիվն անցնում էր 230 հազարից, սակայն չի բացառվում, որ հայերի մի մասը կարող էր դավանել այլ կրոնի կամ ընդհակառակը:

Թիֆլիսի նահանգի հայ բնակչության սեռատարիքային կազմի պատկերը հնարավորություն է տալիս բացահայտելու ոչ միայն առկա, այլև սպասվելիք աճի տեմպերը, այդ իսկ պատճառով նպատակահարմար ենք գտնում այն ներկայացնել աղյուսակի տեսքով.

²⁸ ПВПНРИ — 1897, Тифлисская губерния, СПб, 1905, с. 74.

Աղյուսակ 3. Նահանգի սեռատարիքային կազմը 1897թ.
մարդահամարի արդյունքներով²⁹

Տարիքը	Արական	Իգական	Ընդամենը ³⁰	Տեսակարար կշիռը ամբողջ բնակ. մեջ (%)
Մինչև 1 տարեկան	3436	3112	6548	2.8
1 - 9	31039	29247	60286	26.2
10 - 19	27360	22856	50216	21.8
20 - 29	20037	15673	35710	15.5
30 - 39	15762	12958	28720	12.5
40 - 49	10920	8952	19872	8.6
50 - 59	7374	6205	13579	6.0
60 - 69	4971	4559	9530	4.1
70 - 79	1849	1728	3577	1.5
80 - 89	774	971	1745	0.7
90 - 99	158	217	375	0.2
100 - 109	47	91	138	0.1

Նահանգի և, մասնավորապես, հայ բնակչության սեռատարիքային կազմերի համեմատությունից հետևում է, որ տարիքային խմբերի տեսակարար կշիռների միջև եղած տարբերությունները շատ փոքր են:

Ներկայացված աղյուսակի տվյալները խոսում են այն մասին, որ հայ բնակչությունը աճելու մեծ հեռանկարներ է ունեցել, բավական է նշել, որ մինչև 20 տարեկանները կազմել են բնակչության գրեթե 51%-ը, իսկ վերարտադրող տարիքինը (20-49տ.)՝ 36.6%-ը:

Ըստ 1897թ. մարդահամարի, հայ բնակչությունը մեծ դեր է ունեցել նահանգի և հատկապես Թիֆլիսի հասարակական, քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքում:³¹

Վարչական մարմիններում, դատարաններում, ոստիկանությունում՝ ընդգրկված էր 1200 մարդ (3%), հասարակական ծառայության ոլորտում՝ 725, զինվորականներ՝ 1400, կրոնավորներ՝ 1600, կրթության ոլորտում՝ 580, առողջապահական ոլորտում՝ 440, մասնավոր գործունեություն՝ 9100 (4.6%), հողագործներ՝ 108 հազար (55%), արհեստավորներ, այդ թվում՝ դերձակներ՝ 8000 (4.1%), առևտրականներ՝ 4000 (2.1%):

Այսպիսով, Թիֆլիսի նահանգի հայ բնակչության թվի կեսդարյա

²⁹ Աղյուսակը կազմվել է ПВПНРИ — 1897, Тифлисская губерния, էջ 284-285-ի տվյալների հիման վրա:

³⁰ Ընդհանուր թիվը անցնում է 230 հազարից, քանի որ աղյուսակը կազմված է ըստ դավանանքի:

³¹ ПВПНРИ — 1897, Тифлисская губерния, с. 162-163.

փոփոխությունները դիտարկելիս տեսնում ենք, որ XIXդ. 50-70-ականները բնակչության հաշվառման մակարդակի առումով զիջում են 80-90-ականներին: Սրանք պայմանավորված էին ոչ միայն հաշվառումների մեթոդական անճշտություններով, այլև վարչաքաղաքական անհարկի ձևափոխումներով:

Նահանգի հայ բնակչությունը 1865թ. 113 հազարից, 1897թ. հասել էր 196 հազարի, այսինքն ավելացել էր ավելի քան 1.7 անգամ, տարեկան միջինը 2.6 հազարով: Բնակչության ընդհանուր աճի տեմպերի նվազման մասին է խոսում այն փաստը, որ եթե 1865-1875թթ. այն աճել էր 1.4 անգամ, 1875-1886թթ.՝ 1.2 անգամ, ապա 1886-1897թթ.՝ ընդամենը 2.5 հազարով կամ 1.01 անգամ: Մեր կարծիքով բնակչության թվի նման պատկերը արդյունք է 1865, 1875 և 1886թթ. ոչ հավաստի հաշվառումների, որոնք, ըստ էության, չնայած մոտավոր են, սակայն ընդհանուր պատկերացում են տալիս բնակչության ժողովրդագրական ցուցանիշների մասին:

ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ ՏԵՂԱԲԱՇԽՈՒՄԸ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

19-րդ դարի վերջին - 20-րդ դարի սկզբին

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին ասորիների մի հոծ գանգված տեղաբաշխված էր Օսմանյան կայսրության արևելյան շրջաններում՝ Արևմտյան Հայաստանի Վանի վիլայեթի Հաքյարիի սանջակում, ինչպես և Էրզրումի, Դիարբեքի, Բիթլիսի, Խարբեռլի, Սեբաստիայի նահանգներում: Այստեղ ապրում էին հազարավոր ասորիներ՝ միասնական լեզվով, մշակույթով և ազգային սովորույթներով: Նրանք բաժանված էին դավանական և սոցիալական հատկանիշներով: Դավանական առումով ասորիները հիմնականում տրոհված էին նեստորականների, կաթոլիկների /քաղղեացիների/, ուղղափառների, հակոբիյանների, իսկ սոցիալապես՝ երկու մեծ կաստաների՝ աշիրեթների և ռայաների, որոնց հիմնական զբաղմունքը հողագործությունն ու անասնապահությունն էր:

Խոսելով Օսմանյան կայսրության ազգաբնակչության, տվյալ դեպքում՝ ասորիների թվաքանակի հարցերի մասին, մի շարք պատմաբաններ իրավացիորեն գտնում են, որ պետք է վերապահությամբ վերաբերվել վիճակագրական տվյալներին: Անճշտությունների պատճառները մի կողմից պետք է փնտրել ընդհանրապես Օսմանյան կայսրությունում կանոնավոր վիճակագրության բացակայության, մյուս կողմից՝ զինվորական հարկից ազատվելու նպատակով քրիստոնյաների հաշվառումից խուսափելու և այլ հանգամանքների մեջ: Պարզաբանելով վերոշարադրվածը՝ նշենք, որ Օսմանյան իշխանությունների հակաքրիստոնեական քաղաքականությունը վիճակագրության ասպարեզում տարվում էր երկու ուղղությամբ՝ քրիստոնյա բնակչության թվաքանակի կտրուկ նվազեցմամբ և մահմեդականների թվի բարձրացմամբ: Օրինակ բրիտանական դիվանագիտական այրերը միանշանակ մերժում էին օսմանյան պաշտոնական վիճակագրության հավաստիությունը քրիստոնյա բնակչության թվաքանակը որոշելու համար: Այսպես, անգլիական հյուպատոս Չերմսայդը գտնում էր, որ օսմանյան պաշտոնական վիճակագրությունը «ամենաանորոշն է ու անբավարարը, ինչպես և այն ամենը, ինչը թուրքական իշխանությունների տնօրինության տակ է գտնվում»¹:

Ուստի, հաշվի առնելով վերոշարադրվածը, պատմական Հայաստանում ասորիների թվաքանակը ճշգրտելու համար դիմենք հայ և

¹ Parliamentary Papers: House of Commons Accounts and Papers, 100/44, p. 94 (Chermside to Goschen, 9 August 1880).

օտարալեզու մի քանի սկզբնաղբյուրների և աշխատությունների: Այսպես, բելգիացի հետազոտող Վ. Քինեն իր «Ասիական թուրքիա» աշխատության մեջ, անդրադառնալով 1890-ական թթ. Արևմտյան Հայաստանում ապրող 92 հազար նեստորական ասորիների թվաքանակին², նշում է. «Նրանց թվաքանակը հնարավոր չէ ճշգրիտ ասել, որովհետև անգամ իրենք՝ նեստորականները հստակ չգիտեն այն: Եթե ինչ-որ մի ճանապարհորդ կամողի, որ նրանց թվաքանակը թուրքիայում հասնում է ոչ թե 100 հազարի, այլ 50 հազարի կամ 150 հազարի, դժվար թե գտնվի մեկը, որ փաստեր բերի հիմնավորելու այդ թվի անճշտությունը»³:

Պատմաբան Ա. Համբարյանը գտնում է, որ «Վ. Քինեի ուսումնասիրությունը վստահություն չի ներշնչում, քանի որ հիմնված է թուրքական պաշտոնական տվյալների վրա և զրկում է մեզ երկրի տնտեսական էվոլյուցիան ցույց տալու հնարավորություններից»⁴: Իսկ ըստ Մկրտիչ Ավետիսյանի, եվրոպական ճանապարհորդների վիճակագրական տվյալները խիստ պակասավոր են, քանի որ «հյուպատոսները և ուղևորները բնակիչների մանրամասն հաշիվները չեն կրնար հանել, հաճախ հավանականությունների, վեր ի վերո ենթադրությունների վրա և երբեմն ալ առաջին հանդիպած և գիրենք հյուրընկալող տեղացու ըսածների վրա կը հիմնեն իրենց հաշիվը և շատ անգամ ալ քաղաքական նկրտումները ներշնչուած՝ կիջեցունեն կամ կը պակասեցունեն զրչին չափազանց հնազանդ թվանշանները»⁵:

Հայ անվանի ազգագրագետ Ե. Լալայանի վիճակագրական տվյալների համաձայն ասորիների թվաքանակն Օսմանյան կայսրությունում կազմում էր ավելի քան 863 հազար, ըստ նրա, կրոնական հատկանիշով ասորիները բաժանված էին նեստորականների, քաղղեացիների, ուղղափառների, հակոբինյանների, մարոնիտների և լութերականների: Ե. Լալայանի տվյալները գրեթե նույնությամբ առկա են ռուսական բանակի շտաբս կապիտան հայազգի Բ. Շելկովիկովի մոտ, որը շրջագայել էր ասորիների բնակավայրերով և ուսումնասիրել նրանց բարքերն ու սովորությունները:

Ա. Ուբիչինին, գտնում էր, որ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, մասնավորապես մինչև 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը, Օսմանյան թուրքիայում ապրում էր 28 մլն. 500 հազար բնակչություն,

որից 130 հազարը նեստորական ասորիներն էին, 30 հազարը՝ քաղղեացի ասորիները⁶:

1889 թ. «Արծազանք» պարբերականը ասորիների տվյալ ժամանակաշրջանի թվաքանակի մասին գրում էր, որ միայն Վանա լճից մինչև Բաղդադի փաշայությունն ընկած տարածքում ապրում են 500 հազար մաքուր ասորիներն և 200 հազար քուրդ-ասորական խառը լեզվով խոսող ասորիներ⁷:

Ինչպե՞ս էին տեղաբաշխված ասորիներն Արևմտյան Հայաստանի նահանգներում.

1. 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի առաջին տասնամյակին Վանի վիլայեթը կազմված էր Վանի և Հաքյարիի սանջակներից: Հաքյարիի սանջակն իր Բաշկալե կենտրոնով խնդրո առարկա հարցի առումով հետաքրքիր է այն տեսանկյունից, որ այստեղ ապրում էին քավականաչափ ասորիներ՝ զբաղեցնելով Մեծ Զաբ գետի միջին հոսանքն ընկած տարածքը: Գրականության մեջ այս շրջանը ընդունված է կոչել «Ինքնավար Ասորական մարզ» հավաքական անունով: Ասորիների դրությունն այստեղ, իբրև երկրագործ ժողովրդի, անմխիթար էր: Նրանք զբաղվում էին բնատնտեսությամբ և ապրում էին ազգային ներփակ կյանքով:

1878 թ. Ա. Երիցյանի ձեռքի տակ եղած տվյալների համաձայն, որոնք ըստ հեղինակի՝ այնքան էլ հավատ չէին ներշնչում, Վանի սանջակում ապրում էին 17 400 ասորիներ, որոնք կազմում էին վիլայեթի ընդհանուր բնակչության 4,5%-ը⁸: Փորձենք այս տվյալները համադրել:

Վանի սանջակում բնակվում էին 56 775 ասորիներ, որոնք միասին կազմում էին 11 353 ծովս⁹: Վանի ռուսական փոխյուպատոս Ս. Օլֆերը 1912 թ. վկայում էր, որ Վանի սանջակում բնակվում են 70 հազար նեստորական և հազար քաղղեացի ասորիներ¹⁰: Ասորիների վերաբերյալ ռուս դիվանագետի հաղորդած տվյալները, մեր կարծիքով, քավականին նվազեցված են: Հայոց պատրիարքարանից ռուսական դեսպանին ուղղված մի գրության համաձայն՝ 1912-1913 թթ. Վանի սանջակի 350 հազարանոց բնակչությունից 18 հազարը (5%) նեստորական, քաղղեական և հակոբինյան ասորիներն էին¹¹: 100-ից ավելի ասորի ընտանիքներ ապրում էին Մահմուդիեի կազայի Մարվանա

² Cuinet V., La Turquie d'Asie, T. II, Paris, 1892, p. 635.

³ Маевский В., Ванский вилайет, Военно-статистическое описание, Т., 1901, с. 98-99.

⁴ Համբարյան Ա., Ազրարային հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում /1856-1914/, Ե., 1965, էջ 6:

⁵ Ս. Ա., Թուրքիայի հայերն ու իրենց դրացիները, Մարսել, 1890, էջ 5:

⁶ Убичини А., Современное состояние Османской империи, Спб., 1877, с. 18, 62.

⁷ Արծազանք, N 24, 25 հունիսի 1889, էջ 359:

⁸ Ерицов А., Опыт статистического очерка народонаселения Турецкой Армении, Тифлис, 1881, с. 44-45.

⁹ Малом Я. Д., Несториане и округ Хеккари, Изв. Кавк. отд. импер. русск. географ. общ., том II, Т., 1873, с. 174.

¹⁰ Реформы в Армении, Сб. диплом. документов, Петроград, 1915, с. 288.

¹¹ Նույն տեղում, էջ 289:

և Սարայ գյուղաքաղաքներում, սակայն բուն գավառակում ասորաբնակ էր միայն մեկ գյուղ՝ Խարաբասորիկը:

Ջուլամերկի կազայում ըստ Յա. Մալումայի տվյալների ապրում էին 36 500 ասորի բնակչություն, որոնք տեղավորված էին 790 գյուղերում:

Ե. Լալայանի հաշվարկումներով՝ Ջուլամերկի կազայի ասորիները կազմում էին 4855 տուն, այսինքն՝ շուրջ 41 հազար մարդ: Փաստորեն ասորիները կազմում էին կազայի 95%-ը, Հաքյարիի սանջակի 37%-ը և Վանի վիլայեթի 17%-ը¹²:

Գևար կազայի երեք նահիեներում, բացի Ջելույից, ապրում էին 3200 նեստորական ասորիներ:

Հայ ազգային-ազատագրական շարժման ականավոր գործիչ Ա. Թոխմախյանի տվյալների համաձայն՝ Նորդուզի և Շատախի ասորիների թվաքանակը 1880 թ. դրությամբ կազմում էր 447 ընտանիք¹³:

Ջելու նահիեում նեստորական ասորիներին էր պատկանում 2250 ծուխ, ուր բնակվում էին մոտ 11250 ասորիներ¹⁴: Քրդերն այստեղ շատ քիչ էին:

Աղբակ կազան բաժանված լինելով երկու նահիեների՝ Կոտուր և Արտոշի, իր մեջ ընդգրկում էր 9 գյուղ՝ 1800 նեստորական ասորի բնակչությամբ, շուրջ 360 ծուխ¹⁵: Ա. Թոխմախյանի բերած տվյալների համաձայն՝ Աղբակում 1880 թ. ապրում էր 1447 ասորի բնակչություն¹⁶:

Ե. Լալայանի հաշվումներով՝ Վանի վիլայեթի Վանի և Հաքյարիի սանջակներում ապրում էին 79 հազար ասորիներ¹⁷:

Դիարբեքիի անգլիացի հյուպատոս Դ. Թեյլորի վիճակագրական տվյալների համաձայն նեստորական ասորիներն այստեղ կազմում էին 99110¹⁸:

Ըստ Ա. Թոխմախյանի՝ Վանի նահանգի ասորիների թվաքանակը հասնում էր 86368 մարդու¹⁹:

Համադրելով տարբեր ուսումնասիրություններում նեստորական ասորիների մասին եղած տեղեկությունները, համենայն դեպս, մեկ ընդհանրացնող եզրակացություն արդեն կարելի է կատարել. ի տարբերություն ասորիների մյուս դավանական ճյուղերի, նեստորականների մասին պահպանված տեղեկություններն առանձին

տարբերություններով հանդերձ գրեթե համապարփակ են: Ուստի պատկերն ավելի ըմբռնելի դարձնելու համար վկայակոչենք ևս մի քանի տվյալներ.

Այսպես, ըստ ասորագետ Գաբրիելա Յոնանի Հաքյարիում ապրում էին 97040 նեստորական ասորի²⁰, որոնք բնակչության ընդհանուր թվաքանակի մեջ կարևորագույն տեղ էին գրավում: Եթե շարունակելու լինենք այս վիճակագրությունը, ապա կտեսնենք, որ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի տվյալների համաձայն՝ 1881թ. ամբողջ Վանի վիլայեթում բնակվում էր 88338 նեստորական ասորի²¹: Թուրքիայի արդարադատության նախարարության վիճակագրության տվյալների համաձայն՝ 1890թ. նույն վիլայեթում ապրում էր 59500 նեստորական²², իսկ ըստ Վ. Քինեի՝ այս նույն տարիներին Վանի վիլայեթում բնակվում էին 52 հազար ուղղափառ, 40 հազար նեստորական և 6 հազար քաղղեացի ասորի²³: Ռուս դիվանագետ Վլ. Մանսկին 1898թ. այցելում է նեստորական ասորիների աշիրեթային բնակավայրերը, որտեղ և հայթայթում է 1890թ. վերաբերյալ վիճակագրական տվյալներ, ըստ որի Թիարում, Ջելուում, Բազում, Թիուում, Դեզում ապրում էին 6180 ծուխ ասորիներ:

Վլ. Մանսկու հաշվումներով՝ 1897թ. նեստորական ասորիների թվաքանակը Վանի վիլայեթում 90 հազար էր, իսկ ընդհանուր բնակչության թվաքանակը՝ մոտավորապես 405 հազար²⁴: Վանի սանջակում 1500 և Հաքյարիի սանջակում 86 հազար ասորիներ ապրելու մասին է հաղորդում Մ. Ավետիսյանը²⁵:

Սովորաբար, ասորական գյուղերը մեծ էին. ծխերի թիվը հասնում էր մինչև մի քանի հարյուրի: Օրինակ, Ջուլամերկի կազայի Աշյուտա գյուղը բաղկացած էր 500 նեստորական ծխերից: Բոլոր ասորական գյուղերում կային եկեղեցիներ:

2. Ասորիների բնակության ավանդական շրջաններից է եղել Մաև Բիբլիսի վիլայեթը: 1878թ. տվյալներով՝ վիլայեթում կար 120 հազար թուրք և քուրդ, 200 հազար հայ և 8 հազար ասորի²⁶: Ասորիներն ապրում էին քրդերի մեջ ամենուր՝ Սղերդից մինչև Դիարբեքի ընդգրկող տարածքում:

²⁰ Yonan G., Ein Vegessener Holocaust, Die Vernichtung der Christlichen Assyrein in der Türkei, Göttingen-Wien, 1989, p. 211.

²¹ Реформы в Армении, с. 286.

²² Նույն տեղում, էջ 287.

²³ Cuinet V., op. cit., T.II, p. 635.

²⁴ Маевский В., Ванский вилайет, Военно-статистическое описание, с. 114.

²⁵ Մ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 45:

²⁶ Հայկական հարց, հանրագիտարան, Ե., 1996, էջ 85:

¹² Լալայան Ե., նշվ. աշխ., էջ 5:

¹³ Թոխմախյան Ա., Հայրենիքի պահանջները և հայ գյուղացին, Թիֆլիս, 1881, էջ 37:

¹⁴ Маломе Я. Д., указ. соч., с. 173.

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 174.

¹⁶ Թոխմախյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 31:

¹⁷ Լալայան Ե., նշվ. աշխ., էջ 5:

¹⁸ Shimshir B.N., British Documents on Ottoman Armenians, V. I, Ankara, 1982, p. 67.

¹⁹ Թոխմախյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 55:

Անգլիացի հետազոտող Յ. Լինչի հաղորդած տվյալներով՝ 1890թ. Բիթլիսի վիլայեթի Բիթլիս կամ Բաղեշ քաղաքում և Մերքեզ կազայում ապրում էր 44109 մարդ, որից 16094-ը հայեր, 342-ը՝ ասորիներ և 27673-ը՝ մահմեդականներ²⁷: 1894թ. ըստ Յ. Լինչի՝ «Բիթլիս քաղաքում ապրում էր 30 հազար մարդ, որից 10 հազարը հայեր էին, 300 ասորիներ, մնացածը՝ թուրքեր և քրդեր»²⁸: Սղերդի սանջակի հազմաբեր կազայի 7 գյուղերում բնակվում էին 1550 նեստորական ասորիներ՝ մոտ 310 ծով²⁹:

Միայն Սղերդ քաղաքում 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին ասորիների թիվը հասնում էր 5 հազար ծխի³⁰: Բիթլիս և Սղերդ քաղաքներում ապրում էր 1863 քաղղեացի ասորի³¹: Ըստ ռուսական գլխավոր շտաբի պոխագնապետ Տոմիլովի, թուրքական պաշտոնական սալմամենների տվյալներով Սղերդում բնակվում էր 2860 քաղղեացի և 2695 հակոբեյան ասորի³², սակայն փոխգնդապետի հաշվումներով Սղերդում և նրան մոտակա 12 բնակավայրերում կային 80 քաղղեական, 15 հակոբեյան, 110 սիրիական կաթոլիկների տներ³³: Այստեղ նրանք ունեցել են նաև իրենց նեստորական եկեղեցին³⁴: Համադրելով տարբեր հեղինակների կողմից նշված վիճակագրական այս տեղեկությունները, որոնք փոքր ինչ հակասական են, պետք է արձանագրենք, որ թվաքանակի այդ տարբերությունները բնական են և բնորոշ են եղել թուրքական կայսրության ժողովրդագրական իրավիճակին: Թեև տվյալ դեպքում այդ վիճակագրական նյութերը, որքանով նկատում ենք, ժողովրդագրական ընդհանուր պատկերը ներկայացնելու խնդրում շատ չեն տարբերվում միմյանցից:

Վ. Մանսկին հաղորդում է, որ 1912 թ. վիլայեթում բնակվում էին 5 հազար հակոբեյան և 4 հազար քաղղեացի ասորիներ: Մեկ այլ տեղեկություն ևս. դարի սկզբին Բիթլիսի վիլայեթի Թաուլիք մահիթում ապրում էին 45 նեստորական ընտանիքներ³⁵: Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի 1913 թ. տվյալների համաձայն՝ վիլայեթում, բացի

Սղերդի սանջակի հարավային մասից, հաշվվում էր 15 հազար նեստորական, հակոբեյան ու քաղղեացի³⁶ և 6190 ուղղափառ ասորի³⁷:

Սղերդից հարավ-արևելք, Ջեզիրեի և Ջախոյի մոտ գոյություն ունեին մեծ քանակությամբ ասորական բնակատեղիներ, որոնց բնակիչները կաթոլիկություն էին ընդունել: Ջեզիրեում ապրում էին 5200 քաղղեացիներ: Ջախոյում ապրում էին 3500 քաղղեացիներ³⁸: Բիթլիս քաղաքի Կիզիլ-Մեջիդ թաղում մի մեծ քարափի տակ կառուցված էր ասորական մի եկեղեցի:

3. Ասորիների քիչ թե շատ ստվար զանգվածներ կարելի էր հանդիպել Էրզրումի վիլայեթում: Յ. Լինչի տվյալներով՝ 1890-ական թթ. Էրզրում քաղաքում ապրում էր 38894 մարդ, որից 1422 ասորիներ: Այլ կազմներում բնակվող ընդհանուր 266746 թվաքանակից 207261 մահմեդականներ էին, 57358 հայեր, 1797 ասորիներ: Երզնկայի սանջակում ապրում էր 191 608 մարդ, որից 155 879 մահմեդականներ, 31 091 հայեր, 2 182 ասորիներ: Բայազետի սանջակում էին բնակվում 568 ասորիներ³⁹:

4. Ասորիների բնակության հիմնական օջախներից է եղել Դիարբեքիի վիլայեթը: 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին այստեղ ապրում էր 470 հազար մարդ՝ ասորիներ, հայեր, քրդեր, թուրքեր: Մոտ 50 հազարի հասնող ասորիներ հոծ խմբերով բնակվում էին Դիարբեքիի վիլայեթի հարավային մասում⁴⁰: Այս թվաքանակը տատանողական է, որովհետև հաշվի չեն առնված ևս 60 հազար նեստորականները, հակոբեյանները և քաղղեացիները, որոնք կազմում էին վիլայեթի ամբողջ բնակչության 20,4 %-ը⁴¹: 20-րդ դարի սկզբին Դիարբեքի կամ Տիգրանակերտ քաղաքում բնակվում էին 950 նեստորական ասորիներ և 2300 կաթոլիկ ասորիներ ու հայեր⁴²: Դիարբեքիի վիլայեթի Մարդինի սանջակի Ջեզիրե կազայի 6 գյուղերում և Դերգուլ մահիթում ապրում էին 3500 ասորիներ՝ մոտ 700 տուն⁴³: Ըստ Վ. Մանսկու տվյալների վիլայեթի Միլվանի և Իլիջա կազաներում

²⁷ Линч Х., Армения, Путевые очерки и этюды, т. II, Т., 1910, с. 532. Տե՛ս նաև Սաաունի Կ., Պատմություն Տարօնի աշխարհի, Պէյրուք, 1956, էջ 80:

²⁸ Линч Х., указ. соч., с. 194.

²⁹ Малома Я. Д., указ. соч., с. 174.

³⁰ Термен Р. И., Отчет о полевой поездке 1907г. в Ванском, Битлисском и Диарбекирском вилайетах, Т., 1909, с. 152.

³¹ Shimshir B.N., British Documents on Ottoman Armenians, V. II, Ankara, 1983, p. 129.

³² Отчет о поездке по Азиатской Турции генштаба подполковника Томилова в 1904 г., часть 1, СПб, с. 181.

³³ Նույն տեղում, էջ 236, 275.

³⁴ Օղջիկեան Ս. Ս., Արևմտահայ աշխարհ, Նյու-Յորք, 1947, էջ 671:

³⁵ Маевский В., Ванский вилайет, Военно-статистическое описание, с. 423.

³⁶ Նույն տեղում:

³⁷ Krikorian M.K., Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908, London, 1977, p. 27.

³⁸ Отчет о поездке по Азиатской Турции генштаба подполковника Томилова в 1904 г., с. 236.

³⁹ Линч Х., указ. соч., с. 532.

⁴⁰ Թառոյան Կ. Զ., Արևմտյան Հայաստանը, Արևմտահայերի սոցիալ-քաղաքական վիճակը և ազատագրական պայքարը սուլթանական Թուրքիայի բռնատիրության դեմ, Ե., 2001, էջ 179:

⁴¹ Ղազարեան Յ. Գ., Ցեղասպան թուրքը, Պէյրուք, 1968, էջ 189:

⁴² Մկունդ Տ., Ամիտայի արձագանքները, Նիւ-Եորք, 1950, էջ 281:

⁴³ Малома Я. Д., указ. соч., с. 174.

հաշվվում էին 480 նեստորական ընտանիքներ⁴⁴: 19-րդ դարի վերջին այստեղ կային 3731 հակոբինյաններ, 761 քաղղեացիներ և 15 հազար սիրիացի-կաթոլիկներ⁴⁵: Ըստ թուրքական սալնամեների, դարասկզբին Դիարբեքրի վիլայեթում ապրում էին 22748 հակոբինյան, 1439 քաղղեական և 11165 սիրիացի կաթոլիկներ, իսկ Ամիդ քաղաքում՝ 1300 հակոբինյաններ, 1100 քաղղեացիներ և 150 սիրիացի կաթոլիկներ⁴⁶:

1913թ. տվյալներով Դիարբեքրի վիլայեթում 60 հազարը նեստորական, հակոբինյան և քաղղեացի⁴⁷ և 27544 ուղղափառ ասորիներ էին⁴⁸: Դիարբեքրից Հայեպ ճանապարհի վրա էր գտնվում Սևերեկը, որտեղ կար մեկ հակոբինյան և Սուրբ Պարսամ ասորական ընդհանուր եկեղեցին: Քաղաքը 19-րդ դարի վերջին ուներ 12 հազար բնակչություն, որի մի մասը մահմեդականներ ու քրդեր էին, իսկ մյուս մասը հայեր ու ասորիներ⁴⁹:

Մարդիկում ապրում էին հազար ծուխ հակոբինյան ասորիներ, 350 ծուխ սիրիացի-կաթոլիկներ, 100 ծուխ քաղղեացիներ⁵⁰:

Դիարբեքրի վիլայեթի կարևոր քաղաքներից մեկն էլ Մոքինն է: Այն 19-րդ դարի վերջին բաղկացած էր 600 ծխից, որից 60-ը պատկանում էին ասորիներին⁵¹:

5. Խարբերդի վիլայեթում բնակվում էին 5 հազար ասորիներ⁵², 413 հակոբինյաններ և սիրիացի-կաթոլիկներ⁵³: 1890 թ., ինչպես հաղորդում է Հ. Լինչը, Խարբերդ քաղաքում ապրում էին 422 ասորիներ⁵⁴: Ըստ Ս. Ավետիսյանի քաղաքում ասորիների թվաքանակը հասնում էր մոտ 750-ի⁵⁵: Հայոց պատրիարքարանի տվյալները ևս հաստատում են, որ 1913 թ. վիլայեթում ապրում էին 5 հազար տարբեր դավանանքներին պատկանող ասորիներ⁵⁶: Այստեղ նրանք ունեին իրենց նեստորական եկեղեցին, որը

⁴⁴ Маевский В., Ванский вилайет, Военно-статистическое описание, с. 433-440.

⁴⁵ Shimshir B.N., op. cit., V. II, p. 129, 83.

⁴⁶ Отчет о поездке по Азиатской Турции генштаба подполковника Томилова в 1904 г., с. 181, 256.

⁴⁷ Реформы в Армении, с. 280.

⁴⁸ Krikorian M.K., op. cit., p. 19.

⁴⁹ Отчет о поездке по Азиатской Турции генштаба подполковника Томилова в 1904 г., с. 263.

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 266:

⁵¹ Отчет о поездке по Азиатской Турции генштаба подполковника Томилова в 1904 г., с. 269.

⁵² Լեվսիուս Յ., Փաղտնի տեղեկագիր, Հայաստանի ջարդեր, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 74:

⁵³ Shimshir B.N., op. cit., V. II, p. 130.

⁵⁴ Линч Х., указ. соч. с. 532.

⁵⁵ Ս. Ա., նշվ. աշխ., էջ 45:

⁵⁶ Реформы в Армении, с. 283.

գտնվում էր քաղաքի հյուսիս-արևելյան մասում և կոչվում էր Բուզուլուկա:

6. Եվ վերջապես, ասորիների ընտրած հաջորդ բնակատեղին դա Սեբաստիայի վիլայեթն էր: Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի տվյալների համաձայն, այստեղ 1913 թ. (բացի հյուսիս-արևմտյան մասից) բնակվում էին 25 հազար նեստորական, հակոբական և քաղղեական ասորիներ⁵⁷:

Եթե ամփոփելու լինենք Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանի 1912-1913 թթ. վիճակագրական տվյալները, ապա Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ Արևմտյան Հայաստանի նահանգներում, բացի ասորիների հիմնական օջախ Հաքյարիի սանջակից, բնակվում էին 123 հազար նեստորական, քաղղեական և հակոբինյան ասորիներ, որոնք կազմում էին վիլայեթների ընդհանուր բնակչության 4,7%-ը: Այսպիսով, այս տվյալների համաձայն ասորիները տեղաբաշխված էին հետևյալ կերպ. Վան՝ 18 հազար, Բիթլիս՝ 15 հազար, Խարբերդ՝ 5 հազար, Դիարբեքր՝ 60 հազար, Սեբաստիա՝ 25 հազար: Ասորիների ընդհանուր թվաքանակը կազմում էր 123 հազար⁵⁸:

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 278:

⁵⁸ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 15, թ. 120:

ԱՐՄԱՆ ՄԱՀԱԿՅԱՆ

ԳՅՈՒՐԻՆԻ ԳԱՎԱՌԱԿԻ ՎԱՐՉԱԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ
19-ԲԴ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ 20-ԲԴ ԴԱՐԻ ՄԿՁԲԻՆ

Գյուրինի կազան Սեբաստիայի սանջակի հարավային գավառակներից մեկն էր: Վերջինիս սահմաններն էին հյուսիսից՝ Կանգալի կազան, հարավից՝ Հալեպի վիլայեթը, արևմուտքից՝ Ազիզեի, արևելքից՝ Տարեմտեի կազաները:

Վարչական կենտրոնն էր համանուն Գյուրին քաղաքը, որը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին հայաշատ մի կենտրոն էր: Քաղաքը բաժանված էր բազում թաղերի, որոնց մեծ մասը հայաբնակ էր:

Շուղուլ (Շաղալ) թաղը բնակեցված էր գլխավորապես հայերով, որոնց թիվը հասնում էր 200 տան, որոնցից 60 տուն հայերը բողոքականներ էին¹:

Էորեն թաղը բաժանված էր 2 մասի՝ Վերի ու Վարի և բաղկացած էր 150 հայ տնից, որից 30 տունը բողոքականներ²: Տաբեր թաղն ուներ 50 տուն մահմեդական բնակչություն³:

Սմկնա թաղն ուներ 20 տուն բնակիչ, որից 10-ից ավելին բնակեցված էին հայերով⁴:

Չերչի-Կորը շրջապատված էր բարձրադիր լեռներով՝ շուրջ 20 տուն հայերով, որոնցից նշանավոր էին Մավուսախայյան գերդաստանը⁵:

Յաշ-Թեփե թաղը բաղկացած էր 40 տուն հայ բնակչությունից⁶:

Սև-բլուրն ուներ 100 տուն հայ, որոնցից 30 տունը բողոքականներ էին⁷: Այս թաղի բնակչության թվում էին մի քանի տուն մահմեդականներ⁸:

Սաղ թաղում էր գտնվում հայոց մայր եկեղեցին: Այստեղի հայ բնակչության մասին խոսելիս պետք է անդրադառնալ հետևյալ հանգամանքին: Գյուրին քաղաքի մեջ 60 տնից ավելի կաթոլիկ հայեր կային: Նրանք սովորաբար բնակվում էին Սմկնա, Շուղուլ և Սաղ թաղերի մեջ⁹:

¹ ՀՀ ԱԱ, ֆ. 425, ց. 1, գ. 64, թ. 26, տե՛ս նաև Էփրիկեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 436, տե՛ս նաև Առաքել Պ., նշվ. աշխ., էջ 396:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

Խաս-պաղ թաղը գրեթե ամբողջովին հայաբնակ էր և ուներ շուրջ 200 հայ տուն¹⁰: Չախ- ծորը¹¹ քաղաքի բոլոր թաղերից առաջինն էր թե՛ բազմամարդության և թե՛ ընդարձակության տեսակետից: Ուներ 400 տուն հայ բնակիչ, որից 90-ը՝ բողոքականներ¹²:

Այսպիսով, Գյուրին քաղաքի հայ բնակչության թիվը հասնում էր 1180 տան: Այս տվյալը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ այն վերաբերում էր 1870-ական թթ., քանի որ արդեն 1883թ. նրանց թիվը հասնում էր 1300 տան¹³:

Գյուրին քաղաքի անտանելի վիճակը, ցորենի ու հացի չլսված քանկությունը օրական պարենը հայթայթող կյուրինցիների մեծ մասին ստիպում էր արտագաղթել: Կյուրինցիները գաղթում էին խումբ-խումբ¹⁴: Մնացող Գյուրինցիների հիմնական զբաղմունքը արհեստագործությունն ու առևտուրն էր:

1889թ. մի հողվածագիր այսպես է բնորոշել կյուրինցիներին. «Գյուրինի հայերն քաջարի արուեստի, վաճառականութեան և զինավարժութեան մեջ մեծ համբալ ունին իբրև նրբամիտ վաճառականներ և արհասիրտ ճամբորդներ, անվախ ի տուր եւ առս: Ունին վաճառականական տներ հաստատուած Հալեպ, Պոնտոս, Կարին, Պոլիս, Սեբաստիա, Տիգրանակերտ, Նաեւ՝ Լոնտոն, Մանչեսթըր»¹⁵:

Ցավոք այս գավառակը ևս չխուսափեց 1895-1896թթ. թուրքական ջարդերից: Գյուրին քաղաքի բնական աճը խաթարվեց: Թեև այս արհավիրքը խաթարեց հայ ժողովրդի բնական աճը Գյուրին քաղաքում, բայց հայերը շարունակեցին գերակշռել քաղաքի բնակչության մեջ:

1898-1900թթ. քաղաքն ուներ 2000 տուն՝ 12000 բնակիչ, որից 1400 տունը կազմում էին հայերը¹⁶:

Արդեն առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Գյուրինն ուներ 2000 տուն կամ 14000 շունչ հայ բնակչություն¹⁷:

Գյուրինի կազայի հայկական գյուղերից էին Գարա-Սարը, Գարա-Էորեն, Չախրն-Քյոյիվը, որոնք գտնվում էին Գյուրին քաղաքից հյուսիս: 20-րդ դարի առաջին քառորդին այստեղ հետևյալ ժողովրդագրական

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

¹¹ Ոմանք Չաղագ-ծոր են անվանում՝ ծորերի մեջ ջաղաց ունենալու պատճառով:

¹² Տե՛ս նույն տեղում:

¹³ Մասիս, Կ. Պոլիս, 1883, մարտի 25, թ. 3441:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁵ Արաքս, Պետերբուրգ, 1889, էջ 76-82:

¹⁶ ԳԱԹ, Ազատյան Թ., բաժ. 3, գ. 23, թղթ. 1 և 5, տե՛ս նաև Արևելք, Կ. Պոլիս, 1898, հուլիս:

¹⁷ Գաբիկեան, նշվ. աշխ., նույն տեղում, Առաքել Պ., նույն տեղում, նաև Աղեքսանդրեան, նշվ. աշխ., էջ 373:

պատկերն էր. Գարա-Սար՝ 72 տուն հայ բնակիչ, Գարա-Էորեն՝ 80 տուն հայ և 20 տուն թուրք, Չախրն-Քյոյիվ՝ 20 տուն հայ բնակչություն¹⁸:

Թուրքաբնակ գյուղեր էին Թելին (60 տուն), Գուբյուքը (50 տուն), Թուխմիշը (60 տուն), Յազիքեյը (15 տուն)¹⁹:

Կազայում գոյություն ունեին շուրջ 50 թուրքաբնակ դարձած գյուղեր՝ 2000 տուն բնակչությամբ²⁰: Այդ թուրքական գյուղերից միայն մի քանիսում էին բնակվում հայեր, որոնց թիվը հասնում էր 53 տան: Այսպես, օրինակ Գյուրին քաղաքի շրջակայքում գտնվող գյուղերից միայն Եւքեն ուներ 5 տուն, Կավակը՝ 20 տուն հայ բնակիչ²¹:

Գարատորագ գյուղախմբի 12 թուրքական գյուղերից միայն Գարավերենն ուներ 19 տուն հայ բնակչություն, իսկ Կեոպեք վերեն գյուղախմբի 30 թուրքական գյուղերից միայն Քյուրքնի և Քյաֆիր-Վերեն գյուղերն ունեին խառը բնակչություն²²:

Գյուրին քաղաքից բացի, կազայում 20-րդ դարի սկզբին ապրում էին ընդհանուր հաշվով 225 տուն հայեր: Եթե ընդունենք յուրաքանչյուր տան համար բնակիչների նվազագույն թիվը 8 հոգի, ապա ստացվում է շուրջ 2000 անձ: Այսպիսով 1914-1915թթ., մեր հաշվարկով կազայում բնակվում էր շուրջ 16000 հայ բնակիչ:

Թեև հայերի մեծագույն մասը 20-րդ դարի սկզբին կենտրոնացած էր Գյուրին քաղաքում, բայց այնուամենայնիվ ընդհանուր կազայում նրանք ավելի մեծ թիվ էին կազմում, քան թե մյուս էթնիկ տարրերը:

Դեռ 1881թ. հայոց առաջնորդարանի հաղորդած վիճակագրության համաձայն²³ Գյուրինում և շրջակա գյուղերում բնակվում էին 7900 շունչ թուրքեր և կղբաշներ, 8830 շունչ հայեր, 1600 շունչ քրդեր: Ավելի քիչ էին կղբաշներն ու քրդերը:

Հայերի համար հայոց առաջնորդարանի ցույց տված տվյալները պետք է համարել մոտավոր: Հայտնի է, որ հարկերից խուսափելու նպատակով, հայոց առաջնորդարանը թուրքական կառավարությանը ներկայացնում էր հայ բնակչության նվազեցված տվյալներ, որը դժվարալուծելի խնդիրներ է առաջ բերում հայ բնակչության իսկական թվերի հաշվարկման ժամանակ:

Փաստորեն հայերը դարավերջին այստեղ կազմում էին ընդհանուր բնակչության մոտ 48,2%-ը, մինչդեռ թուրքերը և կղբաշները միասին՝ 43,1%-ը, քրդերը՝ 8,7%-ը:

¹⁸ Առաքել Պ., նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 411, տե՛ս նույնը Աղեքսանդրեան Ա., նշվ. աշխ. էջ 375:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁰ Աղեքսանդրեան Ա., նշվ. աշխ., նույն տեղում:

²¹ Թեոֆիլ, նշվ. աշխ., էջ 128:

²² Նույն տեղում, էջ 128-129:

²³ Մասիս, Կ. Պոլիս, 1881, հոկտեմբերի 13, թ. 3015:

Ամփոփելով նշենք, որ Կյուրինի կազան XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին ուներ խայտաբղետ ժողովրդագրական կազմ, որի բաղկացուցիչ էթնիկ տարրերն էին հայերը, թուրքերը, կղբաշները, քրդերը: Հայերը, գերակշռող տոկոսը կազմելով այս բնակչության մեջ, այս հատվածի մշակութային հարստության կրողն էին:

ԳՐԻԳՈՐ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱԿԱՎԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 1919Թ.

Հայաստանի անկախության առաջին ամիսներին 12000 կմ քառ. վրա կուտակվել էր 450000 գաղթական¹: Սոցիալ-տնտեսական ծանր իրավիճակի և գաղթականության խռնվածության պատճառով երկրում սկսեցին մոլեգնել բազմաթիվ հիվանդություններ և համաճարակներ, որոնք մեծաթիվ զոհեր խլեցին: Իրավիճակն ավելի ծանրացավ, հոկտեմբեր ամսին երկրում գրեթե սպառվեցին հացի պաշարները, իսկ խստաշունչ ծանր լրացրեց պակասը: Դրությունն այսպես օրհասական մնաց մինչև 1919թ. մայիսի վերջը, երբ Հայաստան հասավ ամերիկյան մարդասիրական օգնությունը: Այս ժամանակահատվածում, ըստ Ներքին Գործոց նախարարության պաշտոնական տվյալների, երկրում մահացածների թիվը կազմում էր 192000 հոգի²:

Երկրում շատ թե քիչ կայունություն հաստատվելուց հետո մարդկային և նյութական ռեսուրսները ճշգրտելու համար ՆԳ նախարարությունը որոշում է անցկացնել գյուղատնտեսական վիճակագրություն: Աշխատանքներն իրականացնելու համար հիմնվում է Վիճակագրական Բյուրո, Բախշի Իշխանյանը նշանակվում է բյուրոյի պետ: Վիճակագրության աշխատանքները սկսվում են հունիս ամսից և շարունակվում են հուլիս-օգոստոս ամիսներին (գաղթականների հաշվառում): Սակայն երկրում ծագած մուսուլմանական խռովությունների պատճառով աշխատանքները ավարտին չեն հասցվում: Նոր վիճակագրությունը անցկացվում է նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին, այն վայրերում, ուր փաստացի տարածվում էր հայկական իշխանությունը: Բոլորովին չեն վիճակագրվել Նախիջևանի նահանգը, Լոռու «Չեզոք գոտին», շատ քիչ է վիճակագրվել Սուրմալուն: Չեն վիճակագրվել նաև վեց քաղաքներ՝ Երևանը, Ալեքսանդրապոլը, Նոր Բայազետը, Կարսը, Կադզվանը, Կողբը:

Բնակչությունը դասակարգվել է՝ հետևյալ կերպ՝ հայեր, մուսուլմաններ, ոչ մուսուլմաններ (եզդի, հույն, ռուս, ասորի և այլն), խառը բնակչություն: Այս խմբերը իրենց հերթին բաժանվել է բնիկների և գաղթականների: Հայ գաղթականները բաժանվել են «թուրքահայ»-ի և «ռուսահայ»-ի, մուսուլման գաղթականները՝ «թուրք»-ի և «բուրդ»-ի, իսկ ոչ մուսուլման գաղթականները՝ «եզդի»-ի, «մուլկան»-ի և «ռուս»-ի:

Ըստ վիճակագրության պաշտոնական տվյալների բնակչությունը տեղաբաշխվել է.

1. Երևանի գավառ: Գավառում կար 240 գյուղ և 1 քաղաք՝ Ղամարլուն: Վիճակագրվել էր բնակիչ ունեցող 118 բնակավայր: Չէր վիճակագրվել բնակեցված 64 գյուղ, բոլորն էլ մուսուլմանական: Դատարկ էր 60 գյուղ: Վիճակագրված բնակչության թիվը 93513 հոգի էր, որից՝ հայեր-82124 հոգի (18627-ը գաղթական), մուսուլմաններ-9148 հոգի (4260-ը գաղթական), ոչ մուսուլման-2241 հոգի:
2. Էջմիածնի գավառ: Գավառում կար 239 գյուղ և 2 քաղաք՝ Վաղարշապատը և Աշտարակը: Բնակեցված էր 175 բնակավայր: Չէր վիճակագրվել 44 մուսուլմանական և 4 ոչ մուսուլմանական գյուղեր, բոլորն էլ բնակեցված: Վիճակագրված բնակչության ընդհանուր թիվն էր 144304 հոգի, որից՝ հայեր-112500 հոգի (38852-ը գաղթական), մուսուլմաններ-31214 հոգի (9495-ը գաղթական), ոչ մուսուլման-590 հոգի:
3. Ալեքսանդրապոլի գավառ: Գավառում կար 130 գյուղ: Չէր վիճակագրվել 1 դատարկ հայկական գյուղ: Բնակչության ընդհանուր թիվը 152324 հոգի, որից հայեր-150051 (34172-ը գաղթական), խառը բնակչություն-2273 հոգի:
4. Նոր Բայազետի գավառ: Գավառում կար 88 գյուղ: Բնակեցված էր 49 գյուղ: Չվիճակագրված գյուղեր չկային: Բնակչության ընդհանուր թիվն էր 77898 հոգի, որից՝ հայեր-76902 հոգի (3937-ը գաղթականներ), խառը բնակչություն-996 հոգի:
5. Ղարաբեղիսայի գավառ: Էջմիածնի գավառ: Գավառում կար 56 բնակեցված գյուղ և 2 քաղաք՝ Մեծ Ղարաբեղիսան և Ջալալօղլին: Չէր վիճակագրվել 2 բնակեցված ոչ մուսուլմանական գյուղ: Վիճակագրված բնակչության ընդհանուր թիվն էր 94429 հոգի, որից՝ հայեր-87223 հոգի (22575-ը գաղթական), մուսուլմաններ-5006 հոգի, ոչ մուսուլման-2200 հոգի:
6. Դիլիջանի գավառ: Գավառում կար 83 գյուղ և 1 քաղաք՝ Դիլիջանը: Չէր վիճակագրվել 23 գյուղ: Բնակչության ընդհանուր թիվն էր 69375 հոգի, որից՝ հայեր-55278 հոգի (7519-ը գաղթական), մուսուլմաններ-10269 հոգի (335-ը գաղթական), ոչ մուսուլման-3828 հոգի (194-ը գաղթական):
7. Դարալագյազի գավառ: Գավառում կար 112 գյուղ: Չվիճակագրված գյուղ չկար: Դատարկ էր 75 գյուղ: Բնակչության ընդհանուր թիվն էր 27061 հոգի, որից՝ հայեր-24221 հոգի (3431-ը գաղթական), մուսուլմաններ-2840 հոգի (600-ը գաղթական):
8. Ձանգեզուրի գավառ: Գավառում վիճակագրվել էր 79 գյուղ և 1 քաղաք՝ Գորիսը: Չէր վիճակագրվել Մեղրու գավառամասը: Վիճակագրված բնակչությունը միայն հայեր էին՝ 76653 հոգի, որից 5604-ը՝ գաղթական:
9. Սուրմալուի գավառ: Գավառում կար 226 գյուղ և 2 քաղաք՝ Իգդիրը և Կողբը: Բնակեցված էր 155 բնակավայր: Վիճակագրվել էր

¹ Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 199:

² Հայրենիք, 1924թ. հունիս N 8, էջ 72

ընդամենը 19 բնակավայր: Բնակչության ընդհանուր թիվն էր 14219 հոգի, որից՝ հայեր-12061 հոգի (1473-ը գաղթական), մուսուլմաններ-150 հոգի, խառը բնակչություն-2008 հոգի:

10. Կարսի նահանգ: Նահանգում կար 579 գյուղ, բնակեցված էր՝ 513-ը: Զեր վիճակագրվել 207 բնակեցված գյուղ: Բնակչության ընդհանուր թիվն էր 162362 հոգի, որից՝ հայեր-46814 հոգի (25755-ը գաղթական), մուսուլմաններ-69121 հոգի (11102-ը գաղթական), ոչ մուսուլման-29965 հոգի (7288-ը գաղթական), խառը բնակչություն-16566 հոգի (5830-ը գաղթական):

Այսպիսով, բնակչության ընդհանուր թիվը, ըստ 1919թ. վիճակագրության պաշտոնական տվյալների, վիճակագրված վայրերում կազմել է 912242 հոգի, որից՝ հայեր-723827 հոգի (162044-ը գաղթականներ), մուսուլմաններ-127748 հոգի (25852-ը գաղթական), ոչ մուսուլման-41097 հոգի (7482-ը գաղթական), խառը բնակչություն-19570 հոգի (5830-ը գաղթական): Ըստ այս տվյալների վիճակագրված վայրերում բնակչությունը նվազել է 22%-ով³:

Սրանք վիճակագրության պաշտոնական տվյալներն են: Սակայն, մենք օգտվելով Զ. Կորկոտյանի «Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում 1830-1931թթ.» գրքի տվյալներից և ՀՀ Ազգային արխիվի (այսուհետև՝ ՀՀԱԱ) նյութերից, կատարել ենք ինքնուրույն հաշվարկ, որի տվյալներն էականորեն տարբերվում են պաշտոնական տվյալներից: Զ. Կորկոտյանը ներկայացրել է միայն ՀԽՍՀ-ի մեջ մտած բնակավայրերի տվյալները: Կարսի նահանգի և Սուրմալուի գավառի գյուղ առ գյուղ տվյալները մենք նույնպես չենք հայտնաբերել: Սուրմալուի տվյալները կան ըստ գյուղական հասարակությունների և բնակչության ընդհանուր թվի առումով համընկնում են պաշտոնական տվյալներին, սակայն վերջինիցս տարբերվում է առանձին ազգերի թվի առումով: Կարսի նահանգի տվյալները նույնպես կան ըստ գյուղական հասարակությունների, սակայն թերի են (չկան 10 գյուղական հասարակությունների տվյալները)⁴: Սուրմալույում մենք ուղղում ենք կատարել բնակչության ընդհանուր թվական տվյալների մեջ, իսկ Կարսի նահանգում ստիպված ենք եղել բավարարվել պաշտոնական տվյալներով, քանզի եղած տվյալները բավարար չէին որոշելու համար յուրաքանչյուր ազգության կոնկրետ թվաքանակը:

Զ. Կորկոտյանը իր գրքում պաշտոնական տվյալներից բացի, որն ինքն անվանել է «Տպագիր», ներկայացնում է ևս երկու ցուցակ. 1-ինը կոչվում է «Ձեռագիր» իսկ 2-րդը՝ «Սևագիր», որից ստուգողական

նշումներ է կատարել⁵: ՀՀԱԱ-ում մենք գտել ենք 1919թ. գյուղ առ գյուղ վիճակագրության տվյալները ներկայացնող մի կիսատ-պռատ ցուցակ (ՀՀԱԱ ՆՊ №163, ց1, գ2855), որն էլ հավանաբար Զ. Կորկոտյանի հիշատակած «Սևագիր» ցուցակն է: Կորկոտյանի ներկայացրած գյուղ առ գյուղ տվյալները զուամրելով՝ տվյալները հիմնականում համընկնում են «Ձեռագիր»-ի տվյալներին ըստ գավառամասերի (31 գավառամասից 22-ի դեպքում լիովին, 8-ի դեպքում տարբերությունը չի գերազանցում 1000 հոգին, իսկ 1-ի դեպքում՝ Վաղարշապատի, տարբերությունը 1628 հոգի է)⁶: Թվական տվյալները բավականին տարբերվում են առանձին ազգերի համար: Ներկայացնենք մեր ստացած տվյալները:

1. Երևան: Ըստ «Ձեռագիր» ցուցակի բնակչությունը եղել է 93,789 հոգի, որից հայեր-80,096, մուսուլման-9148 հոգի, ոչ մուսուլման-3817 հոգի, խառը բնակչություն-728 հոգի:

Կորկոտյանի մոտ գյուղերի բնակչության ազգությունը նշելիս մենք մի քանի սխալներ ենք գտնում: Այսպես, Ողջաբերդի բնակչությունը միշտ էլ եղել են նշել է «խառը»⁷: Սակայն Ողջաբերդի բնակիչները միշտ էլ եղել են հայեր: Ախտայի գավառամասի Սովուղբուլաղ գյուղի բնակչությունը նշված է «քրդեր»⁸, սակայն պետք է լինել եզդի, որն ուղղել ենք: Ղարաչիչակ գյուղի բնակչությունը նշված է «խառը»: Գյուղում իրոք խառը բնակչություն էր՝ ռուս (մոլոկան) և հայեր: Սակայն մենք ունենք այս գյուղի բնակիչների թիվը ըստ ազգերի, այն է՝ ռուս-288 հոգի, հայեր-440 հոգի⁹: Այս մի քանի ուղղումները կատարելուց հետո մենք Երևանի գավառի բնակչության ընդհանուր թիվը ստացել ենք 94789 հոգի, որից՝ հայեր-81536 հոգի, մուսուլմաններ-9148, ասորիներ-2570 հոգի, ռուս-1026 հոգի, հույն-325 հոգի, եզդի-148 հոգի:

2. Ալեքադ: Ըստ «Ձեռագիր» տվյալների գավառի բնակչության ընդհանուր թիվը կազմում էր 151882 հոգի, որից հայեր-143123, ոչ մուսուլման-5993 հոգի, խառը բնակչություն-2766 հոգի:

Ժամանակին դեռ Կորկոտյանն է նկատել, որ թյուրիմացաբար Հաջի խալիլի գավառամասի 5340 հոգի եզդիներին հաշվել են հայերի հետ: Նման թյուրիմացություն կա նաև Դուզբենդի գավառամասում, ուր 343 եզդիների հաշվել են հայերի հետ: Պետք է նշել, որ Զ. Կորկոտյանը եզդիների հաշվել են հայերի հետ: Պետք է նշել, որ «քրդեր»¹⁰, սակայն Բաղդատ Դուլբախտ գյուղի բնակիչներին նշել է «քրդեր»¹⁰, սակայն մենք, ըստ արխիվային տվյալների, ուղղել ենք: Ղզ-Ղոչի

³ Հ ԱԱ, ֆ. 127 ց. 1, գ. 13, թթ. 1-13:

⁴ Հ ԱԱ, ֆ. 127 ց. 1, գ. 6-13:

⁵ Կորկոտյան Զ., Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը վերջին հարյուրամյակում 1830-1931թթ., Երևան, 1932թթ, էջ XLV-L:

⁶ Նույնը, էջ XLVI-XLVII:

⁷ Կորկոտյան Զ., նշված գիրքը, էջ 127:

⁸ Նույնը, էջ 102:

⁹ Հ ԱԱ, ֆ. 127 ց. 1, գ. 5, թ. 14:

¹⁰ Կորկոտյան Զ., նշված գիրքը, էջ 103:

- գավառամասի Բայթար գյուղի 310 հույների¹¹ նույնպես հաշվել են հայերի հետ: Այս ուղղումները կատարելուց հետո մենք Ալեքսանդրի գավառի բնակչության ընդհանուր թիվը ստացել ենք 151902 հոգի, որից՝ հայեր-143143 հոգի, եզդիներ-5683 հոգի, հույն -310 հոգի, խառը բնակչություն-2766 հոգի:
3. Էջմիածին: Ըստ «Ձեռագիր» տվյալների գավառի բնակչության ընդհանուր թիվը կազմում էր 145990 հոգի, որից հայեր-109525, մուսուլման-29065 հոգի, ոչ մուսուլման-1840 հոգի, խառը բնակչություն-5560 հոգի:
- Այստեղ ևս որոշ ճշտումներ ենք կատարել: Կորկոտյանի մոտ Էջմիածնի գավառում ոչ մուսուլմանական գյուղեր չեն հիշվում: Ղուրդուղուլիի գավառամասում նշված 2 ոչ մուսուլման գյուղերը 1830 բնակիչով ընդունել ենք Իգդալուն և Խարաբա-Քեթիկը, ելնելով միայն թվական տվյալներից: Գիշտ է Կորկոտյանը բնակչությունը նշել է «քուրդ», սակայն նա գրեթե ամենուր քրդերին ու եզդիներին խառնում է իրար: Եվ, ի վերջո, մուսուլմանների թիվը համընկնում է «Ձեռագիր» տվյալների հետ, և սա վկայում է, որ այս գյուղերում մուսուլմաններ չեն եղել: Ինչ վերաբերում է Թալինում հիշատակված 1 ոչ մուսուլմանական գյուղին 10 բնակչով, ապա մենք նման գյուղ չգտանք Կորկոտյանի մոտ: Իսկ «Սևագիր» ցուցակում Թալինում իրոք կա 10 բնակչով Թալիշ ռուսի գյուղը¹², սակայն դրա բնակիչները մեկ այլ արխիվային փաստաթղթում նշված են հայեր¹³:
- Հավանաբար վիճակագրերին շփոթության մեջ է գցել գյուղի անունը: Մենք գյուղը համարել ենք հայկական: Թալինում ևս մեկ գյուղ՝ Ահազին, նշված է խառը բնակչությամբ գյուղ 20 բնակչով: Ահազին խառը բնակչություն է ունեցել նաև մինչև 1919թ., սակայն նոյեմբեր-դեկտեմբերի վիճակագրության ժամանակ Ահազինի համար «Սևագիր» ցուցակում գրված է. «թուրքերը գաղթել են»¹⁴: Հենվելով այս տվյալի վրա Ահազինի բնակչությունը հաշվել ենք հայեր: Այս ուղղումներից հետո մենք Էջմիածնի գավառի բնակչության ընդհանուր թիվը ստացել ենք 144362 հոգի, որից՝ հայեր-107927 հոգի, եզդիներ-1830 հոգի, մուսուլմաններ-29065 հոգի, խառը բնակչություն-5540 հոգի:
4. Նոր Բայազետ: Ըստ «Ձեռագիր» տվյալների գավառի բնակչությունը եղել է միայն հայ՝ 79018 հոգի: Սակայն Զ. Կորկոտյանը, Թյուրինացաբար, թե միտումնավոր, 3 գյուղի՝ Շիշկայայի, Չախուլուի, Զյասիկբաշի բնակչությունը գրել է «թուրքեր»¹⁵: Մեր ձեռքի տակ եղած վիճակագրական տվյալների համաձայն մենք երեք գյուղի

- բնակչությունն էլ ընդունել ենք հայեր¹⁶: Մեր տվյալներով գավառի բնակչությունը եղել է 79219 հոգի, բոլորն էլ հայեր:
5. Ղարաքիլիսա: Ըստ «Ձեռագիր» ցուցակի գավառի բնակչության ընդհանուր թիվը կազմում էր 99025 հոգի, որից՝ հայեր-89049 հոգի, մուսուլման-2365 հոգի, ոչ մուսուլման-2250 հոգի, խառը բնակչություն-5361 հոգի:
- Կորկոտյանի մոտ կան մի քանի սխալներ: Այսպես, նա Սիսիմադանը հաշվել է հայկական, սակայն նա հունական գյուղ է և մենք ուղղել ենք¹⁷: Նիկոլանկան նույնպես գրել է հայկական¹⁸, որը նորից ուղղել ենք. իրականը՝ ռուսական: Քյուլլուջան գրել է թուրքական, սակայն այն միշտ էլ եղել է հայկական: Կա նաև մի թվական թյուրիմացություն. Որդնավի բնակիչների թիվը նշել է 2347¹⁹, սակայն մենք ուղղել ենք ըստ «Սևագիր» ցուցակի՝ 2374 հոգի, որով և բոլոր տվյալները համընկնում են: Այսպիսով, մեր տվյալներով Ղարաքիլիսայի գավառի բնակչության ընդհանուր թիվը եղել է 99025 հոգի, որից՝ հայեր-88548 հոգի, մուսուլմաններ-2365 հոգի, ռուս-2250 հոգի, հույն-501 հոգի, խառը բնակչություն-5361 հոգի:
6. Դիլիջան: Ըստ «Ձեռագիր» ցուցակի գավառի բնակչության ընդհանուր թիվը կազմում էր 69515 հոգի, որից՝ հայեր-55642 հոգի, մուսուլման-10045 հոգի, ոչ մուսուլման-3828 հոգի: Մեր ուսումնասիրությունների արդյունքում ստացվել է՝ ընդհանուր բնակչությունը 69405 հոգի, որից՝ հայեր-55702 հոգի, մուսուլման-9875 հոգի, ռուս-3578 հոգի, հույն-250 հոգի:
7. Ղարալազյազ: Ըստ «Ձեռագիր» տվյալների գավառի բնակչության ընդհանուր թիվը կազմում էր 26706 հոգի, որից հայեր-21486, մուսուլման-4101 հոգի, խառը բնակչություն-1119 հոգի: Կորկոտյանի մոտ մենք 2 սխալ գտանք: Նա Գնիշեկը և Ղուլջին գրել է թուրքական գյուղեր, սակայն 2 գյուղն էլ եղել են հայկական և մենք ուղղել ենք²⁰: Արդյունքում ստացել ենք բնակչության ընդհանուր 25511 հոգի, որից հայեր-21931, մուսուլման-2461 հոգի, խառը բնակչություն-1119 հոգի:
8. Զանգեզուր: Ըստ «Ձեռագիր» ցուցակի գավառի բնակչությունը միայն հայեր էին՝ 76448 հոգի: Սակայն այստեղ Գորիսի գավառամասում բնակեցված գյուղերը գրված է 13 և 1 դատարկ գյուղ՝ Խոզնավարը: «Ձեռագիր»-ի տվյալներում բնակչությունը պակաս է նշված 500-ով: Խոզնավարը այն գյուղերից է, որը 1919թ նոյեմբերի սկզբին Ադրբեջանական ուժերը գրավել էին և հավանաբար հենց դրանով է

¹¹ Նույնը, էջ 123:¹² Հ ԱԱ, ֆ.163 ց.1, գ.2855, ք. 18 (ՆՊ):¹³ Հ ԱԱ, ֆ.214 ց.1, գ.45, ք. 455-463:¹⁴ Հ ԱԱ, ֆ.163 ց.1, գ.2855, ք. 19:¹⁵ Կորկոտյան Զ., նշված գիրքը, էջ 113, 143:¹⁶ Հ ԱԱ, ֆ.127 ց.1, գ.4, ք. 29-30:¹⁷ Կորկոտյան Զ., նշված գիրքը, էջ 133:¹⁸ Նույնը, էջ 149:¹⁹ Հ ԱԱ, ֆ.163 ց.1, գ.2855, ք. 17:²⁰ Կորկոտյան Զ., նշված գիրքը, էջ XLIX:

բացատրվում դատարկ լինելը²¹: սակայն ազերիների գրաված մյուս գյուղերը՝ Բայանդուրը, Խնածախը, Կոռնիծորը Կորկոտյանի մոտ բնակեցված ենք տեսնում և քիչ հավանական է, որ Խոզնավարցիք ավելի ուշ վերադարձած լինեին իրենց գյուղը: Քանի որ վիճակագրությունը անցկացվել է նոյեմբեր-դեկտեմբերին, ապա չի բացառվում, որ տվյալների տարբերությունը ժամանակի խնդիր է՝ Խոզնավարը մի փոքր ավելի ուշ է վիճակագրվել և տարբերություն կազմող 500 հոգին հենց Խոզնավարի բնակիչների թիվն է: Ի դեպ Խոզնավարի բնակչությունը 1922թ. 477 հոգի էր²²: Այսպիսով Ձանգեզուրի գավառի բնակչությունը մենք ընդունել ենք 76948 հոգի:

9. Սուրմալու: Սուրմալուի համար օգտվել ենք ՀՀԱԱ № 127, ց 1, գ 3-ի նյութերից, ուր բնակչության թիվը նշված է ըստ գյուղական հասարակությունների: Ըստ այդմ, բնակչության ընդհանուր թիվը նույնն է՝ 14219 հոգի, որից՝ հայեր-13869 հոգի, մուսուլման-150 հոգի, եզդի-200 հոգի:

Այսպիսով, մեր տվյալներով ստացվում է, որ 1919թ. վիճակագրության ժամանակ Հայաստանում (վիճակագրված վայրերում) կար 917297 բնակիչ, որից՝ հայեր-715192 հոգի, մուսուլման-122185 հոգի, ոչ մուսուլման-48672 հոգի, խառը բնակչություն-31352 հոգի:

²¹ Վրացյան Ս., նշված գիրքը, էջ 353:

²² Կորկոտյան Զ., նշված գիրքը, էջ 113:

ՄԱՀՍԵՂԱԿԱՆԱՑԱԾ ՀԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԹՈՒՐԶԻԱՅՈՒՄ

Ներկայումս Թուրքիան բաղկացած է շուրջ 72 վարչատարածքային բաժանումներից՝ կամ մարզերից, որոնցից մօտաւորապես 18-ը համընկնում են Ուիլսընեան իրաւարարութեամբ Արեւմտեան Հայաստանի, իսկ մօտաւորապես 9-ը՝ Հիւսիսային Քուրդստանի սահմանների հետ: Համարեա 7-ին կարելի է առանձնացնել որպէս պատմական Կիլիկիոյ սահմաններ եւ միւս 23-ին որպէս Կենտրոնական Անատոլիա:

Անատոլիայի այս չորս երկրատարածքներում ներկայումս ապրում են հայեր, որոնց բւաքանակի եւ ազգային գիտակցութեան մակարդակի կապակցութեամբ կը փորձենք ընդհանուր գծերում բնորոշումներ կատարել:

Թուրքիայի հայոց պատրիարք երջանկայիշատակ Շնորհք արքեպիսկոպոս Գալստեանը 1980 թ.-ին Երուսաղէմում բանախօսութեան մէջ հետեւեալն է ասում գաւառահայութեան մասին. «... Գաւառի մէջ նոյնիսկ մինչեւ մէկ միլիոն հայեր ունենք:

«ա- Հայեր, որոնք գիտակցաբար եւ կամաւոր կերպով իսլամացել են, խզել են հայութիւնից եւ ապրում են թուրքերի մէջ: Սրանք են, որ մինչեւ միլիոնի հասնում են իրենց թուի:

«բ- Հայեր, որոնք երեք սերունդ առաջ իսլամացել են եւ քրդական աշիրեական ծներով ապրում են մեկուսի եւ չեն խառնում: Խնուսի շրջանում հարիւր ընտանիքներ կան այդպիսիներից, որ գիտեն, թէ հայ են, գիտակցաբար իրենց մէջ ամուսնանում են եւ փափագում են վերադառնալ իրենց պապերի կրօնին, եթէ իրենց պայմանները ներեն:

«գ- Կամայ թէ ակամայ իսլամացած հայեր, որոնք իրենց հայկական զգացումը պահել են եւ Պոլիս հաստատելուն պէս՝ դատարանի միջոցով իրենց անձնագրի վրայի «Իսլամ» գրութիւնը «էրմենի»-ով են փոխարինում:

«դ- Բուն գաւառահայերը, որ պատիւ իրենց՝ հակառակ բոլոր զգալի եւ անզգալի դժարութիւններին՝ հայ են մնացել եւ այսօր Ստամբուլի հայութեան մեծագոյն մասը նրանցից է բաղկանում:

«... Մալաթիա- Հայեր կան, որոնք վիճակը լաւ է, նոյնիսկ ունենոր են: Էլազիգ- Հայեր կան եւ եկեղեցի ունեն: Տիգրանակերտ- Հայեր կան, իսկ լսածիս համեմատ՝ Սասնոյ լեռների վրայ էլ ցրած հայեր կան, որոնք մասին ժամանակին, ծեռքս անցաւ 35 գիւղերի մի անւանացանկ...»¹:

Թէեւ Շնորհք պատրիարքի այս տեղեկատւութեան համեմատ

¹ Ալիք, թիւ 12562, 18 դեկտ. 1980, Թեհրան:

ներկայի կացութիւնը հիմնովին փոխած կարելի է համարել, այնուամենայնիւ՝ դա բաւարար հիմք է հանդիսանում անատուհայութեանը տիպաբանական իմաստով բաժանել երեք կատեգորիկ տեսակների.

- Ա- Իսլամացած հայութիւն,
- Բ- Իսլամացած հայութիւն,
- Գ- Պաշտօնական հայութիւն:

Ա. Իսլամացած հայութիւն

Այս տեսակը հիմնականում բաղկացած է պոնդահայ եւ համշէնահայ, մանր ու խոշոր տոհմական խմբերից:

Անատուհայութեան այս ինքնատիպ տեսակը բնակւում է սեւծովեան ափերիցում. պատմական ճանիկից (Սամսունից) մինչեւ Դայ-վրացական սահմանները երկարող տարածքներում:

Ըստ ԱՄՆ-ի Կոլումբիա եւ UCLA համալսարանների շրջանակներում հեղինակաւոր գիտաշխատող Բերտ Վաոքսի, համշէնահայութիւնը կարելի է բաժանել երեք ենթախմբերի².

ա) արեւմտեան համշէնահայութիւն, որը բնակւում է Սամսունում, Օրդուում, Կիրեսունում եւ Տրապիզոնում, թրքախօս է եւ սուննի դաւանանքին յարած,

բ) արեւելեան համշէնահայութիւն, որը առաւելաբար բնակւում է Արտուինում, խօսում է համշէնահայ բարբառով, բայց յարում է սուննի դաւանանքին,

գ) հիւսիսային համշէնահայութիւն, Աբխազիայում, Աջարիայում, ինչպէս նաեւ ԱՊՀ-ի այլ պետութիւններում բնակող, համշէնահայ բարբառով խօսող եւ հիմնականում Դայ առաքելական կամ Դայ կաթողիկէ եկեղեցու հետեւող:

Անատուխայում բնակող առաջին երկու խմբի թաքսանակը գերակշռում է թուրքիայի սահմաններից դուրս բնակող վերջին խմբին:

Անատուխայի համշէնահայութեան թաքսանակի մասին վկայութիւնները բաւական տարբեր են ու այլազան:

Դոկտ. Թեսսա Յոֆմանի գնահատմամբ՝ «...Այնտեղ 20.000 մուսուլման համշէնցիներ կան, որոնց հայրենիքը գտնւում է Տրապիզոնի եւ Էրզրումի արանքում...»³:

ԱՄՆ-ի հարաւային Կալիֆորնիայի համալսարանի քաղաքական գիտութիւնների թեկնածու Յ. Միմոնեանը Բէյրութի «Դայկազեան» ճեմարանում իր բանախօսութեան մէջ 24 յունիս 2002 թ.-ին համշէնահայութեան թաքսանակի մասին այսպէս է եզրակացնում.

«100.000 համշէնցիներ են ապրում ամբողջ թուրքիայի տարածքում...»⁴:

Գրիգոր Աւագեանի տւեալներով՝ «Թուրքիայում, մասամբ նաեւ այլ երկրներում ապրում են շուրջ 4 միլիոն մուսուլման համշէնահայեր»⁵:

Ըստ բուն համշէնահայ, «Գեօթէ» համալսարանի գիտաշխատող, նախկին վարչապետ Մեսուդ Եըմազի ազգականուհի Ալիէ-Ալիս Աթի (Կոստանեան)՝ «Այսօր աւելի քան մէկ միլիոն իր ազգակիցները գտնւում են ազգային ինքնագիտակցութեան ու զարթօնքի գործընթացում»⁶:

Դարերից ի վեր իսլամին յարած լինելով եւ պետականօրէն որպէս եթնիկական փոքրամասութիւն չճանաչելով հանդերձ՝ համշէնահայութեան անատուական հատւածը յամառօրէն պահպանում է իր քրիստոնէական բարբերի եւ աւանդութիւնների մի մասը (օրինակ՝ Ծաղկազարդ, Վարդավառ եւ այլն):

Պէտք է աւելացնել, որ համշէնահայերը իսլամացել են դեռ միջին դարերում եւ այդ պատճառով՝ հաւանաբար նկատի չեն առնել նախաեղեռնեան պատրիարքարանի վիճակագրութիւններում: Հետեւաբար՝ կարելի է կռահել, որ յետեղեռնեան հայկական վիճակագրական պատկերներում էլ չեն ներառել նրանք:

Բ. Իսլամացած հայութիւն

Այս տեսակը բռնի կերպով եւ իր ֆիզիկական գոյութիւնը պահելու հարկադրանքի տակ իսլամացել է 1915 թ.-ից սկսած: Թուրքիայում հրատարակող «Ռադիկալ» թերթի աշխատակից Եահեդ Գոչօլուն մի հետաքրքիր տեղեկութիւն է տալիս հայութեան այս տեսակի մասին, ըստ որի՝ «Մէկ բան ստոյգ է. տեղահանութիւնից յետոյ հայ բնակչութեան թիւը մօտաւորապէս 600 հազար է: Յայտնի չէ, թէ մահմեդական ընտանիքների կողմից որդեգրւած հայ երեխաների թիւը ինչ է, բայց ծանօթ է, որ այս թիւն էլ շատ բարձր թիւ է»⁷:

Այս տեսակ հայութիւնը ապրում է աշխարհագրական մեր պայմանական չորս տարածաշրջանների բազմաթիւ առանձին, քրդական եւ թրքական գիւղերում ու գիւղակներում: Սակայն նրանց իսլամացման գործընթացը իրականացել է ամենատարաբնոյթ պայմաններում, այսպէս՝ Կենտրոնական Անատուխայի պարագայում՝ դա կատարել է անմիջականօրէն, բայց սահմանափակ, պատմական Կիլիկիայի պարագայում՝ առաւել դանդաղ տեմպերով՝ 50-ական եւ 60-ականներին, իսկ մեկուսի քրդախառն շրջաններում, այսինքն՝ հիւսիսային Քուրդստանում եւ Արեւմտահայաստանում, մինչեւ 80-ականները երկարող ժամանակահատուածում եւ յաճախ կոպտութեամբ:

⁴ <http://www.haigazian.edu.lb/announce/pressrelease.htm>.

⁵ Գրիգոր Աւագեան, ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԱՍ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ, 1990, Երեւան, էջ 21:

⁶ Դիտակ, մարտ - ապրիլ 2002, Բէյրութ, էջ 26:

⁷ Նոր Մարմարա, թիւ 16432, 27 յուն. 2003, Ստամբուլ:

² Bert Vanux, THE FORGOTTEN BLACK SEA ARMENIANS, Columbia University, April 2, 1996, pp.1-2.

³ Dr. Hofmann Tessa, ARMENIANS IN TURKEY TODAY, October 2002, page 11.

Իսլամացւած հայութեան կենցաղին առընչող բազմաքնոյթ վկայութիւններ գոյութիւն ունեն այսօր, սակայն նրանց ընդհանուր թաքանակի բնորոշման համար, Շնորհք պատրիարքի տեսլանքից բացի⁸ գրեթէ այլ տեսլակայ մեր տրամադրութեան տակ: Միայն մի յատկանշական ակնարկ կայ «Քուրդստանի աքսորեալ խորհրդարանի» փաստաթղթերում, ընդ որում «Մեծ Քուրդստան»-ի Ասորի եւ հայ բնակչութեան թաքանակի գումարը գնահատուած է ընդհանուրի շուրջ 10 %-ը:

Նոյն աղբիւրը «Մեծ Քուրդստանի» ընդհանուր բնակչութիւնը հաշուած է 20-ից 25 միլիոն: Այս հիմամբ ասորի եւ հայ բնակչութեան թաքանակը պիտի գնահատել շուրջ 2-ից 2.5 միլիոն, ինչը ըստ ամենայնի լուրջ նկատառման է արժանի:

Նման մի համեմատութեան գործակցի կարելի է հանդիպել քրդական կազմակերպութիւնների հայ անդամների կոնտեքստում եւս. «... ազդեցիկ «Միլլիթ» թերթում, Թուրքիայի հարաւ- արեւելեան շրջանների ռազմական արտակարգ դրութեան կառավարիչ Իւնիլ էրքանը յայտարարել էր. «Մեր համակարգիչներում արժանագրել ենք հայկական ծագում ունեցող 800 PKK-ի անդամներ...»⁹:

Աւելացնենք, որ որոշ աղբիւրների համաձայն¹⁰ PKK-ի զինւած անդամների թիւը գնահատուած է շուրջ 5500, ինչը համապատասխանում է Բիթլիսի տանկային ստորաբաժանման հրամանատար գեներալ Թագմայի տեսակէտին, որով պնդում էր. «որ PKK-ի ամեն եօթերորդ անդամը հայ է...: PKK-ի այդ անդամները զաւակներն են այն հայերի, որոնք Օսմանական կայսրութեան կոմակից դաշնակառարներն Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում...»¹¹:

Իսլամացւած հայութեան քաղաքական ուղղաճիւղները առաւել ճշգրիտ գնահատելու համար՝ արժէ այստեղ մի փոքր կանգ առնել քրդական կազմակերպութիւնների շարքերում՝ ծագումով հայ անդամների հարցի վրայ: Նոյն գեներալ Թագման, մի այլ առիթով, 1995 թ.-ին, եւս շեշտում էր, որ տեղի ունեցած ինչ որ ծանր մարտերի ընթացքում «...քրդեր չկային այնտեղ: Նրանք, ովքեր մեր ստորաբաժանման ուժերի գրոհների արդիւնքում նահանջեցին դէպի լեռները, հայեր էին...»¹²:

Թրքական «Գիւնեշ» օրաթերթը, 6 յունիսի 1989 թ.-ին գրեց, որ

Մուշի ճանապարհներին ապաստանած քուրդ փիշնգներից մի խումբ դիմել է ԱՄՆ եւ բրիտանական իշխանութիւններին՝ պնդելով, որ իրենք հայկական ծագում ունեն եւ խնդրում են ապաստանի իրաւունք:

PKK-ի պաշտօնաթերթերից մէկում կարդում ենք՝ հայաբնակ Սայլակայա (Ձիբին) պատմական գիւղում 1970 թ.-ին ծնւած հայ երիտասարդ Յուսէյն Սարիչիլէի մասին, որ զոհւել է Թուրքիայի բանակի միջոցով 1988 թ.-ին¹³:

Իսկ Ջազա Ալեւիական շրջանակներում աշխատող եւ Դերսիմի լեռներում մաքառող TIKKO կազմակերպութեան զոհուածների ցանկում հանդիպում ենք երեք հայ երիտասարդների կենսագրականներին¹⁴:

- Նուբար Եալիմ, ծնւած Մարդինում, 1957 թ.-ին, զոհւած Ամստերդամում, 1982 թ.-ին:

- Մանուէլ Դեմիր, ծնւած Կեսարիայի Բունիան քաղաքում, 1963 թ.-ին, զոհւած Ստամբուլում, 1988 թ.-ին:

- Արմենակ Բաքչիեան, ծնւած Տիգրանակերտում, 1953 թ.-ին, զոհւած Խարբերդում, 1980 թ.-ին:

Դետաքըքիր է իմանալ, որ Մանուէլ Դեմիրի հերոսական տիպարին ու սխրանքներին նւիրւած թրքերէնով երգ է յօրինել, որն առատօրէն հնչում է քրդական շրջանակներից:

Միւս փաստը վերաբերում է PKK-ի նախագահական խորհրդի անդամ օր. Նուրիյէ Գեսպիրի եւ PKK-ի Կենտրոնական կոմիտէի անդամներ՝ Բեքիր Բաքչիեանի եւ Սուսա Յաջըլէի հայկական ծագմանը, որը բացայայտել է «Թուրքիյէ» օրաթերթի միջոցով, 2002թ.-ին¹⁵:

Սոյն վկայութիւնները քրդական շրջաններում շօշափելի թուլ հայութեան բնակութեան փաստից բացի, լաւապէս ապացուցում են նաեւ այդ զանգուածի հակապետական բիրտ կողմնորոշումը, ինչը հայկական քաղաքական ուրոյն գործօնի բացակայութեան պայմաններում, դրսեւորում է քրդական պայքարի ճամբով:

«...Այն գիւղը, որ գնացի, մօտ մէկ ժամ կամ աւելի հեռու էր մեր գիւղից եւ հայկական շատ հին գիւղերից մէկն էր (ակնարկը «Ձիբին» գիւղին է- Կ.Խ.): Դենց այդ տեղից... պարզուած էր հայերի իրաւունքների ոտնահարումն ու նրանց նկատմամբ խտրութիւնը, որովհետեւ այդ գիւղի եկեղեցին վերածել էին մզկիթի, այն պայմաններում, երբ դեռ հայ եղբայրները ապրում էին այնտեղ: Դայոս հետաքրքիր եւ ընկերական կապեր ունէր հայ եղբայրների հետ, եւ նրանցից շատերի հետ խոր ընկերութիւն էր հաստատել... Այս խնդիրը արժարժում է, որովհետեւ ֆաշիստ թուրքերը սնապարծութեամբ ու պոռոտախօսութեամբ ասում էին, որ այլեւս հայ չկայ...»: Ահա այսպէս է արտայայտուած Արդուլլահ

⁸ Ալիք, թիւ 12562, 18 դեկտ. 1980, Թեհրան:

⁹ Dr. Hofmann Tessa, "ARMENIANS IN TURKEY TODAY", October 2002, page 35.

¹⁰ Directorate for Movements of Person, Migration and Consular Affairs Asylum and Migration Division. " Official general report on Turkey", May 2001, page 31.

¹¹ Dr. Hofmann Tessa, ARMENIANS IN TURKEY TODAY, October 2002, page 36.

¹² EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS, FORMER SECONDS SECTION, CASE OF TEPE v., TURKEY (Applicatoin no.27244/95), <http://www.vahitbicak.com/tepetr.htmhttp>.

¹³ <http://www.pkk.org/2002/03>.

¹⁴ <http://babacrdogan.org/partisan>.

¹⁵ Furkiye, 11.10.2002.

Օջալանը, թուրք լրագրող ու դոկտ. Եալչին Քիւլիւքի վարած մամուլային հարցազրույցի ընթացքում, 90-ականների կեսերում¹⁶:

Այս իրողութեանն ի տես՝ այսօր այլևս տարօրինակ չպիտի թւայ քրդական, ալիեական եւ զազայական մշակութային եւ քաղաքական լայն Media- ում հայերէն երգեր կատարող երգիչների գովազդերի ու Link-երի առկայութիւնը: Երգիչներ, որոնք ըստ իրենց կենսագրականի՝ սլազցի, դիարբաքրցի կամ մշեցիներ են: Նիւլֆեր Աբբալը իր «Սարի գելին»-ով, Բեշեր Շահինը իր «Հորովել»-ով, Դիանա Վեքիլը իր «Դելե եսման»-ով եւ Արամ Տիգրանը իր «Մեր Լեւինական սիրուն քաղաք»-ով, ու «Առաքել Մուշեղ»-ով, իրականում հայութեան լինելութեան ծայրն են հնչեցնում:

Գ. «Պաշտօնական» հայութիւն

Այս տեսակը Հայ առաքելական, Կաթողիկէ կամ Աւետարանական եկեղեցիներին կապող համայնքների տեսքով տակաւին գոյատեւում է անատոլական զանազան նահանգներում եւ աւաններում:

«Թուրքիոյ հայոց համայնքային օրացոյց»-ը, 1991 թ.-ին, ամբողջական մի համայնապատկեր է ներկայացրել Թուրքիայի հայութեան ազգային կառոյցների վերաբերեալ¹⁷: Դրա բաժնում կարող ենք. «Կեսարիոյ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցիին կապած Անգարայի, Ամասիոյ, Գաստամոնուի, Կիւմիշհաճըքէոյի, Եոզկատի, Պողազլեանի, Սազի, Թոքատի եւ Կենտրոնական Անատոլիոյ բոլոր համայնքները»:

Տիգրանակերտի Ս. Կիրակոս եկեղեցիին կապած են Մալաթիոյ, Էլազիգի, Բիթլիսի, Սասունի եւ այլ հարաւ արեւելեան Անատոլիոյ հայ համայնքները:

Իսկենդերունի Ս. Քառասուն Մանկունք եկեղեցիին կապած են Ատրեւմանի, Մերսինի եւ այլ հարաւ արեւմտեան Անատոլիոյ հայ համայնքները (ընդգծումները մերն են- Կ. Խ.)»:

Եւ 1998 թ.-ի Թուրքիոյ հայոց պատրիարքարանի դիւանի զեկուցման մէջ լայն բացատրութիւն է տրւել նորընտիր պատրիարքի գահակալութեան հանդիսութեան վերաբերեալ: Ձեկոյցի 4-րդ կէտի համաձայն՝ «150 հոգանոց պրոտոկոլի ցանկ»-ում ի շարս այլոց նկատի էր առնւել. «Անգարայի, Կեսարիոյ, Ամասիոյ, Գաստամոնուի, Կիւմիշհաճըգիւղի, Եոզկատի, Պողազլեանի, Սազի, Թոքաթի, Դիարբաքրի, Ատրեւմանի, Մերսինի հայ համայնքների ներկայացուցիչները, որոնք լատկապէս գահակալութեան մասնակցելու համար Ստամբուլ են հրաւիրւել (ընդգծումները մերն են -Կ.Խ.)»¹⁸: Այսպէս կարելի է եզրակացնել, որ Անատոլիայի 17 քաղաքներում

պաշտօնապէս գոյութիւն ունեն հայկական համայնքներ¹⁹:

Հակառակ պատրիարքարանի այս յայտարարութեան՝ Թուրքիայի ներքին գործերի նախարարութիւնը միմիայն հինգ համայնքին է պաշտօնապէս արտօնել ընտրական իրաւունք՝ պատրիարքարանի օրէնսդիր կամ գործադիր մարմինների ընտրութիւններում (Կեսարիա, Տիգրանակերտ, Իսթենդերուն, Քըրքէսան եւ Վազըֆ գիւղ):

Այս հարցը, որպէս համայնքային դժարութիւն, ի շարս այլոց, հերթական անգամ, արծարծւել է 2000 թ.-ի Մետրապ Պատրիարք Մուքաֆեանի եւ Թուրքիայի նախկին կրօնի տեսուչ Լիւթֆի Տոլանի շուրջ մէկ ժամանոց հեռուստազրոյցում:

Պիտի ասել, որ «պաշտօնական» հայութեան թաքսանակի մասին դարձեալ գոյութիւն ունի տեղեկութիւնների խիստ պակաս:

1982 թ.-ին տուած մի հարցազրույցի ընթացքում Շնորիք պատրիարքը, Անատոլիայի այս տեսակի հայութեան վիճակը բացատրելով, նրա թաքսանակը գնահատել է 10000-ից 20000: Թւում է, թէ այսօր այդ թիւը խոշոր չափերով նւազել է, պարբերական արտահոսքի պատճառով:

Ամբողջական թաքսանակ

Տիպաբանական բնորոշմամբ հանդերձ՝ դիւրին չէ Անատոլիայի հայ բնակիչների թաքսանակի մասին վերջնական տեսակէտ յայտնել: Հետեւաբար՝ անորոշութեան եւ անճշգրտութեան համամատակերպ բարձր մի ցուցանիշ նկատի ունենալով՝ ահաւասիկ մեջբերում ենք մի քանի վկայութիւններ. «Ներկայում շուրջ երկու միլիոն է հաշւում այն հայերի վկայութիւններ. «Ներկայում շուրջ երկու միլիոն է հաշւում այն հայերի թիւը Թուրքիայում, որոնք իսլամ են ընդունել անցեալում, գոյատեւել են ֆիզիկապէս եւ աճել են քանակութեամբ: Նրանք չեն թրքացել: Շատերը գիտեն իրենց հայկականութեան վերաբերեալ, սակայն վախճնում են խօսել այդ մասին: Այդ երկու միլիոն մարդիկ հայ են համարւում...»²⁰:

Ըստ երեւոյթին, Արմեն Մելիքեանի վերոյիշեալ դիտողութեան հիման վրայ՝ «Հայաստան-Սփիւռք» կայքէջում Թուրքիայի հայ բնակչութեան թիւը սրբագրւել է 2.080.000-ի:

«Գեօթ» համալսարանի գիտաշխատող Ալիե-Ալիս Ալթի համոզմամբ՝ «...Մինչ երեք միլիոն թրքացած հայեր կան, որոնք փորձում են իմանալ իրենց ծագման մասին, տասնամեակների լռութիւնից յետոյ...»²¹:

Իսկ մի շատ հետաքրքրական տւեալի ենք հանդիպում «Planet of Diaspora» պարբերաթերթում, ուր Թուրքիայի հայութեան ամբողջական

¹⁶ Դոկտ. Եալչին Քիւլիւք, Վերածննդեան պատմութիւն, Արդուլլահ Օջալանի մտքերն ու յուշերը (պարսկերէնով), 1999, Թեհրան, էջ 48 եւ 49:

¹⁷ Արմենիա, յունիս 1991, Սիդնի:

¹⁸ Ժամանակ, 11 նոյեմ. 1998, Ստամբուլ:

¹⁹ Նոր Մարմարա, 5 փետր., 2000, Ստամբուլ:

²⁰ http://www.armeniadiaspora.com/population/note_turkey_pop.html, Armen Melikian,

Armenian Watch Monitors Human Rights Violations Against Armenian Worldwide.

²¹ Դիտակ, մարտ - ապրիլ 2002, Բէյրութ, էջ 26:

թաքանակը ներկայացնում է 4.500.000²²:

Վերջաբանի փոխարեն

Մեկից մինչև չորս ու կես միլիոն բնակչության մասին են վկայում նշած փաստերն ու տվյալները: Բնակչություն, որ նկարագրային առումով այլակերպւած լինելով հանդերձ՝ ծագումով հայ է, որ պատմական յիշողութեամբ ատակ է օրգանապես վերամիաւորելու իր հայկական ակունքներին, համարկելու հայ ազգին:

Անատոլիայի հայութեան օրակարգը հրամայական նկատառում է դառնում այսօր: Այդ հսկայական ներուժը կարող է կամ ընթանալ սոսկ տարերային զարտուղիներով, շահագործել այլեայլ համաշխարհային ու տարածաշրջանային քաղաքական ուժերի կողմից եւ ի վերջոյ մարել եւ կամ վերածել ազգային գիտակցական շարժման եւ վերազարթօնքի:

Երկընտրանքի լուծողը, ի հարկէ, պիտի լինի ոչ ոք բացի հայութիւնից:

Թող ուսումնասիրութեան այս մախնական փորձը իր համեստ ազդեցութեամբ խթանի մեր միլիոնաւոր հայ եղբայրների եւ քոյրերի ազգային դիմագծի վերականգնման եւ ինքնահաստատման գործին:

ՍՈՑԻԱԼ-ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ /1991-1995 թթ./

Նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությունը ԽՍՀՄ-ից ծանր ժառանգություն ստացավ: Նա մախնական խորհրդային հանրապետությունների հետ մեկտեղ կրում էր գերտերության փլուզման տխուր հետևանքները, որի կործանման հիմնական պատճառներից էր նաև խիստ կենտրոնացված տնտեսական համակարգի քայքայումը: Վերջինս հանգեցրեց ձևավորված կապերի խզմանն ու ավանդական շուկաների վերացմանը: Արդյունքում գրեթե բոլոր մախնական միութենական հանրապետությունները հայտնվեցին սոցիալ-տնտեսական խորը ճգնաժամի մեջ: Հայաստանում իրավիճակն ավելի ծանր էր, քանի որ այստեղ հետխորհրդային տարածաշրջաններում առկա համընդհանուր հիմնախնդիրներին գումարվեցին նաև ավերիչ երկրաշարժի հետևանքները, պարտադրված հակամարտությունը հարևան երկրի հետ, բազմաճիւղաւոր փախստականների առկայությունը ու շրջափակումը: 1992 թ. Հայաստանում արդյունաբերության արտադրանքի ծավալը նվազեց և հասավ 1971թ. մակարդակին¹: 1993 թ. գյուղատնտեսության արդյունքի ծավալը, 1989 թ. նկատմամբ կրճատվեց 18 %-ով²: Զգալիորեն անկում ապրեց նաև հանրապետության ազգային եկամուտը, որը 1993 թ. կազմեց 1987 թ. միայն 10-15 %-ը³: Այս ամենը հանգեցրեց սպառողական ապրանքների գների կտրուկ բարձրացմանը, որոնք 1990-ական թվականների սկզբներին աճեցին շուրջ 3 անգամ⁴:

Հայաստանի Հանրապետությունում տիրող սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամը, բացի օբյեկտիվ պատճառներից, պայմանավորված էր նաև սուբյեկտիվ գործոններով, որոնք, հիմնականում, ՀՀԸ ղեկավարների 1980-ականների վերջերին զուտ քաղաքական նկատառումներ պարունակող անհեռատես գործելակերպի հետևանք էին⁵:

¹Տես Մեր խոսքը, 29 ապրիլի, 1993:

²Տես Մինասյան Է., Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում /1990-2003 թթ./, Երևան, 2003, էջ 82:

³Տես Երկիր, 4 փետրվարի, 1994:

⁴Տես ՀՀ նորագույն պատմության կենտրոնական պետական արխիվ, ֆ. 113, ց. 165, գ. 496, թ. 1, գ. 519, թ. 2:

⁵Տես Ազիզբեկյան Ռ., Հայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն, Երևան, 1992, էջ 46-50:

ՍՈՑԻԱԼ-ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
/1991-1995 թթ./

Եզնաժամային իրավիճակը մեղմելու նպատակով, հանրապետության նոր իշխանությունները ձեռնամուխ եղան արմատական տնտեսական վերափոխումների իրականացմանը, որոնք նպատակադրված էին շուկայական տնտեսությամբ բնորոշ հարաբերությունների, ինստիտուտների և կառավարման համակարգի ձևավորմանը⁶։ Սակայն այդ գործընթացի սկզբնական փուլը կենսագործվեց ընդգծված քաղաքական բաղադրիչի գերակայությամբ, ոչ հիմնովին նախապատրաստված առանց համապատասխան երկարաժամկետ համալիր ծրագրի մշակման, ակնհայտորեն արագացված քայլերով և համատարած չարաշահումներով։ Արդյունքում, 1991-1996 թթ. Հայաստանում համախառն ներքին արդյունքը /ՀՆԱ/ նվազեց 57,5 %-ով⁷։

Տնտեսության անցումային փուլի համապարփակ սոցիալական ծրագրի բացակայության հետևանքով, վերափոխումների ընթացքում գրեթե անտեսվում էին այդ ոլորտի հիմնախնդիրները, ինչը հանգեցրեց բնակչության լայն խավերի սոցիալական պաշտպանվածության երաշխիքների աստիճանական վերացմանն ու կենսամակարդակի կտրուկ անկմանը։ Գնալով խորանում էր հասարակության սոցիալական բևեռացումը, տարեցտարի աճում գործազրկությունը։ 1995թ. հանրապետությունում պաշտոնապես գրանցված էր 105,5 հազ. գործազուրկ⁸։ Հատկապես ծանր էր վիճակը երկրաշարժի գոտում, որին բաժին էր ընկնում հանրապետությունում գրանցված գործազուրկների 34 %-ը⁹։ Պաշտոնապես գրանցված գործազուրկներից բացի, Հայաստանում մեծ թիվ էին կազմում նաև այսպես կոչված «թաքնված» գործազուրկները։ Արտադրական ձեռնարկությունների անկանոն և ոչ լիարժեք աշխատողները հետևանքով անգործության էին մատնված նաև դրանց աշխատողները։ 1993 թ. ընթացքում յուրաքանչյուր ամիս միայն տնտեսության պետական հատվածում զբաղվածների 12-15 %-ը /90-115 հազ. մարդ/, գտնվել էր հարկադիր պարապուրդի մեջ, այդ թվում արդյունաբերության ոլորտում 24-31 %-ը /71-82 հազ. մարդ/¹⁰։ «Թաքնված» գործազուրկները առկա էին նաև գյուղատնտեսության բնագավառում, որոնց թիվն ավելանում էր սահմանամերձ շրջաններում ստեղծված պատերազմական իրավիճակի հետևանքով։ Եվ վերջապես, գործազուրկների բավական սովոր բանակ գոյություն ուներ չզբաղված բնակչության /բախառականներ, «մանրավաճառներ» և այլն/ ու բռնագաղթվածների մեջ։ 1993 թ. Հայաստանում վերջիններս թիվը

հասնում էր 295 հազարի¹¹։ Նկատի ունենալով բնակչության վերոհիշյալ խմբերին, համապատասխան մասնագետների կարծիքով «թաքնված» գործազուրկների թիվը հանրապետությունում 1990-ական թվականների կեսերին տատանվում էր 250-350 հազարի սահմաններում¹²։

Հայաստանի իշխանությունների հայտարարությունները տնտեսության զարգացման, գների կայունացման և բնակչության կենսամակարդակի սպասվող բարձրացման վերաբերյալ այդպես էլ մնում էին սոսկ որպես խոսքեր։ Հաճախակի փոխվում էին կառավարությունները /1991-1995թթ. ընթացքում հանրապետությունում փոխվեցին չորս վարչապետներ/, որոնք ջանում էին կարգավորել տնտեսությունը, սակայն շոշափելի տեղաշարժեր գրեթե չէին նշանակում։ Շարունակվում էր անկառավարելի շուկայական հարաբերությունների ծավալումը, որի հետևանքով գներն անսխալեղ աճում էին։ 1993 թ. ծավալումը, որի հետևանքով գներն անսխալեղ աճում էին։ 1993 թ. սպառողական գների աճի տեմպերը Հայաստանում 130 %-ով գերազանցում էին միջին աշխատավարձի /1990-ականների կեսերին միջին ամսական անվանական աշխատավարձը հանրապետությունում կազմում էր ընդամենը 7060 դրամ¹³/ աճը¹⁴։ Թեև 1994 թ.-ից սկսած կազմում էր ընդամենը 7060 դրամ¹³/ աճը¹⁴։ Թեև 1994 թ.-ից սկսած հաջողվեց կանխել երկրի տնտեսական անկումը և ապահովել մակրոտնտեսական որոշակի կայունություն, սակայն տարբեր ոլորտներում իրականացված բարեփոխումների անհամաչափության, բացթողումների ու սխալների, վիճակը բարելավելու ոչ ամբողջական, այլ իրավիճակային լուծումների հետևանքով, այն չդարձավ տնտեսական համաչափ ու դիմամիկ աճի հիմք և ազգաբնակչության մեծամասնության համար կյանքը շարունակվում էր մնալ հիմնականում որպես գոյատևման պայքար¹⁵։ 1995 թ. հանրապետության բնակչության թվում աղքատության մակարդակը կազմում էր գրեթե 55 %¹⁶։ Չնայած հետագայում գրանցված կայուն տնտեսական ցուցանիշներին, նշանակալից տնտեսական աճը չհանգեցրեց աղքատության կրճատմանն ու բնակչության լայն շերտերի կենսամակարդակի բարելավմանը։ Եվ ավելի եկամուտների ոչ հավասարաչափ բաշխման հետևանքով, էլ ավելի խորացավ սոցիալ-տնտեսական բևեռացումը։ 1990-ականներին առավել խորաստ և առավել աղքատ բնակչության 20%-ի ծախսերի տարբերությունը հանրապետությունում կազմում էր 6,6 անգամ, իսկ

¹¹ Տես Հայաստանի Հանրապետություն, 8 փետրվարի, 1994։

¹² Տես Երկիր, 12 փետրվարի, 1994։

¹³ Տես Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք /1997, 1998/, էջ 62։

¹⁴ Տես Ազգ, 25 հունվարի, 1994։

¹⁵ Տես Անկախության անցումային 10 տարիները Հայաստանում. մարդկային զարգացման ազգային զեկույց, Հայաստան, 2001, էջ 65-66։

¹⁶ Տես նույն տեղում, էջ 94։

⁶ Տես Մինասյան Է., նշվ. աշխ, էջ 65-170։

⁷ Տես Հայկական ժամանակ, 12 փետրվարի, 2005։

⁸ Տես Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք /1997, 1998/, Երևան, 2001, էջ 41։

⁹ Տես Երկիր, 12 փետրվարի, 1994։

¹⁰ Տես նույն տեղում։

եկամուտներին՝ 32,2 անգամ¹⁷։ Եվրոպայի, Կենտրոնական Ասիայի, Լատինական Ամերիկայի, հարավ-արևելյան Երկրների շարքում Հայաստանը առաջին տեղում էր եկամուտների անհավասարությամբ¹⁸։

Թեև 1992-1995 թթ. ընթացքում հանրապետությունում որոշակի քայլեր կատարվեցին սոցիալական աջակցության քաղաքականության մշակման և իրականացման ուղությամբ /բնակչության սոցիալապես անապահով խմբերին տրվող տարբեր տիպի նպաստների, ինչպես նաև դրամական փոխհատուցումների ձևով/, սակայն, ընդհանուր առմամբ, դրանք համարժեք չէին բնակչության կենսամակարդակի հիմնախնդիրներին։ Սոցիալական ոլորտի բարեփոխումները չէին առաջնորդվում հստակ մշակված սոցիալական քաղաքականության գերակայությունների ու նպատակների դասակարգմամբ և հիմնականում ոչ թե ռազմավարական, այլ, մարտավարական բնույթ էին կրում։ Տնտեսության իրական հնարավորությունների վրա հիմնված համալիր սոցիալական քաղաքականության հայեցակարգի բացակայության, սոցիալական ապահովության համակարգի սահմանակարգային ու օրենսդրական հիմքերի անկատարության հետևանքով, խոցելի խմբերի կարիքների բավարարմանը ուղղված կառավարության ջանքերը ցանկալի արդյունքների չէին հանգեցնում։ Հատկապես ծանր վիճակում էին հայտնվել կենսաթոշակառուները, քանի որ պետության որպես կենսաթոշակային համակարգի հիմնական դոնորի, դերը խիստ կրճատվել էր։ Եթե մինչև 1991թ. պետական բյուջեից ֆինանսավորվում էր կենսաթոշակային համակարգի 70 %-ը, ապա 90-ականների կեսերին՝ միայն 4,81 %-ը¹⁹։ Վերջինիս հետևանքով, 1995 թ. հանրապետությունում կենսաթոշակի միջին ամսական չափը կազմում էր ընդամենը 2359 դրամ²⁰, որն հեռու էր գոյատևման համար անհարժեշտ պահանջումները բավարարելուց։ Դրա հետ մեկտեղ, բացակայում էր կենսաթոշակների բաշխման սոցիալական արդարության սկզբունքը։ Փաստորեն ամբողջ կյանքում աշխատած անհատը ստանում էր գրեթե նույնչափ կենսաթոշակ, որքան մի քանի տարի աշխատածը, ինչն առաջացնում էր երկարամյա աշխատանքային ստաժ ունեցողների մեծամասնության դժգոհությունը։

Այս ամենը ժողովրդական լայն զանգվածների մեջ հիասթափություն առաջացրեց տնտեսական վերափոխումների նկատմամբ։ 1990-ական թվականներին հանրապետության բնակչության

74,3 %-ը անբավար էր գնահատում իրականացվող բարեփոխումների ընթացքը²¹։

Ազգաբնակչության սոցիալական ծանր կացությունը հանգեցնում էր նրա առողջական վիճակի վատթարացմանը։ Աճի միտում էին դրսևորում վարակիչ և մանկական, արյան ու արյունաստեղծ օրգանների, սրտանոթային համակարգի հիվանդությունները։ Լայն տարածում էին ստացել չարորակ նորագոյացությունները, կրկին ի հայտ էր եկել թոքախտը, որը զգալիորեն աճել էր հատկապես երիտասարդության շրջանում։ Նույնիսկ մահացածության ցուցանիշի հարաբերական կայունացման պայմաններում, կտրուկ նվազել էին ծնելիության և բնական աճի ցուցանիշները²²։ Հատկապես բնակչության սոցիալապես անապահով խավերի համար, լուրջ հիմնախնդիր էր դարձել բուժօգնության մատչելիությունը։ Թեև առողջապահական ծառայությունների գերակշռող մասը պաշտոնապես համարվում էր անվճար, սակայն հիմնականում այդ բնագավառի աշխատողների ցածր վարձատրման հետևանքով, բուժսպասարկման գրեթե բոլոր ոլորտներում գործում էր ոչ պաշտոնական լրավճարումների սովերային համակարգը։ Վերջինիս պատճառով բնակչության մեծամասնությունը զրկված էր բուժսպասարկումից լիարժեքորեն օգտվելու հնարավորությունից։ Ուստի զգալի թվով հիվանդներ գերադասում էին ինքնաախտորոշվել /որոշ փորձագետների գնահատումներով՝ հիվանդ մարդկանց 59,4 %-ը²³/, ինչի հետևանքով հիվանդությունների աճող տեմպերի պայմաններում, բուժօգնությունը դիմող քաղաքացիների թիվը նվազում էր և առողջապահության համարգն աշխատում իր հնարավորությունների կեսի չափով։ 1990-ականների կեսերին հանրապետության հիվանդանոցներում մահճակալների զբաղվածությունը կազմում էր ընդամենն 35 % /մարզերում որոշ դեպքերում 10-15 %/։ 1990 թ. համեմատ, պոլիկլինիկաներում հաճախումների թիվը նվազել էր 45 %-ով, տնային կանչերինը՝ 53 %-ով, իսկ շտապ օգնության կանչերինը՝ 60 %-ով²⁴։ Այս ամենը պայմանավորված էր բուժսպասարկման, այդ թվում և դեղորայքի, բարձր զներով, բուժօնառայությունների որակի զգալի անկմամբ և մարդկանց անվճարումնակությամբ։

¹⁷Տես նույն տեղում, էջ 95։

¹⁸Տես Making Transition Work for Everyone, Poverty and Inequality in Europe and Central Asia. WB 2000, Washington D. C. 2000, p. 140.

¹⁹Տես Անկախության անցումային 10 տարիները Հայաստանում. մարդկային զարգացման ազգային զեկույց, էջ 17։

²⁰Տես Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք /1997, 1998/, Երևան, էջ 72։

²¹Տես Պողոսյան Գ., Բնակչության վերաբերմունքը Հայաստանում ընթացող տնտեսական բարեփոխումների նկատմամբ։ Հայացք տնտեսությանը, 20 մարտի, 2000 թ., էջ 7։

²²Տես Անկախության անցումային 10 տարիները Հայաստանում. մարդկային զարգացման ազգային զեկույց, էջ 110։

²³Տես նույն տեղում։

²⁴Տես նույն տեղում, էջ 111։

Ելնելով ստեղծված իրավիճակից, ՀՀ իշխանությունները ձեռնամուխ եղան առողջապահական համակարգի կառավարման բարեփոխումներին՝ հիմնականում այդ ոլորտի պետական մենաշնորհի հանդիսացող կառույցների արմատական վերափոխումների իրականացման, մասնավորեցման և ապապետականացման միջոցով: Սեփականաշնորհվեցին մի շարք առողջապահական հաստատություններ, որոնց թվում ստացիոնար, ատամնաբուժական պոլիկլինիկաներ, առողջարաններ և այլն: Սակայն հանրապետությունում տիրող ծանր սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի պայմաններում, այդ ձեռնարկումները ցանկալի արդյունքի չհամգեցրին, քանի որ բնակչության լայն շերտերն ի վիճակի չէին օգտվելու մասնավոր բուժական հաստատությունների վճարովի ծառայություններից: Դրա հետ մեկտեղ, ՀՀ ֆինանսական ծանր կացության հետևանքով, առողջապահական պետական նպատակային ծրագրերի շրջանակներում իրականացված աշխատանքների ծավալները գերազանցում էին պետբյուջեով նախատեսված ծախսերը: Ուստի, անխուսափելի էր դառնում նաև առողջապահության պետական համակարգում վճարովի ծառայությունների ներդրումը իր բոլոր սոցիալական բացասական անդրադարձներով:

Հայաստանում վատթարացող սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը եական ազդեցությունն էր թողնում նաև բարձրորակ կադրերի պատրաստման մակարդակով ավանդաբար աչքի ընկնող հանրապետության կրթական համակարգի վրա: 1991-1995 թթ. այս ոլորտն, օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով, ըստ էության, դուրս մնաց պետական ու տնտեսական գերակայությունից: Նրա բազմաբնույթ խնդիրների լուծման հիմնական ծանրությունը ընկած էր տեղական իշխանության մարմինների և հասարակության վրա: Արդյունքում աստիճանաբար կրճատվեցին ոլորտին տրամադրվող բյուջետային ծախսերը, որոնք եթե 1992թ. կազմում էին 11,20 %, ապա 1995թ.՝ միայն 8,10 %²⁵: Դրա հետևանքով նվազագույնի հասան ուսումնական հաստատությունների նորոգման ու տեխնիկական սպասարկման աշխատանքները, ընդհատվեց լաբորատոր սարքավորումների ու ուսումնամեթոդաբանական այլ անհրաժեշտ նյութերի մատակարարումը, փակվեցին ուսուցիչների վերապատրաստման դասընթացները, զգալիորեն ընկավ ուսուցման որակը: Թեև հանրապետությունում գործում էր անվճար ուսուցման համակարգ, որն ընդգրկում էր միջնակարգ դպրոցն ամբողջությամբ և հետդպրոցական ուսուցման 20 %-ը, սակայն հիմնականում մանկավարժների և դասախոսների չնչին աշխատավարձի հետևանքով, գրեթե համատարած բնույթ էր կրում ընտանեկան բյուջեներից շոշափելի լրավճարումների հաշվին

²⁵Տես նույն տեղում, էջ 108:

իրականացվող արտադպրոցական անհատական ուսուցման կիրառումը: Վերջինս սահմանափակում էր անվճարունակ խավերի որակյալ կրթություն ստանալու հնարավորությունները և թույլ տալիս ունեոր շերտերին հենց սկզբնական փուլից, որակյալ կրթական ծառայություններ ապահովել իրենց երեխաների համար: Ուստի, սոցիալական արդարության հաստատման կարևորագույն նախադրյալներից էր՝ կրթության բնագավառում բոլորի համար հավասար մեկնարկային պայմաններ ապահովելու խնդիրը, որի լուծումը սակայն ավելի էր բարդանում այս ոլորտում կատարվող պետական ծախսերի շարունակական նվազման հետևանքով: Այսպես, եթե 1980-ականներին դրանք կազմում էին համախառն ներքին արդյունքի 7-9 %-ը, ապա 1990-ականներին՝ միայն 2-3 %-ը, իսկ մեկ դպրոցականի հաշվով՝ բյուջեի հատկացումները կազմում էին միայն շուրջ 40 ԱՄՆ դոլար²⁶: Երկու ցուցանիշներն էլ այլ երկրների համեմատությամբ բավականին ցածր էին:

Իրավիճակը շտկելու նպատակով, ՀՀ կառավարությունը լծվեց կրթական համակարգի վերափոխումների իրականացմանը, որոնք սկզբնական փուլում հիմնականում ներառեցին կրթության կառուցվածքն ու բովանդակությունը:

Կրթության նախկին համակարգը, որն ընդգրկում էր երեք հիմնական ձև /միջնակարգ, միջնակարգ-մասնագիտական և բարձրագույն/ փոխարինվեց բազմաստիճան համակարգով: Միջնակարգ /կամ ընդհանուր/ կրթությունը բաժանվեց երեք աստիճանի՝ տարրական /3 տարի/, միջնակարգ /5 տարի/ և ավագ /2 տարի/: Հիմնական դպրոցների շրջանավարտները շարունակում էին իրենց կրթությունը միջնակարգ դպրոցի հաջորդ մակարդակում կամ գնում էին մասնագիտական դպրոցներ: 1990-ականների կեսերից հանրապետությունում սկսեցին ստեղծվել տարբեր տեսակի, այդ թվում և մասնավոր դպրոցներ:

Որոշակի քայլեր կատարվեցին նաև կրթության բովանդակության փոփոխման և ազգային դպրոցի ստեղծման ուղղությամբ: Որոշումներ ընդունվեցին հայ երեխաների միայն հայկական դպրոցներում սովորելու մասին, կրճատվեց ռուսական դպրոցների թիվը: Ուսուցումը դպրոցներում ազատվեց կոմունիստական գաղափարախոսության կապանքներից: Գերակայությունը տրվեց մայրենի լեզվի, գրականության, հայոց պատմության առարկաների դասավանդմանը: Հրատարակվեցին ուսումնական մոր ծրագրերով, ինչպես հիմնական, այնպես էլ այլընտրանքային դասագրքեր, միջնակարգ դպրոցներին որոշակի ազատություն տրվեց լրացուցիչ առարկաներ մտցնելու, ծրագրեր, ուսումնական ձեռնարկներ ընտրելու հարցում:

²⁶Տես նույն տեղում:

36 հազ. մարդ, որոնցից միայն 19 100-ն էր սովորում պետական պատվերով /անվճար/: Հիմնվեցին նաև վճարովի բազմաթիվ մասնավոր համալսարաններ ու քոլեջներ: 1995թ. հանրապետությունում գործում էին արտոնագրված 42 ոչ պետական ուսումնական հաստատություններ, որոնց թվում Հր. Աճառյանի անվան համալսարանը, ՄՅՈՒԴ-ը, Գլաձոր համալսարանը և այլն: Սակայն նրանց ուսուցման մակարդակը գիջում էր պետական ուսումնական հաստատությունների մակարդակին³³: Ուստի, հանրակրթական դպրոցների շրջանավարտների մեծ մասը ձգտում էր բարձրագույն կրթություն ձեռք բերել պետական բուհերում: Սակայն պետպատվերով հատկացվող տեղերի խիստ սահմանափակության հետևանքով, հանրապետության բնակչության անապահով խավերը, ըստ էության, զրկված էին բարձրագույն կրթություն ստանալու հնարավորությունից: Դրա հետ մեկտեղ, հստակեցված չէին նաև մասնագիտական-տեխնիկական ու միջնակարգ մասնագիտական ուսուցման հայեցակարգերը: Արդյունքում, ամեն տարի տասնյակ հազարավոր երիտասարդներ, առանց որևէ մասնագիտական պատրաստվածության, մուտք էին գործում աշխատաշուկա: Մյուս կողմից, նոր տնտեսակարգի պահանջներին բուհական համակարգի անհամապատասխանության հետևանքով, զգալի անհամասնություն գոյություն ուներ տվյալ համակարգի շրջանավարտների մասնագիտական պատրաստվածության մակարդակի և շուկայական պահանջարկի միջև: Բուհերը /այդ թվում և ոչ պետական, որոնց գործունեությունը հիմնականում կանոնակարգված չէր/ շարունակում էին «արտադրել» աշխատաշուկայում անզամ տեսակառեր պահանջարկ չունեցող հազարավոր մասնագետներ, որոնց ճնշող մեծամասնությունը հեռանկարում իր մասնագիտությամբ աշխատելու ոչ մի իրատեսական հավանականություն չունեն: Այս ամենը հանգեցնում էր գործազրկության աճին, սոցիալական լարվածության մեծացմանը, ուսումնառության նկատմամբ շահագրգռվածության նվազմանն ու երիտասարդության բարոյա-հոգեբանական անկմանը: Ուստի, հրատապ էր դարձել կրթության ոլորտի օրենսդրական կանոնակարգումը, ինչը կհանգեցներ այս բնագավառում պետության դերի հստակեցմանն ու երիտասարդության համապատասխան կրթություն ստանալու իրավունքների և սոցիալական երաշխիքների ապահովմանը:

Հանրապետությունում առկա սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամն ակնբախորեն դրսևորվում էր նաև գիտության բնագավառում: Նյութական և ֆինանսական միջոցների սղությունը, էլեկտրաէներգիայի և ջեռուցման բացակայությունը, գիտական կապերի խզումն ու գիտական տեղեկատվության պակասը հանգեցրին նրա մակարդակի անկմանը: Գիտությունը չէր ստանում անհրաժեշտ պետական աջակցություն:

³³ Տես նույն տեղում, էջ 217-218:

Արմատական վերափոխումների քաղաքականության ընդհանուր հայեցակարգում այն դիտարկվում էր որպես չափազանց ծախսարար և անթույլատրելի ճոխություն, ինչի հետևանքով պարբերաբար կրճատվում էին նրա ֆինանսավորման ծավալները: 1990-ականների սկզբներին գիտության մակարդակը պետքի էր ծախսերի մասով իջավ մինչև 1%-ի³⁴: Նման պայմաններում խզվեցին հիմնարար ու կիրառական գիտությունների և արտադրության միջև գոյություն ունեցող փոխադարձ կապերը, փլուզվեցին ժամանակին մեծ համբավ ձեռք բերած գիտական դպրոցները, խաթարվեց գիտական և գիտամանկավարժական կադրերի վերարտադրության տասնամյակների ընթացքում ձևավորված համակարգը, կազմալուծվեց գիտական արդյունավետ հետազոտությունների նյութատեխնիկական հենքը, կտրուկ վատթարացավ գիտաշխատողների սոցիալական վիճակը, նվազեց նրանց թվաքանակը: Այսպես, եթե 1990թ. Հայաստանում գործում էր 130 գիտահետազոտական ինստիտուտ, ուր աշխատում էր 20 հազ. գիտաշխատող, ապա 1995թ. միայն 119 ինստիտուտ՝ շուրջ 5000 գիտաշխատողներով³⁵:

Գիտության ոլորտը շուկայական տնտեսության սկզբունքներին համապատասխանեցնելու նպատակով, ՀՀ կառավարությունը 1992 թ. մտցրեց պետքի միջոցներ գիտության թեմատիկ պայմանագրային ֆինանսավորման կարգը՝ փորձագիտական խորհուրդների մրցույթների արդյունքների վրա հիմնված եզրակացություններին համապատասխան: Այս կարգը նպատակաուղծված էր գիտականների նախաձեռնության և ինքնուրույնության դրսևորման խթանմանն ու փոքր, երկրորդական թեմաների կրճատմանը: Սակայն այն ուներ լուրջ թերություններ: Հատկացված միջոցները գործնականում բաշխվում էին որպես աշխատավարձ: Միայն թեմատիկ ֆինանսավորման դեպքում միջոցներ չէին մնում գիտական հետազոտությունների ապահովման, գիտական աշխատությունների հրատարակման, գործուղումների, տնտեսական և այլ ծախսերի համար: Փաստորեն հետազոտությունների համակարգային և համալիր պլանավորմանը փոխարինելու եկավ ինքնագործունեությունը, արժեզրկվեց գիտական կազմակերպությունների, կոլեկտիվների և գիտական խորհուրդների դերը հետազոտությունների պլանավորման և դրանց արդյունքների համար պատասխանատվության ասպարեզում: Խաթարվեց ժառանգորդությունը գիտության զարգացման բնագավառում: Ըստ էության հաշվի չառնվեց, որ այս ոլորտը չի կարող միանգամից

³⁴ Տես Սարգսյան Ֆ. Տ., Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների ազգային ակադեմիան այսօր. Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների ազգային ակադեմիան 60 տարում, Երևան, 2003, էջ 8:

³⁵ Տես Մինասյան Է., նշվ. աշխ., էջ 197, 1999:

հարմարվել շուկայական մեխանիզմներին, առավել ևս, երբ դրանք վերջնականապես մշակված չէին³⁶:

Այսպիսով, ձեռնարկված հապճեպ նորամուծությունները ոչ միայն չնպաստեցին գիտական հաստատությունների գործունեության արդյունավետության բարձրացման, այլև հանգեցրին գիտական համալիրի քայքայմանն ու գիտական աշխատանքի հեղինակագրկմանը, ինչի հետևանքով մեծ ծավալներ ընդունեց բարձրորակ գիտական կադրերի արտահոսքը: 1991-1995թթ. 33 զԱԱ համակարգից հեռացավ 800 գիտաշխատող, որոնցից 200-ը մշտական բնակության մեկնեց արտասահմանյան երկրներ: Նրանցից 44 %-ը հեռացել էր սեփական նախաձեռնությամբ, իսկ 16%-ը չէր վերադարձել գիտական գործուղումից: Վերջիններիս 6%-ը՝ գիտության դոկտորներ էին, իսկ 9%-ը գիտության թեկնածուներ³⁷: Հայաստանից մեկնածների մեջ գերակշռում էին հատկապես երիտասարդ և միջին տարիքի առավել օժտված և կարողունակ գիտական կադրերը:

Սոցիալական ծանր վիճակում գտնվող գիտնականներից շատերը, որոնք արտասահման մեկնելու հնարավորություն չունեին, ևս հեռանում էին հանրապետության գիտական հաստատություններից և գործունեություն ծավալում ավելի բարձր վարձատրվող ոլորտներում: 1991-1995թթ. Երևանի պետական ասարանից հեռացավ 65 գիտաշխատող, որոնցից 14-ը գիտության դոկտոր և 35-ը գիտության թեկնածու, իսկ Երևանի մաթեմատիկական մեքենաների գիտահետազոտական ինստիտուտից՝ 909 մարդ³⁸: Փաստորեն Հայաստանը կանգնած էր իր երբեմնի հզոր գիտական ներուժի փոշիացման սպառնալիքի առջև, ինչը կարող էր լրջորեն վտանգել նորանկախ հանրապետության տնտեսության, սոցիալական, մշակութային և պաշտպանության ոլորտների ապագա առաջընթացը: Ուստի, հրամայական էր դարձել գիտական ներուժը պահպանելուն, հիմնարար հետազոտությունների զարգացման համար պայմաններ ստեղծելուն, հանրապետության տնտեսության զարգացման գործում գիտության դերը բարձրացնելուն նպատակառուցված քայլերի իրականացումը: Վերջինիս դրսևորումներից էր՝ 33 նախագահի 1993 թ. հրապարակված հրամանագիրը Ակադեմիայի վերաբերյալ: Այդ հրամանագրով Ակադեմիան վերանվանվեց Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի՝ ինքնավար գիտական հիմնարկի կարգավիճակով, որն իրականացնում և համակարգում է հանրապետության հիմնարար գիտական հետազոտությունները և կատարում փորձաքննություն գիտության բնագավառում: Միաժամանակ, 33 զԱԱ-ն ճանաչվում էր որպես

Հայաստանի Հանրապետության կառավարության պաշտոնական գիտական խորհրդատու: Այդ փաստաթուղթն ապահովեց նաև Ակադեմիայի ամբողջականության և նրա վարչական միասնության պահպանումը: Սակայն հրամանագիրը, որն 1990-ականների առաջին կեսին գիտության վերաբերյալ ընդունված միակ օրենսդրական ակտն էր, եական ազդեցություն չթողեց հիմնարար գիտության վիճակի վրա: Փաստաթղթում շրջանցված էր Ակադեմիայում կատարվող հետազոտությունների ֆինանսավորման համակարգի և ծավալի մասին սկզբունքային հարցը³⁹: Ուստի, վերջինս մասնակիորեն լուծվում էր արտաքին ֆինանսավորման հաշվին: Հայաստանի գիտական ներուժի հսկայական հնարավորությունների օգտագործմամբ մեծապես շահագրգռված էին միջազգային շատ գիտական կենտրոններ ու հիմնադրամներ: 1990-ականների կեսերին 33 զԱԱ-ում արտասահմանյան դրամաշնորհների հաշվին, մրցույթային կարգով, ֆինանսավորվել էր 12 գիտահետազոտական թեմա՝ 234 հազ. ԱՄՆ դոլար արժողությամբ⁴⁰: Թեև դրամաշնորհների հատկացումը Արևմուտքին հնարավորություն էր տալիս հանրապետության գիտական ներուժի էժան շահագործման միջոցով մեծ շահույթներ ստանալ, սակայն մյուս կողմից, դա նպաստում էր Հայաստանի գիտական ներուժի պահպանմանն ու որոշ զարգացմանը:

Սակայն գիտության լիարժեք զարգացումը, որը շարունակական գործընթաց է և չի հանդուրժում ընդհատումներ անգամ տնտեսական դժվարությունների շրջանում, պահանջում էր համապարփակ պետական ծրագրի մշակում, որը կներառեր՝ այդ ոլորտի օրենսդրական դաշտի ձևավորման, հանրապետության սոցիալ-տնտեսական զարգացման, գիտատեխնիկական քաղաքականության մշակման և իրականացման ասպարեզում գիտության դերի հստակեցման, նրա կառավարման կատարելագործման, ինչպես նաև գիտնականների սոցիալական պաշտպանվածության ապահովման հարցերը: Վերջիններիս լուծումը կարող էր նպաստել գիտական հետազոտությունների արդյունավետության բարձրացմանն ու դրանց գործնական կիրառման ծավալմանը, հետևաբար նաև՝ հանրապետությունում առկա տնտեսական և սոցիալական դժվարությունների հաղթահարմանը:

Քննվող ժամանակահատվածում անկումային վիճակում էր գտնվում նաև մշակույթի բնագավառը: Հայաստանի երրորդ հանրապետությունը ժառանգեց մշակութային դարավոր ավանդույթներ, խոշոր նվաճումներ, այդ ոլորտի պետական կառավարման պատկառելի փորձ և հաստատությունների հզոր ցանց: Անկախության հռչակումը,

³⁶Տես Սարգսյան Ֆ. Տ., նշվ. աշխ., էջ 8, 29:

³⁷Տես Դրոշակ, թիվ 3, 12-25 փետրվարի, 1999, էջ 19:

³⁸Տես նույն տեղում:

³⁹Տես Սարգսյան Ֆ. Տ., նշվ. աշխ., էջ 9:

⁴⁰Տես Էլեկտրոնային զարգացումը և Հայաստանը. գլոբալ մարդակային զեկույթ 2001, Երևան, 2001 էջ 46:

քաղաքական, գաղափարական և տնտեսական ոլորտների ազատականացումը մշակույթի զարգացման նոր հնարավորություններ ու հեռանկարներ էին խոստանում: Թվում էր թե ձերբազատումը գրաքննությունից, միակուսակցականության գաղափարական կապանքներից, կառավարման վարչաիրամայական մեթոդներից ազգային մշակույթի շեշտակի վերելք է նշանավորելու: Սակայն այդ հույսերն օբյեկտիվ /տնտեսական, հատկապես էներգետիկ, ճգնաժամը/ և սուբյեկտիվ /մշակութային քաղաքականություն իրականացնողների անպատրաստվածությունը արտակարգ իրավիճակներին ու նոր հարաբերություններին/ պատճառներով չիրականացան:

1990-ականների սկզբներին իշխանական շրջանակներում գերիշխում էր այն բյուր տեսակետը, թե տնտեսական խորը ճգնաժամի և դարաբաղյան հակամարտության առկայության պայմաններում մշակույթի զարգացման համար ջանքեր ու միջոցներ ներդնելն անպատեհ ու անհարկի շոյալություն է: Ուստի, տվյալ բնագավառում ԶԳ կառավարության գործունեությունը հիմնականում սահմանափակվում էր եղած մշակութային հաստատությունների պահպանմանը նպատակաուղղված որոշ քայլերի իրականացմամբ: Այդ հաստատություններին պետության կողմից ֆինանսական միջոցներ էր տրամադրվում միայն աշխատակիցների չնչին աշխատավարձերի վճարման համար, որոնք չէին ապահովում նույնիսկ նրանց տարրական կարիքների բավարարումը: Մշակույթի գործիչների ցածր կենսամակարդակը հարկադրում էր նրանցից շատերին զբաղվել ոչ ստեղծագործական, այլ եկամտաբեր աշխատանքով: Մի մասն էլ լքում էր հայրենիքը, ինչը նվազեցնում էր հանրապետության մշակութային ներուժն ու խոչընդոտում այդ ոլորտի բնականոն զարգացմանը: Դրա հետ մեկտեղ, անկախության սկզբնական շրջանում մեծ էր միջազգային ասպարեզ դուրս գալու, արտասահմանյան երկրների հետ մշակույթի բնագավառում ուղղակի կապեր հաստատելու ձգտումը: Սակայն միշտ չէր, որ այդ կապերը հեռանկարային բնույթ էին ստանում և զարգացման նպատակ հետապնդում: Հաճախ դրանք սահմանափակվում էին ֆինանսական հսկայական միջոցներ կլանող սոսկ հյուրախաղային միանվագ ծեռնարկումներով:

Փաստորեն մինչև 1990-ականների կեսերը մշակույթի ոլորտում որդեգրած քաղաքականության գերակայությունները, բնագավառի կառավարման համակարգն ու ֆինանսավորման մեթոդները էական փոփոխությունների չենթարկվեցին, ինչի հետևանքով այստեղ աստիճանաբար խորանում էին ճգնաժամային երևույթները: Կտրուկ նվազեցին գրահրատարակումների ծավալները, խիստ անկում ապրեց կինոարտադրությունը, զգալիորեն կրճատվեց գրադարանների,

մշակույթի տների, ակումբների, կինոթատրոնների, համույթների և ստեղծագործական խմբերի թվաքանակը⁴¹: Չնայած այս ամենին, առանձին ստեղծագործական խմբերի, այնուամենայնիվ, հաջողվում էր ուժերի մեծ լարումով պահպանել մշակութային բարի ավանդույթները: Հայրենիքում և արտասահմանում /ոչ հաճախակի/ շարունակում էին հաջողությամբ հանդես գալ Ա. Սպենդիարյանի անվ. պետական ազգային պետական ակադեմիական, Գ. Սունդուկյանի անվ. պետական ազգային ակադեմիական, Զ. Դավալանյանի անվ. դրամատիկական, Երևանի կամերային, «Համազգային» թատրոնների ստեղծագործական կոլեկտիվները, Հայաստանի ֆիլարմոնիկ նվագախումբը, հայ հնագույն երաժշտության «Տաղարան» համույթը և այլն: Սակայն դա էական ազդեցություն չէր թողնում հանրապետության մշակութային կյանքի առաջընթացի վրա:

Լուրջ բացթողումներ գոյություն ունեին մշակութային կրթության և արժեքների տարածման ու քարոզչության ասպարեզում: Շուկան ողողող մշակութային ցածրորակ դրսևորումները, օտարամոլության լայն ծավալումը, գրեթե ոչ մի դիմադրության չէին հանդիպում, ինչը խիստ բացասաբար էր անդրադառնում ազգաբնակչության, մասնավորապես երիտասարդության, գեղագիտական ճաշակի և ազգային նկարագրի ձևավորման վրա: Նման իրավիճակը լրջորեն վտանգում էր ազգային մշակութային և հոգևոր արժեքների գոյատևումն ու զարգացումը: Դրանից ելնելով, Հայաստանի կառավարությունը 1995 թ. ծեռնամուխ եղավ հանրապետության մշակութային քաղաքականության հայեցակարգային հիմնադրույթների մշակմանը, որոնք վերջնականապես ձևակերպվեցին միայն հինգ տարի անց: Որոշակի աշխատանք տարվեց նաև միջազգային մշակութային համաձայնագրերին միանալու ուղղությամբ⁴², սակայն այդ ոլորտի ազգային օրենսդրական դաշտի լիարժեք ձևավորումը շարունակ ձգձգվում էր: Զննվող ժամանակահատվածում մշակույթի վերաբերյալ միայն մեկ օրենք ընդունվեց՝ «Մշակութային արժեքների արտահանման և ներմուծման

⁴¹ Տես Անկախության անցումային 10 տարիները Հայաստանում. մարդկային զարգացման ազգային զեկույց, էջ 112-113:

⁴² Հայաստանը 1993թ. միացավ՝ «Ձիմված կոնֆլիկտի դեպքում մշակութային արժեքների պաշտպանության մասին», «Մշակութային և բնության համաշխարհային ժառանգության պահպանության մասին», «Մշակութային արժեքների ապօրինի ներմուծման, արտահանման և սեփականության իրավունքի փոխանցման արգելմանը և կանխմանն ուղղված միջոցառումների մասին», Մեծովյան տնտեսական համագործակցության դաշնության շրջանակում կնքված «Մշակույթի, կրթության, գիտության և տեղեկատվության բնագավառներում համագործակցելու մասին» կոնվենցիաներին, «Հեղինակային իրավունքների և հարակից իրավունքների պաշտպանության բնագավառում համագործակցության մասին» համաձայնագրին /1995թ./ և այլն:

մասին» /1994թ./⁴³։ Մինչդեռ մշակութային մի շարք ոլորտներ /գրադարանները, թանգարանները, թատերական և կինոարտադրության բնագավառները/ տակավին զուրկ էին իրենց գործունեությունը օրենքով կարգավորելու հնարավորությունից։ Օրենսդրորեն կարգավորված չէին նաև դրանց պետական աջակցություն ցույց տալու սահմաններն ու կարգը։ Կառավարության կողմից հատկացվող ֆինանսական միջոցների սղությունը, մշակութային հաստատություններին ոչ միայն զարգացման ծրագրեր մշակելու, այլև անհրաժեշտ որոշ գործառնություններ իրականացնելու հնարավորություն չէր տալիս։ Թեև թատերարվեստի, կինոարտադրության և գրադարանային ոլորտներում գործում էր պետական պատվերի համակարգը, սակայն այն խիստ սահմանափակ էր։ Բացի այդ, հստակեցված չէր ստեղծագործությունների ընտրության կարգը. հայտնի չէր թե գերատեսչությունների համապատասխան պաշտոնյաները ինչ չափանիշներով էին որոշում ստեղծագործական կոլեկտիվների կողմից ներկայացված գործերի ֆինանսավորման անհրաժեշտությունը։ Հիմնականում չէին արդարանում նաև բարեգործական խողովակներով միջոցներ հաթիայթելու ինստիտուտները։ Թեև հանրապետությունում գործող մի քանի մշակութային հիմնադրամներն այս ուղղությամբ զգալի աշխատանք էին կատարում, սակայն նրանց սահմանափակ միջոցներն ի գործ էին փոխելու ընդհանուր իրավիճակը։ Վերջինս, հիմնականում պայմանավորված էր բնակչության սոցիալական ծանր վիճակով, տնտեսության մի մեծ հատվածի սովորաբար ապավինող մշակույթին աջակցող մեկենասների ու հովանավորողների համար հարկային արտոնությունների ապահովման բացակայությամբ։ Իրավիճակի շտկումը պահանջում էր, ինչպես համապատասխան օրենսդրական բարենորոգումների իրականացում, այնպես էլ պետական մակարդակով մշակույթի զարգացման հիմնադրամի ստեղծում։

Արմատական վերափոխումների կարիք ուներ նաև մշակույթի բնագավառի կառավարման համակարգը, որին բնորոշ էին պասիվությունը, իներցիան, մասնագիտական որակների ու չափանիշների անկումը։ Այստեղ գրեթե բացակայում էր ժողովրդավարական սկզբունքների կիրառումը։ Մշակութային հաստատությունների գիտական ու գեղարվեստական խորհուրդները կազմավորվում էին գերատեսչությունների ղեկավարների հայեցողությամբ և հիմնականում ձևական բնույթ էին կրում։ Չէին գործում նաև նախկին միջգերատեսչական խորհուրդները։ Համակարգում գործառնությունների և պարտականությունների բաշխումը հիմնականում շարունակվում էր իրականացվել վարչա-իրամայական մեթոդներով։ Հանրապետության գործադիր իշխանության գրեթե բոլոր մարմիններում առկա կադրային քաղաքականության ճգնաժամը,

հատկապես ցավազին հետևանքներ էր ունենում մշակույթի ղեկավարման ասպարեզում։ Այստեղ վերին օղակները մի կողմից օտարվել էին հաստատությունների բուն մասնագիտական խնդիրներից, իսկ մյուս կողմից ամուր պահում էին վերահսկողական և կադրային քաղաքականության լծակները, ինչը հարուցում էր մշակույթի գործիչների մեծամասնության արդարացի դժգոհությունը։ Այս ամենը, գուցեակցվելով հանրապետությունում տիրող սոցիալ-տնտեսական ծանր կացության հետ, խոչընդոտում էր հանրապետությունում մշակութային շուկայի ձևավորմանն ու մշակութային կյանքի բնականոն զարգացմանը։

Վերոնշյալ հանգամանքների ազդեցությամբ, հանրապետության ազգաբնակչության մի մասի մոտ անկախության սկզբնապես իդեալիստական ընկալման աստիճանաբար փոխարինելու եկավ անկախության բուն գաղափարի նկատմամբ բացասական վերաբերմունքը։ Հայաստանի անկախ կարգավիճակը սկսվեց դիտվել որպես առկա զրկանքների հիմնական սկզբնապատճառ, ինչը նախորդ հասարակարգի նկատմամբ կարոտախտային տրամադրություններ էր առաջացնում։ Դրա հետևանքով հասարակության մեջ արմատավորվում էր սեփական պետության խեղաթուրված ընկալումն ու արժևորումը, հանգեցնելով «սա իմ պետությունը չէ» եզրակացության⁴⁴։ Վերջինս նպաստում էր արտագաղթի ծավալմանը, որը գնալով մեծ չափեր էր ընդունում։ Այսպես, 1993 թ. ընտանիքներում, դպրոցներում, ներքին գործերի նախարարության մարմիններում հարցումներ և ընտրովի հետազոտություններ անցկացրած մասնագետների մեծամասնության կարծիքով՝ միայն մշյալ թվականին, Հայաստանից արտագաղթածների մոտավոր թիվը կազմում էր շուրջ 400-500 հազ. մարդ⁴⁵։ 1991-96 թթ. Հայաստանից արտագաղթել էր մոտ 677 հազար մարդ⁴⁶։ Փաստորեն հանրապետության բնակչության ավելի քան 1/7-ը գտնվում էր նրա սահմաններից դուրս։ Ընդ որում հայրենիքը լքողների թվում բարձր էր տղամարդկանց տեսակարար կշիռը /ավելի քան 60%/, որոնց մեծամասնությունը ակտիվ աշխատանքային և վերարտադրողական տարիքի էր /20-40 տարեկան/⁴⁷։ Արդյունքում, Հայաստանում խախտվում էր բնակչության սեռատարիքային համամասնությունը /տղամարդկանց տեսակարար կշռի անկում և մեծահասակների թվաքանակի հարաբերական ավելացում/, խարխլվում ամուսնա-ընտանեկան հարաբերությունների հիմքերը, նվազում բնակչության բնական աճը։

⁴⁴ Տես Անկախության անցումային 10 տարիները Հայաստանում. մարդկային զարգացման ազգային զեկույց, էջ 36։

⁴⁵ Ազգ, 16 փետրվարի, 1994։

⁴⁶ Տես Հայաստանի մարդկային զարգացման զեկույց 1996, էջ 14։

⁴⁷ Անկախության անցումային 10 տարիները Հայաստանում մարդկային զարգացման ազգային զեկույց, էջ 105։

⁴³ Տես ՀՀ գործող օրենքների ժողովածու /1990-1995թթ./, Երևան, 1995, էջ 734-750։

Հանրապետությունից հիմնական արտագաղթողները բնակչության միջին ապահովվածություն ունեցող խավերի ներկայացուցիչներն էին /աղքատներն արտագաղթելու հնարավորություն չունեին, իսկ հարուստները՝ ցանկություն/, որոնց մեծ մասը մեկնում էր ԱՊՀ երկրներ /հատկապես Ռուսաստանի Պաշտպանություն: 1990-ականների առաջին կեսին արտագաղթողների միայն 25-30 %-ն էր մեկնում հեռավոր արտասահման: Արտագաղթի հիմնական պատճառներից էին աշխատանքի բացակայությունը, բավարար կենսամակարդակ ապահովելու համար վաստակելու անհնարինությունը, կենցաղային ծանր պայմանները, անվտանգությունը Հայաստանի զարգացման հեռանկարների նկատմամբ, անձնական անվտանգության զգացողության բացակայությունը և այլն⁴⁸: Հայրենիքը լքողների շարքում մեծ թիվ էին կազմում մտավոր բարձր կարողություններով օժտված բարձրորակ մասնագետներն ու ձեռներեցությամբ աչքի ընկած անհատները: 1990-1995 թթ. Հայաստանը կորցրեց իր մասնագետների 1/3-ը⁴⁹:

Ստեղծված տագնապալի ժողովրդագրական իրավիճակը պայմանավորված էր նաև միգրացիոն գործընթացների կարգավորմանն ուղղված պետական քաղաքականության բացակայությամբ: Ուստի, հրատապ էր միգրացիայի պետական կարգավորման հայեցակարգի մշակումը, որը կսահմաներ միգրացիոն քաղաքականության առաջնահերթ խնդիրներն ու կնախանշեր վերջիններիս լուծման ուղիները: Սակայն այդ հայեցակարգի մշակման աշխատանքներն անընդհատ ձգձգվում էին: Մինչդեռ ազգաբնակչության արտահոսքի աճող ծավալները վատթարացնում էին հանրապետության ժողովրդագրական իրավիճակը, խոչընդոտում երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացմանը, սպառնում նրա ազգային անվտանգությանը:

Այսպիսով, անկախության հռչակումից հետո, ՀՀ-ն օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով, գտնվում էր սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամի մեջ, որը գնալով ավելի էր խորանում՝ ընդգրկելով հանրապետության կենսագործունեության գրեթե բոլոր ոլորտները: 1990-ականների սկզբներին, շուկայական հարաբերություններին անցմանը նպատակաուղղված ոչ հիմնովին նախապատրաստված բարեփոխումներն ուղեկցվում էին բնակչության լայն խավերի իրավական ու սոցիալական անպաշտպանության շահագործումով, ինչը հանգեցրեց նրանց կենսամակարդակի շեշտակի անկմանը: Արդյունքում հասարակության անդամների զգալի մասը բարոյա-հոգեբանական անկում էր ապրում՝ աստիճանաբար կորցնելով հավատն ու

վստահությունը սեփական պետության հանդեպ: Սպառնալից չափեր ընդունեց ազգաբնակչության զանգվածային արտահոսքն հանրապետությունից:

Առկա ճգնաժամային իրավիճակի հաղթահարումը մեծապես պայմանավորված էր դարաբաղյան հիմնախնդրի արդարացի լուծմամբ, օրինականության համընդհանուր հաստատմամբ ու տնտեսության կայուն զարգացման ապահովմամբ, որոնց լուծումը պահանջում էր ազգային բոլոր ուժերի համախմբում, համազգային ծրագրի մշակում և իրականացում:

⁴⁸ Տես Մինասյան Է., նշվ. աշխ., էջ 189:

⁴⁹ Տես Հայաստանի մարդկային զարգացման զեկույց 1996, էջ 14:

ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԽՈՋԱԲԵԿՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐԱՓՈՓՈՒՆ ԸՆԹԱՑՔԸ ԵՎ
ՏԵՂԱՇԱՀԱՐԺԵՐԻ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ
XX ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ XXI ԴԱՐԻ ՍՎՁԲԻՆ

Բնակչության աճի և նվազման պատկերը: Դարերի ընթացքում Հայաստանին բնորոշ են եղել բնակչության աճը և տեղաշարժերը: Դրանք տեղի են ունեցել բազմաբարդ շարժառիթներով:

Տարբեր ժամանակներում բնակչության վերադարձը դրսևորվում է մեր կայունացել է և թափ հավաքել՝ ծննդի և մերձադրի հաշվին ավելացնելով բնակչության թիվը, մերձ խստորեն դանդաղել է՝ բարձր մահացության և արտագաղթի պատճառով:

Ամիրամեշտ է նախ և առաջ գնահատել և բացահայտել ժողովրդագրության զարգացման օրինաչափությունների դրսևորման ուղղությունները, միտումները և բնակչության աճի և անկման գործոնների դերը: Ընդհանուր առմամբ, բնակչության զարգացման օրինաչափությունները ձևավորվում են բուն ժողովրդագրական գործընթացների պատմականորեն հանդես եկող և տվյալ պահին որպես ավտոմոմ գործող ինքնուրույն երևույթների և հասարակության սոցիալ-տնտեսական պայմանների ազդեցության ներքո: Յուրաքանչյուր տվյալ պահին ծննդի, մահվան, ընտանիքի մեծության, զաղթի ընթացքի վրա մեծապես ազդում է բնակչության տարիքային կազմը, որը գոյանում է պատմական զարգացման ընթացքում հասարակության սոցիալ-տնտեսական պայմաններում տեղի ունեցող փոփոխություններին և տեղաշարժերին համընթաց, ինչպես նաև արտակարգ երևույթների (պատերազմ, բնական աղետներ) գլխավորապես երկրաշարժ, տարափոխիկ հիվանդություններ, տնտեսական պատճառներով, կամավոր, բռնությամբ և հարկադիր ներգաղթ, արտագաղթ և այլն) պատճառներով:

Այս բոլորի հետևանքով առաջացած տնտեսական վնասները վերականգնվում են կարծատև ժամանակահատվածում, իսկ ժողովրդագրական հետևանքները երկարատև են և կրկնվում են պարբերաբար: Օրինակ՝ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ցածր ծննդի և բարձր մահացության հետևանքները հետագայում կրկնվեցին պարբերաբար: Պատերը այդպես կլինի մաս Ադրբեջանի հետ չհայտարարված պատերազմի և նոր սոցիալ-տնտեսական պայմանների ժողովրդագրական պատճառներով:

Խորհրդային իշխանության հաստատման պահին Չայաստանում բնակվում էր չափազանց քիչ բնակչություն՝ 720 հազ. մարդ, 1913թ. 1 մլն

փոխարեն: Չափազանց մեծ էր մահացությունը: Այն բազմաթիվ մարդ-
կանց հետ միասին խլում էր շատ մանուկների կյանք: Բավական է ասել,
որ մինչև 10-12 տարեկան էին դառնում ծնվածների նույնիսկ կեսից պա-
րա մասը, իսկ 1913թ. մինչև մեկ տարեկան դառնալը 1000 ծնվածից
մահանում էր 204-ը: Ներկայումս այն իջել է կազմում է 13-14 երեխա:

[illegible]

Պատերազմում փլավ չէս բաժանում: Հայերի հետ միասին դեպի Ադրբեջան գաղթել և զոհվել էին նաև ադրբեջանցիներ: Գաղթողների մեծ մասը հետագայում վերադարձավ Հայաստան, իսկ հայ բնակչության չնչին մասն էլ՝ Ադրբեջան: Հայ բնակչությանը զուլմարվել էին նաև Արևմտյան Հայաստանից ներգաղթած հայրուր-հազարավոր փախստական հայեր: Խորհրդային առաջին տասնամյակներում բարձր ծննդյին (1000 շնչի հաշվով մոտ 56-57 ծնունդ) և ներգաղթի շնորհիվ 1931թ. կեսերին Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը հասավ նախապատերազմյան 1 միլիոնի մակարդակին: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում բնակչության աճին: Հայրենադարձությունը մեծ մասշտաբներ ընդունեց հետպատերազմյան տարիներին՝ 1946-1960-ական թվականներին: Հետագայում այն աստիճանաբար մարեց, քանզի հայրենադարձների մի զգալի մասը անմեղորեն իր վախճանը գտավ աքսորի ճանապարհներին, Սիբիրի խորքերում, Ալթայի երկրամասում: Բայց և այնպես հայրենադարձության հետ միասին տարբեր փուլերում (1950-1962թթ., 1977-1992թթ.) բնակչության չափազանց բարձր ծնունդը ուղեկցվում էր մահացության նվազմամբ:

1970թ. սկսած մինչև 2000թ. Հայաստանը բնութագրվում էր աշխարհում ամենացածր մահացությանը: Նման երևույթը հիմնականում պայմանավորված էր հանրապետության բնակչության երիտասարդ տարիքային

Այսպիսով Հայաստանի բնակչության աճի կարևոր գործոններից մեկն էլ եղել է մահացության կրճատումը: Ղա հանգեցրել է մարդկանց կյանքի միջին տևողության երկարացմանը, որի շնորհիվ բնակչության

ծակեին, նոր սերունդներ արարեին, ապահովեին սերնդափոխության անվերջանալի շղթայի նորմալ ընթացքը:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժողովրդագրական հետևանքները կհարատեն մինչև 2006-2007թթ. և աստիճանաբար կմաքեն, իսկ Ադրբեյջանի հետ չհայտարարված պատերազմի և այդ տարիներին տեղի ունեցող սոցիալ-տնտեսական պատճառներով թելադրվող ժողովրդագրական գործընթացը պարբերաբար կարտահայտվի:

Այնուհանդերձ, նոր դարի սեմին ծնունդը ինչ-որ չափով կավելանա: Եթե արտագաղթի մասշտաբները խիստ փոքրաման, նոր դարի սեմին սպասվում է ծնվող երեխաների բացարձակ թվի աճ՝ ի հաշիվ ամուսնացողների թվաքանակն ավելանալու և խառը ամուսնությունները նվազագույնի հասնելու շնորհիվ: Երրորդ հազարամյակի առաջին տասնամյակում ընտանիքների կազմում եղանակ կստեղծեն ամբողջ 1980-ականների բարձր ծնունդը: Այդ ընթացքում, ինչպես հիշտակվեց վերևում, տարեկան ծնվում էին 78-80 հազար երեխաներ: Նրանց մի մասը, անշուշտ, այսօր հայրենիքում չէ, բայց միևնույն է, XXI դարի սկզբներին, ինչպես նկատել ենք մեր նախորդ հրապարակումներում, ծնվող երեխաների բացարձակ թիվն ավելանալու միտում կդրսևորի:

1980-ական թվականների ամբողջ ընթացքի և 1990-ականների առաջին երկու տարիների բարձր ծնունդը XXI դարի առաջին տասնամյակում փոքր-ինչ կաշխուժացնի նորածինների երևան գալը, և այն ելևէջներով կարտահայտվի ոչ միայն նոր դարի առաջին, այլև երրորդ և հինգերորդ տասնամյակների ընթացքում՝ հաջորդաբար դրսևորելով մարվող ալիքի անդրադարձ:

Գալիք տարբեր տասնամյակներում ծնունդը կարող է ավելանալ կամ նվազել, սակայն նվազման միտումը կշարունակվի XX դարի վերջին և XXI դարի առաջին տասնամյակի մեծ արտագաղթի պատճառով: Ծննդի նվազումը տեղի կունենա նոր դարի երկրորդ, չորրորդ և վեցերորդ տասնամյակների ընթացքում: Դա պայմանավորված է 1994թ. մինչև օրս սկիզբ առած ցածր ծնունդով, որոնք ամուսնության տարիք կթևակոխեն երկրորդ տասնամյակի ընթացքում: Ինչպես հայտնի է, 2003թ. ծնվել են 1990 թվի ծնվածների միայն 44,4 տոկոսը:

Պաշտոնական տվյալներով ծննդաբերության ընդհանուր գործակիցը 1990թ. 22,5 մարդուց իջավ և 2003թ. կազմեց 11,1, մահացությունը՝ 8,0, բնական աճը՝ 3,1 մարդ:

Քանի այն է, որ 1993-2003թթ. ծնվածների բացարձակ տվյալներն իրական պատկերը ճիշտ են արտահայտում: Ինչ վերաբերում է բնակչության 1000 շնչի հաշվով ծննդաբերության և մահացության վերաբերյալ պաշտոնական վիճակագրության տվյալներին, ապա դրանք հիմնված են սխալ ելակետային սկզբունքների վրա: Քանի որ արտագաղթած բնակչության այն մասը, որոնք տասնյակ տարիներ ապրում և արարում էին օտար երկրներում և մայր հայրենիքում մնում էին գրանցված, համարվե-

ցին մշտական բնակիչներ: Դետաբայր ծնվածների և մահացածների բացարձակ թիվը 1000 շնչի հաշվով իրականում բաժանվում է բնակչության ավելի մեծ թվի վրա: Արդյունքում՝ ծննդաբերության և մահացության ցուցանիշները մեխանիկորեն նվազում են: Իրականում այդ գործակիցները պետք է հաշվարկել Դայաստանում մշտական գրանցում ունեցող բնակչությունից զաղթի մեջ գտնվողներին բացառելու միջոցով, քանի որ նրանց ծնունդն ու մահը երկրի վիճակագրական տվյալներում չեն արտահայտվում: Տվյալ դեպքում բնակչության 1000 շնչի հաշվով ծնվողների և մահացողների թիվը կկազմի ավելի բարձր:

Այն, ինչ ցույց է տրված ԱՎԾ-ի 1993-2003թթ. ժողովածուներում, ներկայացվում են բավականին ցածր թվերով, որոնք սխալ են:

Վերջին 10-12 տարիների ընթացքում երկրում ստեղծվել է մի այնպիսի կացություն, երբ անհնարին է Դայաստանում մշտական բնակչության իրական ճշգրիտ թիվը և նրանից բխող ժողովրդագրական բնութագրությունը ներկայացնելը:

Ժամանակի ընթացքում, Առաջին համաշխարհային պատերազմի, Մեծ եղեռնից հետո համահայկական գաղթախմբեր էին գոյացել Ռուսաստանում, Ուկրաինայում, Վրաստանում, ԱՄՆ-ում, Ֆրանսիայում, Իտալիայում, Դոմաստանում, Բուլղարիայում, Ռումինիայում, Լեհաստանում, Ավստրալիայում, Կանադայում, Սիրիայում, Լիբանանում, Իրանում, Եգիպտոսում, Դնդկաստանում և այլ երկրներում:

Ինքնաբերաբար կատարվող զաղթի հետևանքով 1988թ. դրանցում հայ բնակչության համահավաքը և խիստ կենտրոնացումը ուղեկցվեց նոր գաղթաքաղաքների հանդես գալով աշխարհի բոլոր ծագերում, մայր ցամաքներում՝ Արևմտյան և Արևելյան Եվրոպայի, Լատինական Ամերիկայի բոլոր երկրներում, Արաբական աշխարհում, Աֆրիկայում և այլուր:

Դնարավոր կլինեի ինչ-որ չափով խուսափել այս երևույթներից, եթե արտագաղթը լինեի չափավոր, տեղի չունենար ինքնաբերաբար՝ տարեց-տարի ավելացող մասշտաբներով: Եվ եթե երևույթների ընթացքը, ով գիտե, իշխանությունների թույլ տված սուբյեկտիվ գործոնի բացակայության պատճառով բարվոք դրսևորվեի, ժամանակի ընթացքում թե՛ լեզալ, թե՛ անլեզալ գաղթականների մի մասը կարող էր չարտագաղթել և կամ ետ վերադառնալ հայրենիք: Պետք է ասել, որ արտագաղթի իմաստով երկիրը հայտնվել է մի խորը վիճակ մեջ:

Արտագաղթն այդ մասշտաբներով տեղի չէր ունենա, եթե «ռեֆորմների» պայմաններում իշխանության գլուխ չկանգնեին իր ժամանակին չկայացած մարդիկ, որոնց համար հայ ժողովուրդը ոչ մի հետաքրքրություն չէր ներկայացնում, բացի անձնական մոլուցքից:

Դայտնի է, որ անժամանակ և հախուռն սեփականաշնորհումների հետ միասին գաղթը բացատրվում է նաև էներգետիկ ճգնաժամով, Իսկ այն հարուցված էր արհեստականորեն, իշխանավորների կողմից: Բայց

լայնելով աշխատանքի շուկան: Աշխատանքի շուկան ինչ-որ չափով ընդլայնվում է նաև գյուղատնտեսական մթերքների վաճառքի հետ կապված գործարքներում:

Արտագաղթը, ամենից առաջ, ազդում է բնակչության գեոդեմոգրաֆիկային: Այդ ազդեցությունն արտահայտվում է ուղղակի և անուղղակի առումով: Ուղղակի, երբ արտագաղթի չափով պակասում է բնակչությունը: Օրինակ՝ 1991-2003թթ. լեզալ և անլեզալ բնույթ կրող արտագաղթի պատճառով ՀՀ բնակչության գաղթի բացասական մնացորդը կազմել է մոտ մեկ միլիոն 400 հազար մարդ: Անուղղակի, երբ նվազում է բնակչության բնական աճը, քանի որ երեխաները ծնվում են այլ երկրներում:

Արտագաղթը հանգեցնում է մայր երկրի բնակչության սեռատարիքային կազմի ձևախեղմանը, ընտանիքների փոքրացմանը, ամուսնության շուկայում առաջարկի ու պահանջարկի հարաբերակցության խեղաթյուրմանը:

Փաստորեն փոխվել է նաև բնակչության տարիքային բուրգը: Ի հաշիվ արտագաղթող երիտասարդության՝ բնակչությունը ծերանում է: Բնակչության թվակազմում ծեր բնակչության տեսակարար կշռի բարձրանալը ուղեկցվում է աշխատանքային և անչափահաս տարիքի բնակչության տեսակարար կշռն իջնելու հետ: Ուստի ծերանում է նաև աշխատանքային տարիքի բնակչությունը:

Արտագաղթը հանգեցրել է ծնվող երեխաների թվի նվազմանը, մեկ կնոջ հաշվով ծնված երեխաների թվի կտրուկ անկմանը:

Ձանգվածային արտագաղթի հետևանքով ընդհատվել է որակյալ աշխատուժի վերարտադրության նորմալ ընթացքը, խաթարվել են աշխատանքային տարիքի սերնդափոխության շղթայի օղակները:

Բնակչության արտագաղթին մասնակցել են զանազան սոցիալ-ժողովրդագրական խմբեր: Դրանք տարբերվում են նաև իրենց չափերով, սեռատարիքային կազմով: Այդ սոցիալ-ժողովրդագրական խմբերի նման անհամաչափ մասնակցությունը հանգեցրել է համրապետության բնակչության որակական կազմի փոփոխության, քանի որ զնացողների մեջ մեծ տոկոս են կազմում գիտատեխնիկական առաջընթացի ջախակիր բարձր որակավորման երիտարդությունը: Բնակչության գաղթի այդ ընտրանքային (սելեկտիվ) ֆունկցիան Հայաստանում բացասական դրսևորում է ունեցել:

Արտագաղթը հանգեցրել է հայրենիքում աշխատող բնակչության բեռնվածության բարձրացմանը չաշխատող և խնամքի տակ գտնվող անձանցով (սպառողներով): Այդ բեռնվածությունը հատկապես բարձրացել է թոշակային տարիքի բնակչության հաշվին:

Ժամանակավոր արտագաղթը անվերադարձ գաղթի հիմք է դառնում: Վերադարձի խնդիրը առնչվում է ոչ միայն մայր հայրենիքում տեղի ունեցող սոցիալ-տնտեսական դրական կամ բացասական տեղաշարժերի, այլև, ինչպես նշվեց, արտագաղթողների սերտաճման՝ լեզվի, ազգա-

յին մշակույթի, արվեստի, հոգեբանական կերտվածքի և ազգային այլ արժանիքների կորստի ու նոր արժեքների ձևավորման հետ: Գաղտնիք չէ, որ Հայաստանից արտագաղթած մեր հայրենակիցներին (և ոչ միայն), մասնավորապես աճող սերնդին, սպառնում է ծուլման վտանգը: Դա, անշուշտ, առաջին հերթին վերաբերում է երեխաներին, նրանց դպրոցական կրթությանը և ապա՝ խառը ամուսնություններին: Մի դեպքում ծուլվում է գաղթայանը՝ իր սովորույթներով, ազգային առանձնահատկություններով, մյուս կողմից՝ ծնվում է արդեն ասիմիլացված քաղաքացին: Նրանք իրենց դեպքում ծնվում է արդեն ասիմիլացված քաղաքացին: Նրանք իրենց մանկությունն անց են կացնում և դպրոցական կրթությունն ստանում են այլ միջավայրում: Օրինակ՝ ԱՊՀ երկրներում հանգրվանած երեխաները հումանիտար կրթությունը ստանում են ռուսական դպրոցներում, այլ երկրներում՝ ապաստանածները՝ այդ երկրի մայրենի լեզվով: Վերադառնալիս նրանց համար դժվար է այլ լեզվի իմացության հիման վրա Հայաստանում հայերենով բազմաթիվ առարկաների գծով գիտության կողմ փոխելը և համապատասխան պաշար ամբարելը: Մտածողության կողմ փոխվում է, լեզվամտածողության նորմալ ընթացքը՝ խաթարվում: Ուստի ներգաղթի քաղաքականության մեջ պարզություն պետք է մտցնել նաև այս հարցում:

Գործընթացն ինչ-որ ձգձգվում է հայերով խիտ բնակեցված բնակավայրերում, բայց միևնույն է, իշխող միջավայրում պահպանելով մշակութային որոշ առանձնահատկությունները, ծուլումը հարթում է իր ճանապարհը, առանց հարկադրանքի կամ բռնության:

ԱՐՏԱՔԻՆ ՀՈՍՔԻ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ, ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ

Հայաստանը կանգնած է բնակչության գաղթի սոցիալ-տնտեսական և ժողովրդագրական քաղաքականություն մշակելու փաստի դեմ հանդիման:

Իրոք, Հայաստանը ներկա և մոտ ապագայի կտրվածքով ի՞նչ քաղաքականություն պետք է վարի «ավելցուկ» բնակչության հարցերը լուծելու համար: Խրախուսել՝ արտագաղթը, թե՛ ընդհակառակը, մշակել սոցիալ-տնտեսական զարգացման մի այնպիսի ծրագիր, որով երկրի «ավելցուկ» բնակչությանը տեղում մնալու երաշխիք ընձեռվի: Կամ սոցիալ-տնտեսական ներկա կացությամբ և մոտ ապագայում սպասվելիք դրա-տնտեսական ներկա կացությամբ ի վիճակի լինի ընդունել, բնակեցնել, կամ տեղաշարժերով Հայաստանից փոխադրվել: Երկրի ընդունել, բնակեցնել, կամ տեղաշարժերով ապահովել, լուծել երեխաների կրթության հարցերն ու զբաղմունքով ապահովել, լուծել երեխաների կրթության հարցերն ու խնդիրներն իր այն քաղաքացիների, որոնք այսօր Հայաստանում չեն և խնդիրներն իր այն քաղաքացիների են: Արտագաղթը խրախուսվում է այն դեպքերում, երբ առկա է «ավելցուկ» բնակչություն, որին տվյալ երկիրը չի կարողանում ապահովել համապատասխան զբաղմունքով, կամ զբաղված բնակչության աշխատուժի արժեքը, աշխատավարձի մակարդակը ցածր

են ապրուստի միջին մակարդակից: Դեր են խաղում բնակարանով ապահովվածության, թոշակների, նպաստների, մայրության ու մանկության սոցիալական պաշտպանվածության, երեխաների կրթության և դաստիարակության համապարփակ խնդիրները: Ըստ այդմ էլ սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության ծրագրերում ճշգրտումներ պետք է մտցնել՝ նկատի առնելով սոցիալ-տնտեսական, այդ թվում, զբաղվածության և ժողովրդագրական քաղաքականության բնույթը, ուղղվածությունը, նպատակները, սկզբունքները:

Բուն հարցին պատասխանելու համար անհրաժեշտ է.

Նախ, հանգամանորեն բացահայտել այն դրդապատճառները, որոնք Հայաստանից բնակչության զանգվածային արտագաղթի առիթ և հիմք դարձան:

Երկրորդ, գնահատել այդ դրդապատճառների կենսունակությունը, նոր պայմաններում արտագաղթը կամ ներգաղթը պայմանավորող ռազմաքաղաքական, սոցիալ-տնտեսական ո՞ր գործոններն են կորցրել իրենց ուժը և անհետացել: Կամ ի՞նչ նոր գործոններ են հանդես եկել, որոնք կարող են վճռական դեր խաղալ ոչ միայն արտագաղթած բնակչության մի հատվածի վերադարձն ապահովելու, այլև արտագաղթի նոր ալիքի տեղիք չտալու համար: Դրանք հիմք կծառայեն Հայաստանի հետ բնակչության միջպետական տեղաշարժերի միտումները ինչ-որ չափով բացահայտելու համար:

Երրորդ, բացահայտել և գնահատել բնակչության արտագաղթի դրական նշանակությունը, բացասական հետևանքները հանրապետության ինչպես սոցիալ-տնտեսական, պաշտպանական, այնպես էլ ժողովրդագրական չափանիշների առումով:

Չորրորդ, պարզել մոտ ապագայում աշխատունակ տարիքի բնակչության չափանիշները, աշխատուժի առաջարկի և պահանջարկի հարաբերակցությունը, աշխատանքի շուկայի վարքագիծը, «ավելցուկ» բնակչության աճի միտումները, ՀՀ սոցիալ-տնտեսական զարգացման հետ դրանք չափակցելու հնարավորությունները:

Յինգերորդ, մշակել երկրից աշխատանքային գաղթի ժամանակավոր արտահանման կազմակերպման պայմանները:

Հայաստանի հետ բնակչության միջպետական տեղաշարժերն իրենց դրական նշանակության հետ մեկտեղ ունեցել են նաև բացասական հետևանքներ: Դրական նշանակությունը գերազանցապես հանդես է գալիս սոցիալ-տնտեսական առումով, բացասականը ձևախեղում է ժողովրդագրական զարգացման ընթացքը:

Հայաստանի հետ միջպետական տեղաշարժերի դրական նշանակությունն արտահայտվել է.

1. Հայաստանից արտագաղթող բնակչության հիմնական զանգվածը այլ երկրներում, թեև մեծ զոհաբերությամբ, ընդգրկվել է զբաղմունքի որևէ բնագավառում: Դրանով իսկ գաղթականների մեծ մասը սեփական

վաստակով ապահովել է իր և ընտանիքի գոյությունը, փրկվել գործազրկությունից և դրանից բխող բացասական սոցիալական ու բարոյական արժեզրկման վտանգից.

2. նպաստել է մայր երկրում բնակչության մի զգալի հատվածի գոյապահպանությանը, նույնիսկ կենսագործունեությանը՝ իրենց աշխատանքային վաստակից ինչ-որ չափով բաժին հանելով մայր երկրում բնակվող հարազատներին: Արտասահմանում հայ գաղթականների վաստակը, որը տասնյակ անգամներ գերազանցում է մայր երկրում նույնատիպ աշխատանքներ կատարող մարդկանց վաստակին, արտագաղթի չափերն ավելացնող և ներգաղթը կաշկանդող վճռական գործոն է,

3. մեղմացրել է մայր երկրում գործազրկության պոտենցիալը և սոցիալական լարվածության ավելի սուր արտահայտվածության ընթացքը, չնայած նման արտագաղթի պայմաններում, անգամ, գործազրկությունն օրեցօր ավելանում է՝ բացառությամբ ֆինանսավարկային և տեղեկատվական համակարգում,

4. արտագաղթը շատ չնչին չափով մեղմել է նաև մայր երկրում բնակչության հետագա խիստ բևեռացումը: Շոշափելով նաև ծայրահեղ աղքատության մեջ ընդգրկված որոշ մարդկանց շահերը՝ կասեցրել է բնակչության այդ զանգվածի մի մասին թշվառության գիրկը նետվելու ընթացքը,

5. որոշ չափով սատար է կանգնել պրոֆեսիոնալ որակավորում ունեցող աշխատուժի հետագա ապադրակավորումից և բարոյական արժեզրկումից շեղվելու ընթացքին,

6. թեև աննշմարելի, բայց ինչ-որ չափով խթանել է մայր երկրում ծեռներեցության թոթով քայլեր ձեռնարկելուն, մասնավորապես մասնավոր առևտրի ցանցի ընդլայնման, բնակչության սպասարկման, ծառայությունների ոլորտի և, որոշ չափով, փոքր գործարարության աշխուժացման առումով:

Տնտեսական առումով ի՞նչ բացասական հետևանքներ է հարուցել արտագաղթը:

Հակիրճ և ոչ ամբողջական դրանք կարելի է խմբավորել:

1. Նպաստել է հայրենական կապիտալի արտահանությանը, որը հետևից մագնիսի պես ձգել է երիտասարդությանը: Երիտասարդությունը բարոյետրի նման սկսեց տատանվել՝ անկախ կատարած աշխատանքի բնույթից, որակավորման աստիճանից, պրոֆեսիոնալ մասնագիտական հատկանիշներից: Բնակչության արտագաղթն իր հերթին ավելի թափ հատկանիշներից: Բնակչության արտագաղթն իր հետևանքները: Պակասեցին դրդեց կապիտալի արտահանության հետագա ընթացքին: Դրանք հատկապես մեջ կապիտալ ներդրումները, որի հետևանքով չափաարտադրության մեջ կապիտալ արտադրության ոչ միայն ընդլայնված, այլև հովվեց հասարակական արտադրության ոչ միայն ընդլայնված, այլև պարզ վերարտադրությունը: Նեղացան ու կծկվեցին արտադրության մասշտաբները՝ տեղի տալով հասարակության ծայրահեղ բևեռացման:

2. Արտագաղթը չի բխում երկրի պաշտպանունակության և ռազմական հզորության զարգացման շահերից: Արտագաղթը նախ՝ ընդգրկում է մեծ զորակազմային տարիքի երիտասարդությանը՝ հանգեցնելով նրա ընդհանուր թվաքանակի նվազմանը: Արտագաղթի պատճառով այն ավելի զգալի կդառնա 2010 թվից սկսած, երբ այդ տարիք կթափվեն 1990-ականների վերջերին ծնված տղաները, որոնք, ինչպես նկատեցինք, շատ քիչ էին: Չմոռանանք, որ բանակը երկրի ազգային անվտանգության կարևորագույն պայմաններից մեկն է: Երկրորդ, արտագաղթն ընդգրկում է սահմանամերձ գոտիների բնակչությանը: Երրորդ, արտագաղթի ռազմավարական ճյուղերում ընդգրկվածներին, մասնավորապես «ուղեղներին»:

3. Արտագաղթի պատճառով երկիրը տուժում է, մանավանդ, երբ նրա քաղաքացիները մեկնում են վաստակի համար: Երիտասարդությունը չի մասնակցում իր երկրում ՀՆԱ ստեղծմանը: Նա այն արարում է մայր երկրի սահմաններից դուրս՝ իր ստեղծածով լիովին սատար չկանգնելով մայր երկրի գոյապահպանության, ազգային անվտանգության և ազգային տնտեսության զարգացման խնդիրներին, էկոնոմիկայի վերարտադրության ընթացքին: Դա նշանակում է, որ մայր երկիրը զրկվում է սեփական արտադրողների հաշվին նաև պետական բյուջե մուտքագրվող միջոցներից: Դրանք կարող էին ծառայել ոչ միայն արտադրության աշխուժացման, նրա ընդլայնման, այլև սոցիալական խնդիրների լուծման նպատակներին: Արտագաղթի բացասական կողմերը թվարկելիս, հավանաբար, դա մոլվում է առաջին պլան:

4. Երկրի և հասարակության համար անցանկալի հետևանքներով է հղի ուղեղների, դեֆիցիտային մասնագիտությունների և, ընդհանրապես, պրոֆեսիոնալ բարձր որակավորման մասնագետների արտագաղթը: Դրա հետևանքով ազգային աշխատանքի շուկայի որակագրկումն արտա-հայտիչ է դառնում: Տվյալ դեպքում խստորեն վտանգվում է հայրենական աշխատանքային մեթոդի արդյունավետությունը: Դա տեղի է ունենում ոչ միայն այն պատճառով, որ հայրենիքում ստացած նրանց մասնագիտա-կան որակավորումը, նրանց օժտվածությունը չի ծառայում հայրենիքի շահերին, այլև այն, որ բարձր որակավորման աշխատուժի արժեզրկումը օրենքոր թափ է առնում², ուղեղների արտահոսքը ուղեկցվում է դեպի ավել-լի շատ վաստակ ապահովող աշխատանքի բնագավառներ: Համապա-տասխան վաստակի և աշխատանքի հեռանկարի բացակայության պատ-ճառով նրանք տեղափոխվում են իրենց որակավորման հետ առնչություն չունեցող ցածր որակավորման աշխատանքների ոլորտներ: Դրանով իսկ ոչ միայն անիմաստ վատնվում է մարդկային կապիտալը, այլև դանդա-ղում է նրա կուտակումը, քանի որ մասնագետները դիմում են շատ պարզ

գիտելիքներ պահանջող, բայց արագ օգուտ բերող զբաղմունքների³։ Իր հերթին բարձր արդյունավետություն ապահովող ներուժի որոշ մասը թե՛ երկրի ներսում, թե՛ դրսում անուշադրության է մատնված։ Ուղեղների արտազաղթից շահում են նրանց ընդունող երկրները, քանի որ այդ երկրները, ծախսեր չկատարելով կրթության, պրոֆեսիոնալ մասնագիտական ուրակավորման համար, տնօրինում են պատրաստի կադրերի։

5. Շատերը, ազգային շուկայում գրկված լինելով մասնագիտական գբաղվածությունից, կորցնում են կապը աշխատանքի շուկայի հետ:

6. Վերը թվարկված պատճառներով մայր երկրում իջնուն և՛ ավտադրության կազմակերպման մակարդակը, արտադրանքի որակական ցուցանիշները, աշխատանքի արտադրողականությունը, մրցունակությունը :

7. Հասարակությունը մայր երկրում արտադրողից ինչ-որ չափով վեր է ածվում սպառողի:

Հայաստանի Հանրին թելադրում են գաղթի ընթացքում ընդգրկվել արտաքին աշխատանքի շուկայում և շուկայի հետ փոխներտաճել պետական հիմունքներով: Դա աշխատանքի շուկայի գերլարված իրավիճակից դուրս գալու ուղիներից մեկն է: Դա հնարավորություն կընձեռնի արտագաղթը մեղմելու, դրա չափերը պակասեցնելու, հետևաբար ծնունդը ավելացնելու համար:

Այդ նպատակով աշխատանքի միջազգային բաժանման մեջ Հայաստանը կարող է օգտագործել իր աշխատանքային ներուժը: Որոշելով նրա չափերը՝ պետությունը պետք է նպաստի բարձր որակավորում ունեցող աշխատուժի ժամանակավոր արտահանությանը, համապատասխան մախարայումներ ստեղծի աշխատանքային ներուժի որակավորման մակարդակն աստիճանաբար միջազգային չափանիշներին մոտեցնելու համար, մշակի բանական-հազմավարական քաղաքականություն միջազգային մասշտաբներով աշխատուժի արտագաղթի և ներգաղթի համար:

Բնակչության արտաքին գաղթի կազմակերպումը, զանգվածային հոսքերի ուղղությունների որոշումն ու կարգավորումը Հայաստանի գաղթի քաղաքականության ոլորտից գրեթե դուրս է թողնվել, այն կարող է լինել միայնզամայն նոր երևույթ: Հանրապետության համար աշխատուժի ժամանակավոր արտագաղթի քաղաքականության առանցքը պետք է դառնան արտագաղթող բնակչության հավաքագրումը, ուղղվածության ապահովումը, որը բացառապես հետապնդի ազգային խնդիրների և շահերի լուծման նպատակ: Նման արտագաղթը հաճախ դիտվում է «ավել-ցուկ» բնակչությունից և «ավելցուկ» աշխատուժից ազատվելու միջոց:

³ Նույն տեղում:

Պետական մակարդակով աշխատուժի ժամանակավոր արտագաղթի ուղին չափազանց կարևոր է նաև երկրի ներսում աշխատանքի շուկան ձևավորելու և կարգավորելու առումով:

Ուսումնասիրության նպատակը արտաքին միգրացիայի պատճառահետևանքային կապերի բացահայտումը և մեղմելու ուղիների կանխատեսումն է:

Բացառիկ հիմնավորմամբ մեծ տեղ է հատկացվել արտագաղթը մեղմելու, վերացնելու և ապագայում ներգաղթը աշխուժացնելու կարևորությանը: Որպես արտագաղթը մեղմելու կռվան՝ առաջին պլան է մղվում զբաղվածության հիմնախնդիրների համապարփակ քննարկումը քաղաքներում և գյուղական միջավայրերում:

Պետությունը տնտեսական լծակների օգնությամբ պետք է սահմանափակի բնակչության արտագաղթը գյուղական վայրերից դեպի քաղաքներ և խրախուսի նրանց շարժը խոշոր քաղաքներից դեպի քիչ բնակեցված և փոքր քաղաքներ:

Գաղտնիք չէ, որ արտերկրներից գյուղատնտեսական մթերքների չվերահսկվող հոսքը մեծ վտանգ է ազգային արտադրության գոյատևման համար. դա նաև արտագաղթը չափավորելու կարևոր երաշխիք կարող է դառնալ:

Հարկավոր է այդ ներմուծումը փոխարինել տեղական ապրանքների արտադրությամբ, որը կբարձրացնի բնակչության զբաղվածությունը և կիջեցնի արտագաղթը:

Ուստի անհրաժեշտ է մշակել արտահանման իրական ռազմավարություն, որով ինչ-որ չափով կարողանալ բանական դարձնել զբաղվածության մոդելը և դրանով իսկ նպաստել բնակչության արտագաղթի նվազմանը և ներգաղթը խթանելուն:

Գաղթի իրավիճակի գնահատումը թերի կլինի, եթե ինչ-որ ձևով չկանխատեսվի միջպետական գաղթի գործընթացների զարգացման միտումների⁴ հավանական ընթացքը XXI դարի նախաշեմին:

⁴ Հարցը ինչ-որ չափով շոշափվում է հետևյալ հրապարակումներում. Ходжабекян В., Миграционные процессы в Армении, ж. "Миграция", М., 1997, N 4, с. 29-32 (ռուսերեն և անգլերեն), նույնի՝ Управление миграционными процессами в республике, Международный журнал "Проблемы теории и практики управления", М., 1998, N3, с. 68-71; Возможность и регулирования миграции населения РА, նույնի ամսագրի 2000 թ., N 3, էջ 25-29; Миграции в трансформирующемся обществе "Аннотированный библиографический указатель литературы, изданной в странах СНГ. 1992-1999 гг.", ответственный редактор Жанна Зайнчковская, М., 2000г. գրքի 41-58 էջերում զետեղված Վ.Խոջաբեկյանի՝ Հայաստանի մասին հոդվածը, Դրոշակ, 1997, N 10, էջ 32-35, Դրոշակ, 2001, N 2, էջ 202-216, Կարապետյան Ս., Արտաքին միգրացիան և նրա ուղղությունները Հայաստանում, Հայաստանի մարդկային զարգացման զեկույց, 1996, կոորդինատոր Տեր-Նիկողոսյան, հոդա-

Մի բան հստակ պարզ է, որ Հայաստանում մոտ ապագայում «ավելցուկ» բնակչությունը ներկայիս նման կշարունակվի պահպանվել, նույնիսկ առանձին փուլերում թափ առնել: Դա առաջին հերթին կապված է հանրապետությունում սպասվելիք ժողովրդագրական իրավիճակի, ինչպես նաև այլ երկրներում հարյուր-հազարներ կազմող հայ անլեզալ գաղթականների առկայության հետ: Հայաստանի աշխատանքի շուկայում «ավելցուկ» բնակչության պոտենցիալ ռեզերվ կարող է հանդես գալ մերձակա և հեռավոր սփյուռքը նայած դեպքերի զարգացման հետագա ընթացքին: Ուստի մոտ ապագայում ՀՀ բնակչության միջպետական գաղթի գործընթացների զարգացման հետագա ընթացքը կախված է նաև մի շարք պայմանականություններից (երբեմն անկախելի): Այդ պայմանականությունների վարքագծի ձևավորման հիմքում ընկած են ոչ միայն ՀՀ, այլև նրա հետ կապված մի շարք երկրների սոցիալ-տնտեսական, աշխարհաքաղաքական առնչությունները, միջազգային մասշտաբով աշխատանքի շուկայի ձևավորման, համաշխարհային ընդհանուր տնտեսության զարգացման (վերելքի կամ համընդհանուր ճգնաժամային իրավիճակների, ահաբեկչությունների, օրինակ, 2000թ. սեպտեմբերին ԱՄՆ-ում, 2002թ. հոկտեմբերին Ռուսաստանում և դրանից առաջ կազմակերպված չեչենական զանազան ահաբեկչություններ) ընթացքը և այլն: Այդ առումով գաղթի քաղաքականությունը պետք է արտահայտի ոչ միայն առանձին երկրների լոկալ, այլև գործընթացում ընդգրկված բոլոր երկրների ընդհանուր շահերը:

Օրինակ, մոտ ապագայում արտաքին աշխարհից Հայաստանի Հանրապետության բնակչության ներգաղթի միտումները կարող են կանխորոշվել Հայաստանում սոցիալ-տնտեսական լարվածության տևականությունը աստիճանաբար հաղթահարելով, դարաբաղյան հակամարտությունը վերջնականապես հօգուտ Հայաստանի Հանրապետության նկատելով, արտաքին աշխարհում հայ անլեզալ գաղթականների նկատմամբ գաղթի քաղաքականության կիրառման ընթացքով, լեզալ գաղթականների աշխատանքային և սոցիալական ապահովվածության աստիճանով, ազգային և սոցիալական խտրականության որևէ կարգի դրսևորումներով, որևէ ժամանակահատվածում համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի երևան գալով և այլն: Չափազանց կարևորվում է արտասահմանում հայ լեզալ և անլեզալ գաղթականների վաստակի չափը:

Հայաստանում իրավիճակը որքան ուշ կարգավորվի, այնքան անհավանական կլինի նրանց վերադարձը:

Ուրեմն, առաջին հերթին, անհրաժեշտ է մտահոգվել հանրապետության իրավիճակը շուտափույթ կայունացնելու մասին:

նախորդ՝ ՄԱԿ-ի զարգացման ծրագիր, Ե., 1996, էջ 11-13, Мхитарян С., Миграционное движение в Ереване, с.39-52 և այլն:

Երեխաների ծննդի չարդարացված ծախսերն ու չարաշահումները և ամուսնալուծությունը:

2001թ. մարդահամարը չտվեց մշտական բնակչության իրական պատկերը, քանզի համարաչափությունից արտագաղթած բնակչության մի մասը, ինչպես նկատեցինք, գրանցված էր հայրենիքում, վաղուց ի վեր կտրված էր հայրենիքից, համարվեց մշտական բնակիչ, չնայած նրանք տասնյակ տարիներ է՝ ապրում և արարում են օտար երկրներում: Այդ բացը լրացնելու համար պետք է ունենալ մշտական և գաղթող բնակչության ճշգրիտ թիվը: Բնակչության ընդհանուր թվաքանակի հետ միասին պետք է կարողանալ ճշգրտել նրա սեռատարիքային կազմը, ծերացած բնակչության ընդհանուր թիվը՝ բնակչության տարիքային բուրգը ստանալու համար:

Արտագաղթը և ցածր ծնունդը հակասում են երկրի պաշտպանության կողմից և ռազմական հզորության շահերին: Այն ընդգրկում է, առաջին հերթին, զինակոչային տարիքի երիտասարդությանը: Նախորդ տասնամյակի համեմատությամբ 2010թ. զինակոչային տարիքի երեխաների թիվը կպակասի 2-2,5 անգամ: Համարաչափությունում հասարակությունն արտադրողից մասամբ վեր է ածվում սպառողի, ավելանում են խնամքի տակ գտնվող ծերերը, քանի որ երիտասարդությունը արտագաղթի մեջ է, իսկ մի զգալի մասն էլ չի աշխատում:

Արտագաղթի խոշոր չափերի հետ միասին ծննդի մակարդակի վրա ազդել են նաև նյութական վատ պայմանները և սոցիալ-տնտեսական վատ գործոնները: Տեղի են ունենում ծննդի հետ կապված չարդարացված ծախսեր ու չարաշահումներ, այդ թվում՝ հիվանդանոցներում: Ամուսնացող զույգերն ունենում են մեկ կամ լավագույն դեպքում՝ երկու երեխա: Դրա հետ մեկտեղ, երեխաների թիվը նվազում է երիտասարդության, մասնավորապես աղջիկների չամուսնանալու հետևանքով: «Ամուսնության շուկայում» բարձրանում է աղջիկների առաջարկը, իջնում պահանջարկը: Աղջիկների որոշ մասն ուշ կամ բնավ չի ամուսնանում, տղաները՝ թերևս ուշ, բայց, այնուամենայնիվ, ամուսնանում են իրենց կամքով և ունենում են քիչ երեխաներ: Բանն այն է, որ նրանք մեծ մասամբ ամուսնանում են ոչ թե իրենց սերնդակից աղջիկների, այլ իրենցից շատ երիտասարդ (5-10 տարով փոքր) աղջիկների հետ և ունենում թվով քիչ երեխաներ: Իսկ տղաների սերնդակից աղջիկներին մեծ մասամբ ամբողջ կյանքի ընթացքում չի վիճակվում մայր դառնալ: Արտագաղթի մեջ գտնվող տղաներն ամուսնանում են նաև այլ ազգության պատկանող աղջիկների հետ: Աղջիկների համար, իհարկե, շատ լավ կլինի ամուսնանալ իրենց ազգությանը պատկանող տղաների հետ: Բայց, այնուհանդերձ, առաջին պլան է մղվում ամուսնությունը: Նրանց համար արդեն միևնույն է, ամուսնանում են սեփական ազգի տղաների հետ, թե ընտրում են խառը ամուսնություն, միայն թե մայր դառնան:

Արտագաղթի պայմաններում ավելանում են նաև ամուսնալուծությունները, թեև հայ ժողովրդին հատուկ է եղել աշխարհում ամենացածր ամուսնալուծությունը: Վերջինս բացատրվում է նրանով, որ հայ ընտանիքները մեծ են եղել, երեխաների թիվը՝ շատ: Ամուսինները միմյանց հետ ինչքան էլ վատ հարաբերությունների մեջ գտնվելիս լինեն, ծանր ու թեթև են անում և որոշակի ժամանակից հետո անախորժությունները մատնում են մոռացության: Նրանք միշտ խորհում են այն մասին, որ միմյանցից բաժանվելու և նոր ընտանիք կազմելու դեպքում իրենց երեխաները կմնան խորթ մոր կամ խորթ հոր «հոգածությամբ»: Դա, վերջին հաշվով, քննության է բռնում և հաղթում է առողջ բանականությունը:

Իսկ այժմ, որոշակի իմաստով, մեծ մասամբ այլ է ընտանիք կազմելու ընթացքը, երբ ամուսնալուծությունը «հոգ չէ»: Միայնակ մոր կարգավիճակով երեխաների հոգսը հոգալը դարձել է սովորական երևույթ:

Աղջիկների մի մասն էլ չի կարողանում ամուսնանալ կյանքում տեղ չունենալու, հաճախ աշխատանք չգտնելու և ապրուստ չհայթայթելու պատճառով: Քիչ չեն դեպքերը, երբ նրանք մի կերպ մեկնում են արտասահման և զբաղվում մարմնավաճառությամբ:

Ազգը, թեկուզ որքան էլ քաղաքակիրթ ու համապատասխան կրթական մակարդակ ունենա, կանգուն է ոչ միայն իր մշակույթով, ստեղծած նյութական և հոգևոր արժեքներով, այլև սերունդների հաջորդափոխությամբ, նրա բնական աճով:

Երկիրը գերծ պահել աճուրդի վտանգից

ՀՀ-ի վարած քաղաքականության հետևանքով սկիզբ առավ մեծազանգված արտագաղթը: Ստեղծված իրավիճակում թեթևագույն չբարձրացնեք հարկադիր արտագաղթը, տեղի կունենա արտափախիլն, գործազրկությունը ահռելի չափերի կհասնեք: Հայ ժողովրդի նկատմամբ ՀՀ-ի վարած հայաթափության քաղաքականությունը մեծ եղեռնագործություն էր: Արտագաղթը դեռ շարունակվում է: Ոճրագործություններ, որոնք անվերադարձ են: Դրանց հեղինակները պետք է բացահայտվեն, մերկացվեն, դատապարտվեն, որից մեկընդմիշտ քաղաքական դասեր քաղվեն:

Արտագաղթի վերստին աճող մասշտաբները ներկայումս կապված են նաև վերջին տարիների ընթացքում արտադրական մի շարք խոշոր օբյեկտների և ոլորտների մասնավորեցման, անհիմն կերպով օտար երկրների ներկայացուցիչներին էժան գներով նվիրաբերելու փաստի հետ (Արմենտել, կոնյակի գործարան, ոսկու, պղնձի, պեռլիտի և այլ հանքեր, ջրատար և այլն):

Երկիրը հանել են աճուրդի:

Էլեկտրաէներգիայի մի զգալի մասը անհետ վատնվում է: Էլեկտրացանցերը մասնավորեցնելիս իբր թե կփրկվեն այդ կորուստները: Ի՞նչ է, կառավարությունն անճարակ էր, ինքը չէ՞ր կարող այդ վիթխարի կորուս-

տը վերականգնել և դրա հաշվին նորոգել էլեկտրական կարողությունները: Ուրեմն կառավարությունը իր հերթին թոթափել է պատասխանատվությունը: Չէ՞ որ էլեկտրացանցերը, Սևան-Հրազդան կասկադը, Տաթև-Ռոտան հիդրոկայանները և այլն, ռազմավարական նշանակություն ունեն:

Առանց այդ էլ էլեկտրաէներգիայի գների թանկության և բնակչության ու արտադրության անվճարունակության պատճառով պարտքերն անընդհատ ավելանում են: Չմոռանանք, որ 1991-1996 թվականներին ՀՀ-ի ղեկավար կորիզը այդ բնագավառում անծնապես շորթել է միլիոնավոր դոլարներ և առ այսօր մնացել է անպատիժ: Այդ տարիներին ժողովուրդը խարխափեց խավարում և ծնունդ աճիսներին բնակարանները վերածվեցին սառնաչույս քարանձավների: Ո՞ւմ մեղադրել, հիշ-ական ղեկավարությանը, թե՞ այն մարդկանց, որոնք այսօր ձեռնարկեցին բաշխիչ ցանցի ապապետականացումը: Մեղադրել հանցավոր անհեռատեսության ու անտարբերության, թե՞ դիտավորության և անիմաստ մոլեռանդության համար: Դրանով իսկ, ավարտի չի՞ հասցվում Արևմուտքի և որոշ անձանց այն քաղաքականությունը, որ Հայաստանը թողնեն առանց արդյունաբերության, չէ՞ որ էլեկտրաէներգիայի թանկացող գների պայմաններում արդյունաբերությունը, գյուղատնտեսությունը, էլեկտրական տրանսպորտը և այլ ճյուղեր գործել չեն կարող: Նույն այդ մեղսագործությամբ, առանց ինքներս մեզ հաշիվ տալու, Սևանի ջրերի դարավոր պաշարները դատարկեցին՝ մեծ մասամբ արգելելով առանց վճարի, ոռոգել մեր հողատարածությունները, և նրանք հորդեցին դեպի Արաքս գետը՝ բաժին դառնալով Ադրբեջանին:

Մեծ չափով իջավ Սևանի մակարդակը, որին, աստված մի արասցե, ճահիճ դառնալու վտանգ է սպառնում: Սևանը ոչ միայն բնության անկրկնելի հրաշք է, բնատուր աստվածային գեղեցկություն, այլև, առաջին հերթին, Հայաստանում հայ ժողովրդի գոյապահպանության ամենաեական երաշխիքներից մեկը: Նրանով են սնվում ոչ միայն Սևանի ավազանի, Հրազդան-Արծյան-Արարատյան հարթավայրի և նրան հարող նախալեռնային շրջանների՝ Իջևան, Դիլիջան, Աղստև հատվածի բնակչությունն ու գյուղատնտեսությունը: Բնության այս անկրկնելի հրաշքը խաթարելը պիտի համարել հանցագործություն:

Վիթխարի քանակությամբ ջուր են կորցում նաև էլեկտրաէներգիա ստանալու նպատակով: Գաղտնիք չէ, որ հիդրոկայաններից ստացվող էներգիան շատ ու շատ էժան է: Մինչդեռ այն ներկայացվում է որպես ջերմաէլեկտրակայաններից ստացվող էլեկտրականություն և տարբերությունը շորթվում է՝ անծնական գրպանի համար: Ջերմաէլեկտրակայանների նախատեսվող զարգացումը Հայաստանի բնակչության համար կործանարար է: Օդը դառնում է հեղձուցից, շնչելը՝ անտանելի: Հոգ չէ, թող Սևանն անընդհատ նվազի: Բացի դրանից, էլեկտրաէներգիա ավելի շատ քանելու համար պատրվակ են բերում գոլորշիացումը: Մոռանում են, որ գոլորշիացումը շատանում է զուտ այն պատճառով, որ լճի մակարդակը

իջել է, ծանծաղուտ ավերով կարող ես կիլոմետրերով առաջանալ և ջրի խորությունը կհասնի ծնկներից մինչև պորտը: Ծանծաղուտներում ջուրն անընդհատ կգոլորշիանա, իսկ խորության դեպքում գոլորշիացումը ինչ-որ չափով կպակասի:

Իսկ գյուղատնտեսության ոռոգումը...

Արարատյան հարթավայրի, Թալինի, Բաղրամյանի ու Եղվարդի գյուղացիների ոռոգելի հողատարածքները, ջուր չլինելու պատճառով հաճախ չեն ոռոգվում, երբեմն էլ ոռոգվում են Սևանի հաշվին: Բնավ ինքներս մեզ հաշիվ չենք տալիս, թե ինչո՞ւ...

Չէ՞ որ խորհրդային իշխանության տարիներին նրա փողերով, վիթխարի կապիտալ ներդրումներով, ոռոգման նպատակով Հայաստանում կառուցվում էր Եղվարդի ջրամբարը: Կառուցելու համար բազմաթիվ հեկտարներով գյուղատնտեսական օգտահողեր ու այգիներ քարուքանդ արվեցին, ծախսվեցին վիթխարի միջոցներ: Այն է, ջրամբարը ավարտվում էր, երբ գտնվեցին մարդիկ, գիտնականներ, որոնք ինչ-ինչ հնարքներով անողոք պայքարեցին ավարտվող ջրամբարի կառուցումը դադարեցնելու համար: Երկար տարիներ պայքարելուց հետո հասան իրենց նպատակին: Ջրամբարի կառուցումը ծախողվեց, կառուցապատող երկաթբետոնե շինվածքները թալանվեցին: Ծախսվող խորհրդային միլիոնները անհետ կորան-գնացին:

Ինչո՞ւ...

Պետությունն ամենուրեք ջուրը վաճառքի հանելու պատճառով գյուղացիների մեծ մասը ի գորու չէ այն գնելու և ստիպված չի կարողանում մշակել հողը և բռնում է արտագաղթի ճանապարհը:

Քայլել համաշխարհային հեքին համաքայլ

Արտագաղթը նվազեցնելու, հետևաբար ծնունդն ինչ-որ չափով ավելացնելու, տնտեսական ու սոցիալական քաղաքականության կարևոր խնդիրներից մեկը, կայուն տնտեսական աճի՝ ապահովման հիման վրա բնակչության զբաղվածության խնդրի լուծումն է:

Հանրապետությունում նոր աշխատատեղեր ստեղծելու նպատակով պետության ազգային քաղաքականության մշակման և կենսագործունեության համար բարենպաստ պայմանների ապահովումն է: Խոսքը, կոնկրետ դեպքում, վերաբերում է հանրապետության ներքին տնտեսական աղբյուրների հավաքագրմամբ ազգային տնտեսության ակտիվացմանը, ազգային տնտեսության դիմանկարը բնորոշող և ռազմավարական նպատակներ հետապնդող առաջնահերթային ճյուղերի զարգացմանը, նրանց նկատմամբ հովանավորչական քաղաքականության կիրառմանը:

Այստեղից էլ աշխատանքային ներուժի որակական մակարդակը համաշխարհային միջին մակարդակին մոտեցնելու այնպիսի պայմանների ապահովումը, որը բնակչության արտագաղթի փոխարեն հնարավոր

րություն կընծեռի արտահանել բարձր որակավորում պահանջող գիտատար տեխնիկական նախագծեր, փորձաշրջան անցած ստեղծագործական մտքի արգասիք հանդիսացող յուրօրինակ արդյունքներ, տեխնոլոգիական մտահղացումներ, մշակումներ, գյուտեր ու հայտնագործություններ, մարդու բարձր մտավոր կարողություններն ու հմտությունը բնութագրող այլ արտադրատեսակներ: Մանավանդ մտավոր աշխատանքի պտուղները ցանկացած պահի, առանց արհեստականորեն հարուցվող դժվարությունների, կարող են անարգել արտահանվել աշխարհի ամեն մի երկիր՝ զերծ մնալով շրջափակումներից:

Նյութական կորստի վերականգնումը ժամանակի խնդիրն է: Հոգևոր արժեքը կման վտանգն անվերադարձ է: Ավելին, այսօրվա ամեն մի հոգևոր կորուստ հեռահար է, հղի՝ սերունդներին գիտելիքներով, մտավոր ու հոգևոր զարգացման մակարդակով տասնամյակներով ետ չպարտելու ահավոր վտանգով:

Քաղաքակիրթ երկրները մոր դար են մուտք գործում որպես սպասվելիք հուժկու գիտատեխնիկական առաջընթացը մարմնավորողներ, որոնցում փութացնում են կերտվում է գիտելիքներով զինված դարի քաղաքացին: Հայաստանը թմբիրի մեջ է: Հոժարական հայտնվեցինք նման վեհ ու վսեմ «հոգսերից» ձերբազատվելու պետության որդեգրած քաղաքականության մեջ:

Պետք է փրկել համաշխարհային ճանաչում գտած հոգևոր արժեքները, դրանց կրողներին և արարողներին, կյանք մտնող և XXI դարին տեսք ու կերպարանք հաղորդելու պատրաստակամ սերնդին: Այն պետք է անել բանիմաց, հոգևոր ու նյութական արժեքներ ստեղծելու մտածված քաղաքականությամբ և ոչ թե երկիրը միայն սպասարկման լայն հրապարակի վերածելու թողտվությամբ:

Ուսուցման համակարգն աստիճանաբար վերափոխելու և պետական հովանավորչական քաղաքականությունն ակտիվացնելու միջոցով կրթության, մասնագետ կադրերի և գիտության հարցը բարձրացնելու շնորհիվ հնարավոր կդառնա դեպքերի զարգացման ընթացքը նպատակաուղղել հոգուտ հասարակության և գիտատեխնիկական առաջընթացի: Դրա համար առկա է նաև մեկ այլ, չափազանց կարևոր նախադրյալ՝ երիտասարդությունը: Որակական առումով երիտասարդությունը հանրապետության աշխատանքային ներուժը բազմապատկում է առաջին հերթին համաշխարհային պահանջներից բխող գիտության ու տեխնիկայի հիմունքներին տիրապետելու իր պատրաստակամությամբ և հեռանկարով: Անհրաժեշտ է որոշակի պայմաններ ստեղծել ոչ միայն կյանք մտնող երիտասարդության մտավոր ունակությունների ծափուման, զարգացման և կատարելագործման, այլև համաշխարհային հեքին համաքայլ ընթացումն ընթացքը ապահովելու համար: Դա պետք է հնարավորություն ընծեռի համակողմանի մասնակցություն ունենալու աշխատանքի միջազգային բաժանմանը: Երրորդ հազարամյակի սկզբից ևեթ ջանքերը

պետք է ուղղել դեպի հասարակության առաջընթացն ապահովող բնագավառները: Չէ՞ որ այս ասպարեզում է հասարակության գլխավոր հարստության վճռորոշ բաղադրամասը, նրանք են գիտատեխնիկական առաջընթացի ջահակիրները, ապագան կերտողները, նրա անվերջանալի շղթայի բոլոր հաջորդական օղակների շարքը ամբողջացնող բարձր որակավորման սերունդների վերարտադրությունը իրականացնողները:

Վաղը, մյուս օրը, երբ կյանքն իր պահանջները կթելադրի, ջրի երես դուրս կգան պետական մարմինների վարած քնահաճ քաղաքականության շատ կողմեր, հոսանքը իր հետ կսրբի և կտանի այսօրվա չափանիշներով հարցերը «լուծելու» կամային մեխանիզմներն ու մոտեցումները, կիշխեն իրավական օրենքները, որոնց առջև հավասար պատասխանատվություն կկրեն բոլորը՝ վերից վար, հասարակությունը կմտնի իր սովորական զարգացման բնականոն հունի մեջ, և օրինականության պահպանումը կդառնա համընդհանուր երևույթ: Անշուշտ, դա կպահանջի ժամանակ հասարակության և տնտեսության կառավարման ժողովրդավարական հիմունքների լիակատար հաղթանակ, այսինքն՝ գործունեության ազատություն, տնտեսության զարգացման ներքին օրինաչափությունների և օրենքների տրամաբանական զարգացման ընթացքի բացահայտում, դրանց պահանջներից բխող կառավարման քաղաքակիրթ վարվելաձև, խելամիտ մոտեցում և գործելակերպ, ինչպես այժմ կառավարվում են ֆինանսավարկային և տեղեկատվական համակարգերը:

Հենց դա էլ կփրկի հասարակությունը արտագաղթից:

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

1. Դանիելյան Է. Հին Հայաստանի ժողովրդագրության հարցեր	3
2. Կրկյաշարյան Ս. Ժողովրդագրական տեղաշարժերը Հին Հայաստանում	5
3. Գրիգորյան Գ. Գյուղական նոր բնակավայրերի հիմնումն ու բնակչության վերաբնակեցումը միջնադարյան Հայաստանում	11
4. Մաղալյան Ա. Տոհմաժառերի ուսումնասիրության նշանակությունը պատմական ժողովրդագրության բնագավառում	20
5. Մելքոնյան Ա. Հայ բնակչության էթնոկրոնական դիմախսեղման գործընթացներն Արևմտյան Հայաստանում XVI-XVIII դարերում	40
6. Մուրադյան Հ. Կարսի նահանգի ժողովրդագրական պատկերը XVI-XIX դարի կեսին	47
7. Կոստանդյան Է. Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրական գործընթացները XIX դարի 70-80-ական թվականներին ըստ Գարեգին Սրվանձտյանցի	61
8. Առաքելյան Գ. Գանձակ-Ելիզավետպոլի գավառի (նահանգի) ժողովրդագրությունը XIX դ.	77
9. Սարգսյան Հ. Թիֆլիսի նահանգի հայ բնակչությունը XIX դ. երկրորդ կեսին	87
10. Խոսրոնա Ա. Ասորիների տեղաբաշխումը պատմական Հայաստանում XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին	95
11. Սահակյան Ա. Կյուրիների գավառակի ժողովրդագրական պատկերը XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին	109
	118

12. Գրիգորյան Գ. Հայաստանի Հանրապետության բնակչության վիճակագրությունը 1919 թ.	122
13. Խանլարեան Կ. Մահմադականացած հայութիւնը ժամանակակից Թուրքիայում	129
14. Ազիզբեկյան Ռ. Սոցիալ-ժողովրդագրական իրավիճակը Հայաստանի Հանրապետությունում /1991-1995թթ./	137
15. Խոջաբեկյան Վ. Հայաստանի բնակչության տեղաշարժերի միտումները XX դ. վերջին և XXI դ. սկզբին	156

CONTENTS

PREFACE.....	3
1. Danielyan E. The problems of the demography of ancient Armenia.....	5
2. Krkyasharyan S. Demographic movements in ancient Armenia	11
3. Grigoryan G. The foundation of new rural settlements and resettlement of the population in medieval Armenia.....	20
4. Maghalyan A. The significance of the studies of genealogy tables in the sphere of historic demography.....	40
5. Melkonyan A. The processes of the ethno-religious distortion of the Armenian population in Western Armenia in XVI-XVIII centuries.....	47
6. Mouradyan H. The demographic account of the Kars province (the 16 th c. – the middle of 19 th c.).....	61
7. Kostandyan E. The demographic processes in Western Armenia in the 70-80s of the 19 th century according to Garegin Srvandztyants.....	77
8. Arakelyan G. Demography of the Gandzak-Elizavetpol province in the 19 th century	87
9. Sargsyan H. The Armenian population of the Tiflis province in the second half of the 19 th century.....	95
10. Khosroeva A. Location of the Assyrians in historic Armenia at the end of the 19 th century and the beginning of the 20 th century.....	109
11. Sahakyan A. The demographic account of the Gyurin district at the end of the 19 th century and the beginning of the 20 th century.....	118

12. The statistics of the population of the Republic of Armenia in 1919	122
13. Khanlaryan K. The Armenians forcibly converted to Mohammedanism in contemporary Turkey.....	129
14. Azizbekyan R. The social-demographic situation in the Republic of Armenia (1991-1995)	137
15. Khojabekyan V. The trends of the movements of the population of Armenia at the end of the 20 th century and the beginning of the 21 st century.....	156